

Névadók és névhasználók az Árpád-korban*

1. A helynevek mint komplex források. „A szellemi kutatásnak kevés olyan tárgya van, amelyben mint a helynevekben, a tudományok egész sorozata van érdekelve” – 1878. június 17-én a Magyar Tudományos Akadémián PESTY FRIGYES ezzel a megállapítással kezdte előadását, amely a székfoglaló előadások közül elsőként foglalkozott a nevek ügyével (1878: 3). Gondolatát akár a korra egyébként jellemző romantikus túlzásnak is tarthatnánk, ha nem lennénk tisztában azzal, hogy egy évszázad múltán önálló tudomány alakult ki a tulajdonnevek kutatására: az onomasztikának saját külföldi és hazai fórumai vannak, amelyeken – csak a magyar névkutatást érintően – évente százas nagyságrendben látnak napvilágot publikációk.

Azt, hogy a tulajdonnevek ilyen mértékben magukra vonják a tudományos érdeklődést, többféle körülmény magyarázza. Egyrészt a nevek sajátos, nélkülözhetetlen szerepe a kommunikációban: személyek és helyek megjelölőjeként a tulajdonnevek a szókincs alaprétegébe tartoznak, és mint ilyenek a nyelv legrégebbi állapotában is minden bizonnyal jelen lehettek. Meghatározó szerepük van a beszélők személyes, különösen pedig a lokális identitásának kiépítésében is. Az irántuk megnyilvánuló kitüntetett figyelmet indokolja továbbá az is, hogy a nevek – mint egyfajta, a közszőké mellett létező, velük szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban lévő másodlagos nyelvi szókészlet elemei – magukon hordozzák az őket létrehozó társadalom nyelvének és kultúrájának a jellegzetes jegyeit is.

Mindebből következően a nevek – PESTY fenti megfogalmazásával egyetértve – a tudományok egész sorának nyújtanak fontos forrásanyagot. Régiségük folytán a személynevek és a helynevek elsősorban a történeti érdeklődésű diszciplínák számára fontosak, ahogyan azt PESTY székfoglaló előadásának címeivel – A helynevek és a történelem – is jelezni kívánta. Mintegy a 19. századi tudományos érdeklődés okának esszenciáját adta azzal a megfogalmazással, hogy a helynevek „a magyar nemzetiség múzeumát is képezik” (PESTY 1878: 58). Történészként ebből adódóan saját tudományterülete mellett a nyelvészeti vizsgálat fontosságát hangsúlyozta, előtérbe állítva – mai szemlélettel szólva – a helynevek

* A Magyar Tudományos Akadémián 2025. június 30-án elhangzott székfoglaló előadás (<https://www.youtube.com/watch?v=ClevuwFBnIc>) szerkesztett változata.

multi- és interdiszciplináris vizsgálatának a szükségességét. Úgy vélte, hogy a helynevek tudományos értékelése nyelvészek és történészek együttműködésével valósulhat meg sikeresen, és „e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetíró sok illúzióról kénytelen leendő lemondani és eseményeket a regeköltők és mondagyűjtőknek átengedni; de viszont a nyelvészek is el lehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonygatás, mely a történettudomány segédeszköze nélkül történt, gyökerében lesz elmetesze” (PESTY 1878: 61).

2. A helynevek mint nyelvtörténeti források. A 19. századi tudományos-ságban leginkább történészek foglalkoztak a helynevek forrásként való használatával abból a ma is érvényes felismerésből kiindulva, hogy a nevekben rejlő tartalmak feltárása révén a múltnak olyan részletei ismerhetők meg, amelyekre semmilyen más forrásból nincs rálátásunk. A nevek nyelvi elemzésének fontosságára is a történettudomány igényei irányították rá elsőként a figyelmet. Abban, hogy a 20. század elején a nyelvtudósok egyre intenzívebben kezdtek foglalkozni a nevekkel, szerepet játszott a magyar nyelvtörténet sajátos forráshelyzete is: tudniillik annak tudatosítása, hogy a magyar nyelv legkorábbi állapota a magyar nyelv legrégebbi írásos emlékeiben fellelhető helynevek és személynevek vizsgálata révén ismerhető meg legjobban. Ezeknek a nyelvi elemeknek a kutatása főképpen a régi magyar nyelv hangtörténetének és szóállományának a megismerését tette lehetővé, azokét az elemekét, amelyekre a kor tudósai figyelme leginkább irányult. A magyar nyelvnek az a korai – az alapnyelvből örökölt – jellegzetessége például, hogy szavaink alapalakjukban magánhangzóra végződtek, csakis ezekben a korai szórványemlékekben mutatkozik meg közvetlenül: a Tihanyi apátság alapítólevelében szereplő *hodu utu* vagy *feheruuaru* típusú formák a másfél-két évszázaddal később keletkezett első magyar nyelvű szövegekben már nem jelennek meg.

A magyar hangtörténet, illetve a szótörténet és az etimológia tudományos alapjainak a lerakásához nagyban hozzájárult az a kutatómunka, amelyet – részben a Magyar etymologiai szótár munkálataihoz kapcsolódóan – MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN végzett el a nevekre vonatkozóan, majd a témához KNEZSA ISTVÁN hozzátett a helyesírás-történet szempontját is előtérbe állítva. A helyesírás- és hangtörténet, valamint az etimológia szilárd alapjain állva munkásságukkal nyelvtörténészeink a helynevek vizsgálatát a magyar nyelvtudomány élvonalába emelték. Az e körben született két legfontosabb mű – MELICH JÁNOS *A honfoglaláskori Magyarország (1925–1929)*, illetve KNEZSA ISTVÁN *Magyarország népei a XI.-ik században (1938)* című munkája – voltaképpen PESTY fél évszázaddal korábban megfogalmazott vízióját váltotta valóra: helynevek nyelvészeti vizsgálata révén történettudományi problémákat kívánt megoldani. A helynevek etimológiai elemzésével az említett jeles tudósok ugyanis arra a kérdésre igyekeztek választ adni, hogy a honfoglaló magyarság milyen népeket talált a Kárpát-medencében, illetőleg ő maga milyen módon vette birtokba, népesítette be ezt a térséget. E tudományos vállalkozás emblematikus eredménye az az etnikai térkép, amelyet KNEZSA 1938-ban jelentetett meg művében.

Ez a térkép hatalmas karriert futott be a magyarság régi történetének kutatásában, és noha az alapjául szolgáló vizsgálatok elméleti és módszertani alapjait

mind nyelvtudományi, mind történettudományi oldalról az utóbbi fél évszázadban jogos bírálatok érték – bizonyítva egyúttal a belőlük levont következtetések tarthatatlanságát is –, mégsem állt egybe egy újabb összkép a kora Árpád-kori Kárpát-medence etnikai helyzetéről. Pedig a kérdés ma is a kutatások előterében áll, noha elsősorban nem a szóba jövő egyes népek térbeliségét, hanem inkább a létszámát illetően.

3. Helynév és etnikum. Milyen feltételeknek kellene teljesülniük ahhoz, hogy mai tudásunknak megfelelően egy a Kniezsához hasonló térképet, illetve ahhoz kapcsolódó vagy azt helyettesítő leírást megalkossunk? Sajnos be kell látnunk, hogy már magát a tudományos problémát, a kutatás tárgyát sem tudjuk egzakt módon megfogalmazni, amikor a Magyar Királyság korai időszakának etnikumait kívánjuk vizsgálni. Az etnosz, a nép ugyanis történeti kategória, amelynek térben és időben változik az értelmezhetősége, ráadásul olyan kritériumokat sem tudunk hozzákapcsolni, amelyek egyértelműen, kizárólagos érvennyel, definitív módon kijelölnék e megnevezések fogalmi szerkezetét. Erről a bonyolult problémakörrel néhány héttel ezelőtt éppen itt, a Magyar Tudományos Akadémián az I. osztály 200. évfordulós hónapja keretében adott kiváló áttekintést BAKRÓ-NAGY MARIANNE, a korábbiakhoz képest újabb szempontokat is hangsúlyossá téve előadásában.¹ Ezért is érzem felmentve magamat az alól, hogy részletesebben szóljak az idevágó kérdésekről.

Annyiban kapcsolódom csupán hozzájuk, hogy megállapítsam: a jelzett időszakból a Kárpát-medencében bőven maradtak ránk olyan emlékek, amelyek az etnikumok azonosítására alkalmas jegyeket tartalmaznak. A sírleletek például valának a temetkezési szokásokról, az edényleletek a díszítési kultúráról. Az archeogenetika segítségével meghatározható akár a leletek rokonsági összetartozásának a foka is, amely a társadalmi csoportok szerveződésének fontos összetevője. A történeti források vulgáris nyelvi – vagyis az adott helyen használt nyelvekhez köthető – elemeket tartalmaznak, vagy éppen nevükön említve különböző etnikumokról szólnak. A népek külső megnevezései, a nyelv, a tárgyi és a szellemi kultúra emlékei mint források azonban a fentebb mondottak értelmében külön-külön nem alkalmasak etnikumok azonosítására.

Ha e forráskörből a nyelvet vizsgáljuk, közvetlenül természetesen csakis a nyelvre vonatkozó megállapításokat fogalmazhatunk meg. Ennek ellenére ezt a tényezőt – további ehhez kapcsolható kritériumok hiányában – szokás leegyszerűsítve úgy értelmezni, hogy a nyelvet az etnikum fő megkülönböztető jegyének tekintve a magyar nyelvhasználókat egyúttal magyar etnikumúnak is tartjuk. Tudatában kell lennünk azonban annak, hogy a magyar nyelvet beszélő közösségben – éppúgy, mint a későbbiekben és ma is – magukat más etnikumhoz tartozónak tekintő csoportok is lehettek: nyelvhasználatukra nézve magyarrá vált szlávok, törökségi népek stb. És persze a viszonylag tartós nyelvi érintkezés körülményei között mindenképpen számolni kell kisebb-nagyobb közösségek két- vagy akár többnyelvűségével is.

¹ Az előadás írott változatát lásd BAKRÓ-NAGY 2025.

Az Árpád-kor nyelvi hagyatékából a tudományos forrásérték tekintetében kiemelkednek a helynevek, s a nyelvi elemek közül ráadásul a pontos lokális azonosító szerep – amelynek a nyelvészeti vizsgálatokban különösen nagy jelentősége van – csupán ezt az egy szófajtat jellemzi. Ha pedig a nyelvi adatok alapján a nyelv köréből kilépve magáról a nyelvet használó emberről szeretnénk információkat kapni, akkor a helynevek vizsgálatához kapcsolódóan az előadásom címében is jelzett (hely)névadókat és (hely)névhasználókat kereshetjük a kutatás által kijelölt térben és időben.

A nyelvtörténeti vizsgálatok, így a helynévtörténeti vizsgálatok is mindig a nyelvi adatokból indulnak ki, ezek vallomását minden más forrásénál fontosabbnak tekintik. Az adatoknak az elmélettel való kapcsolatáról éppen korábbi akadémiai székfoglaló előadásomban szóltam, itt most pedig az adatnak és a nyelvhasználóknak a bonyolult összefüggésrendszerét próbálom megvilágítani, azaz egyfajta történeti szociolingvisztikai nézőpontot alkalmazok a funkcionális nyelvszemlélet közelítésmódjának megfelelően.

E szempontból a forrásokban fennmaradt helynévi adatokra úgy tekinthetünk, mint amelyek az adott időben a név által jelölt helyen élők nyelvhasználatához köthetők, és ebből következően a kérdéses közösségek nyelvi helyzetének jellemzésére alkalmasak. A helynévi adatok elemzését elvégezve megállapíthatjuk, hogy azok milyen nyelvi elemekből épülnek fel, milyen lehetett a korabeli hangzásuk, mi volt a denotatív jelentésük, azaz mely helynek a neveként funkcionáltak stb. Mindezen körülmények felderítésében azonban többnyire komoly akadályokba ütközünk, ha a vizsgálatot egy-egy adatra korlátozzuk.

4. A helynév-rekonstrukció módszere. A helynevek vizsgálata terén jelentős mértékben kitágulnak a lehetőségeink, bővülnek a megszerezhető ismereteink akkor, ha a névadatokat a helynév-rekonstrukció módszerével vallatjuk. Ez a közelítésmód az utóbbi évtizedekben vált kidolgozott módszertani eljárássá, a helynévelemzés alapvető követelményévé; mivel azonban többen, sok helyen írtak róla, ennek részleteire itt nem térek ki, csupán egy példán keresztül szemléltetem a főbb jellemzőit.

A Tihanyi alapítólevél a Balatonból kifolyó kis patak megnevezéseként említi meg a *fuk* nevet (1055: Riuulus namque qui dicitur *fuk* fluens de prefato lacu; SZENTGYÖRGYI 2010: 24). A nevet első lépésben az oklevélben található többi szórványhoz (*huluuodi*, *turku*, *aruk*, *keuris tue* stb.) való viszonyában kell elemeznünk, megállapítva ebből, hogy a korabeli ejtése [*fuk* ~ *fok*] lehetett.

Ugyanennek a pataknak későbbi említéseit is ismerjük, többek között a Tihanyi összeírásból (1211: *foc*). De nemsokára feltűnik a patak mentén egy *Fok* nevű település is (1389–90: *Fok*), amely nevét a vízről kapta. Ennek adatsora egészen napjainkig vezet, hiszen a helybeliek ma is *Fok*-nak nevezik azt a várost, amelyet mi *Siófok*-ként ismerünk. A víznév adatsorát tovább vizsgálva kiderül, hogy azt egy idő után *Sió*-ként kezdik emlegetni. Az itt feltűnő névváltozási folyamatokat a névrekonstrukciós eljárásban analogikus példák hitelesíthetik: a víznév > településnév névátvitel például jellegzetes névalakulási mód volt a régiségben, amint azt a *Sárospatak*, *Tapolca* típusú példák egész sora igazolja.

A névrekonstrukciós eljárás leglényegesebb része a helynév eredetének a magyarázata, azaz a helynév etimológiájának a felvázolása, amely a helynevek tudományos vizsgálatában mindig is központi szerepet töltött be. A *Fok* településnévnek a víznévből való alakulását az előbbieken már magyaráztuk, magáról a *Fok* víznévről pedig azt állapíthatjuk meg, hogy az a *fok* földrajzi köznévből való. Ez a földrajzi köznév ma is többféle jelentésben él a nyelvhasználatban, ezek közül kiemelendő a 'keskeny medrű időszakos patak vagy csatorna, melyet árvíz vagy belvíz táplál' és a 'két nagyobb vizet összekötő keskeny árok, vízfolyás' értelme. E *fok* a régi helynevekben és közszói említésekben is gyakran előfordul a forrásokban, pl. *Harangod foka* (1211: *Harrangudfoca*), *Sebes-fok* (1309/1412: *Sebesfok*). Ezek vizsgálata alapján az is megállapítható, hogy a Tihanyi alapítólevélben szereplő *Fok* eredetileg csupán a víznek a Balatonból való kiömlési helyét, illetőleg egy igen rövid kis folyószakaszt jelölhetett. Ahhoz pedig, hogy ez a földrajzi köznév kétségtől az adott víz tulajdonneveként szerepel, más, hasonló névpéldák adnak megerősítést: a Veszprémen átfolyó *Séd*, a Fehérvár alatti *Sár* vagy a Bihari *Ér* neve ugyanígy 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznévből vált tulajdonnévvé. (A fentiekhez l. HOFFMANN 2010: 56–60.)

A névrekonstrukciós eljárás bemutatását tovább részletezhetnénk és folytathatnánk egyrészt azt vizsgálva, hogyan lett a *Fok*-ból *Sió*, illetve *Fok* település neve milyen módon alakult a továbbiakban; ezek a kérdések azonban már meszszire vinnének a mostani témánktól. Úgy vélem, hogy az eddig elmondottak is szemléletesen jelzik azt, hogy a helynév-rekonstrukció során – még az itt bemutatott viszonylag egyszerűen és egyértelműen magyarázható, jól adatolható név esetében is – milyen összetett, komplex rendszerben vizsgáljuk a neveket.

Történeti szocioonomasztikai szempontból a *Fok*-ról a fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Tihanyi alapítólevélben említett *Fok* nevű helyen 1055-ben kétségtől magyar nyelvű lakosság élt, és magyar nyelvűek voltak azok is, akik ezt a helyet elnevezték. Az elemzés arra azonban nem tud fényt deríteni, hogy a név mikor keletkezett: ez az adat első feltűnése előtti évtizedekben vagy akár évszázadokkal korábbi időben is megtörténhetett.

5. Helynévkölcsönzés és etnikumtörténet. A helynevek – éppúgy, mint a szókincs más elemei – a nyelvi érintkezések során átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba. Az ilyen névkölcsönzési folyamatok vizsgálatában különösen fontos a névrekonstrukciós eljárás következetes alkalmazása. A Tihanyi alapítólevélben elsőként említett *Balaton* neve többször is előjön a szövegben: „tichon super *balatin*”, „ab eodem lacu *bolatin*”, „in eodem *bolatin*” (SZENTGYÖRGYI 2010: 23–25). A név korabeli hangzása [bálátin ~ balátin] lehetett, vagyis egy ismert ómagyar kori hangtörténeti változásnak, a labializációnak a folyamatát, az *a* > *a*-vá válását tükrözhetik az oklevélbeli alakok (és egyúttal persze a korabeli helyesírás kiforratlanságát, bizonytalanságát is).

Ilyen nevekkal több helyen is találkozhatunk a Kárpát-medencében, például Békés (1295/1423: *Balaton*) és Heves (1388: *Balathon*) megyében, ám olyan magyar közszói töveket nem ismerünk, amelyekkel e helynevek kapcsolatba hozhatók lennének. Hasonló hangalak-szerkezetű nevek előfordulnak viszont a szláv

nyelvterületen (*Blatnica, Blatina, Blatno, Blaten*), így vizsgálódásunkat ebben a körben célszerű folytatni. A kiinduló formát az ősszláv nyelvben találhatjuk meg: a víznév a **blato* 'mocsár' jelentésű földrajzi köznévből a helynévképzőként is alkalmazott *-bnъ* képzővel alakult. E szláv **Blatin* név a magyarba **Blàtin* ~ **Blàtinu* formában kerülhetett át. Az átvett szavakban a szóeleji mássalhangzótorlódást a magyar nyelvhasználók azonban többnyire feloldották: jelen esetben a két mássalhangzó közé a következő magánhangzóval megegyező *á* hang betolódásával: *Bàlàtin*. A név hangsora hangrendi kiegyenlítődés révén nyerte el mai formáját: 1382: *Balatonfeukayar* (de a harmadik szótagban szereplő *i* tartós meglétére más magyarázat, egyfajta latinizálási eljárás is feltételezhető).

Mindebből pedig arra következtethetünk, hogy az 1055-ös névadatot – amely tehát a szó eleji torlódás feloldását mutatja – magyar nyelvű beszélők ajkáról jegyezték le az oklevél kiállítói, a névadók azonban szláv nyelvű népek voltak. A névadás koráról ugyanakkor nincsenek információink, mint ahogyan arról sem rendelkezünk ismeretekkel, hogy a név mikor kerülhetett át a magyar nyelvbe. A névrekonstrukciós eljárás – a név által jelölt tó nagy kiterjedése miatt – nem tud számot adni arról sem, hogy az egykori névadók e térségben pontosabban hol élhettek, legfeljebb azt sejthetjük a név tövében lévő közszó jelentéséből, hogy a *Balaton* neve kezdetben annak a nyugati, mocsaras térségére vonatkozhatott. (Egyébként a Balaton latin *Pelso* neve is végső soron egy 'mocsár' jelentésű szóra megy vissza.) (A fentiekhez l. HOFFMANN 2010: 46–50.)

6. A helynévi adatok lokális nyelvi értéke. Amikor a helynevekből a névhasználók nyelviségére vonatkozó következtetéseket kívánunk levonni, fokozottan előtérbe kerül az adatok lokális nyelvi hitelességének a kérdése. Az oklevelekben előforduló helynevek lokális értelemben vett nyelvi érvényessége oklevélbeli funkciójukból és magából az oklevélírói eljárásból vezethető le. Az oklevélben a nevek többnyire birtokügyletek (pl. adományozások, birtokpercek) kapcsán szerepelnek. Ilyenkor a hivatalos személyek helyben tájékozódtak a körülményekről, a lokális ismereteket a helybeliektől szerezték meg, mivel a neveknek csakis a helyben használatos formájukban lehet jogi érvényük, jogbiztosító szerepük.

Kivételesnek – bár nem feltétlenül ritkának – tekinthetők azok az esetek, amikor az okleveleket kiállító hivatalnokok eltértek attól a gyakorlattól, hogy a neveket a helyben használatos alakjukban rögzítsék. A nagyobb folyók, illetve a központi szerepű települések nevét ugyanis – egyfajta európai oklevélírói gyakorlatot is követve – többnyire latin nyelven szerepeltették. Egyes esetekben a széles körben alkalmazott, nagy hagyományú neveket használták, mint például a Duna *Danubius*, a Körös *Crisius* megnevezése esetében, máskor viszont a magyar névalakból latinizált formát hoztak létre, ahogyan ezt Székesfehérvár *Alba regia*, Eger *Agria* vagy Győr *Jaurinum* latin nyelvű változatában látjuk.

A nem közvetlen említések esetében azonban ezek eredeti magyar neve is elő-előbukkan, mint például Fehérvár neve a Tihanyi alapítólevélben a *feheruuaru rea meneh hodu utu* esetében egy út említésekor, vagy a 12. század végén a Duna egy mellékágának *Lassú-Duna* (1192//1425: *ubi Losiuduna* derivatur a Danubio; KMHsz. 1: 172) megnevezésében. Ez az oklevélírói gyakorlat néha átterjedt a ki-

sebb jelentőségű helyek megjelölésére is: ily módon szerepelhet például egy *Kerek-tó* nevű kis állóvíz a Garamszentbenedeki alapítólevélben (1075/+1124/+1217) *Piscina rotunda*-ként (SZÖKE 2015: 176). Az ilyen latin formák első előfordulásai mögött is joggal feltételezhetjük a magyar nyelvű helynevek meglétét.

Az oklevelekben gyakran feltűnnek olyan kétséggkívül közszói szerepű magyar nyelvű szórványok is, amelyek előfordulását leginkább az oklevelek kevert nyelvi helyzete magyarázza. Ilyenek a névvel említett helyek fajtáját megjelölő földrajzi köznevek a sokkal gyakoribb latin nyelvű köznevek helyén. Sűrűn előfordul ilyen helyzetben például a *patak* (1327: *patak* Bolchardpataka – **rivulus* Bolchardpataka helyett; KMHsz. 1: 58) és a *bérc* (1281/1792: ad qd. *Berch*, quod vulgariter Byk feu dicitur – **mons* Byk feu helyett; KMHsz. 1: 68).

A határjárásokban gyakran említett, mert ideális határpontként szolgáló fák neve hol magyarul, hol latinul szerepel (1318: arbor *fagy*, quod vulgo dicitur *bykfa*; KMHsz. 1: 68). Ezeknek és a földrajzi közneveknek a használata leginkább az oklevélkiállító nyelvi lenyomataként értékelhető, az ő nyelvismeretéhez köthető, és nem feltétlenül kapcsolható annak a helynek a nyelvhasználóihoz, amellyel kapcsolatban említik őket.

7. Mikronevek és névadóik. Az egyes helynévfajták és helynévtípusok eltérő lehetőségeket biztosítanak számunkra a neveket létrehozó és használó közösségek nyelvénél a megállapítására. Nyilvánvaló, hogy legközvetlenebb tájékoztatást erről az úgynevezett mikrotoponimák adnak, azok a helynevek, amelyek a települések határában lévő kisebb helyeket jelölik meg, és amelyeket többnyire csak a helybeli lakosok ismernek és használnak. Az Abaúj megyei Garadna településen például 1320-ban *Mogyorósd*, *Mogyorós-berek*, *Nagyút alja*, *Ravaszyuk* neveket említenek (HA. 1: 28, 29), amelyek minden kétséget kizáróan a településen élő magyar nyelvű névhasználókra utalnak, és emellett arra is, hogy e helyek névadói ugyancsak magyar nyelvűek voltak. A névadás korára, a nevek keletkezési idejére vonatkozóan azonban az ilyen típusú források sem adnak felvilágosítást.

A fennmaradt mikrotoponimák alapján afelől sem lehetnek továbbá kétségeink, hogy a Moson megyei Königshof települést – ahonnan az 1250-es évekből a *Runsenbrunn*, *Teufenwiese*, *Wachreim*, *Hagenau* neveket ismerjük (HA. 4: 37, 39, 40) – németek lakták.

Nehezebb a helyzetünk az Abaúj megyei Ronyva folyó menti egykori Újfalu, később Szilvásújfalu esetében, ahol az 1321-ből való *Gyertyános kuta*, *Dávid hida*, *Szék*, *Mészpest* – amely a régi magyar ’mészégető kemence’ jelentésű szóból származik – helynevek (HA. 1: 24, 25, 28, 30) magyar névhasználókra és egyben magyar névadókra is utalnak. Ugyanezt állapíthatjuk meg az itteni *Zsarnó hegye* név esetében is, ám ennek előtagja egy korábbi szláv **žbrny*, **žbrnovъ* ’malomkő(bánya)’ jelentésű közsőzből alakult szláv helynévből jött létre. A *Do-bódél* nevet laikusként magyar eredetűnek is tarthatnánk, ám ez a szlovákban keletkezett *Dubodiel* formában ’tölgyes (hegy)hát’ értelemben (TÓTH 2001: 42, 161–162). A magyarba átkerülve pedig – akárcsak a *Zsarnó* – nyelvünkbe hangtanilag is beilleszkedett.

Ez utóbbi nevek azt jelzik, hogy Újfalú településen szláv nyelvű névadókkal is számolnunk kell. Arról, hogy ők a magyarok megtelepedése előtt is itt éltek-e már, vagy csak később települtek be a magyarok közé, e nevek alapján nem kaphatunk képet, sőt – az elmagyarosodott szláv eredetű nevek megléte ellenére – azt sem tudhatjuk, hogy a nevek lejegyzésekor, 1321-ben voltak-e a településen szláv vagy kétnyelvű (szláv és magyar nyelvet is beszélő) lakosok. E kérdések tisztázására adott esetben a környék más helynévfajtáinak, a vízneveknek, a településneveknek a tanulmányozása jöhet segítségünkre.

Az ómagyar korból fennmaradt mikrotoponimák többsége a természeti nevek közé tartozik, vagyis olyan helyeket nevez meg, amelyek az ember tevékenységétől függetlenül léteznek, és nem az emberek alkotásai (mint például a települések). E nevek körében jóval ritkább a többnevűség, és ezzel együtt nem sűrűn tapasztalhatjuk a régebbi megnevezések újakkal történő felváltását sem. A mikroneveket kis létszámú névközösségek (lényegében egy-egy település lakói) ismerik, használják, és hagyományozzák tovább. Fennmaradásukhoz így a népesség kontinuitására, folytonosságára van szükség az adott területen. Ebből adódóan korábban úgy vélték, hogy e nevek többnyire rövid életűek és változékonyak. Ezzel szemben azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a mikronevek között is számos időtálló név fordul elő. Erre a Magyar Nemzeti Helynévtár közelmúltban megjelent első kötetéből hozok egy példát (MNH. 1: 273). Polgár település Tiszához közeli határrészén egy kis vízeret és néhány holdnyi területet ma *Csikord*-nak és *Csikord-zug*-nak neveznek. Ennek előzményét már egy 13. sz. végi forrásban is megtaláljuk, ahol egy halászhelyet *Csikor tava*-ként említene (+?1292: prope 1 pysscinam *Chykurtowa*).

8. Folyóvizek és névadóik. A mikronevek sajátosságait mutatja a folyóvizek megnevezéseinek egy csoportja is. Azoknak a kis patakoknak az esetében, amelyeknek néhány száz méteres vagy pár kilométeres folyása egyetlen település határába esik csupán, érthető, hogy nevüket csak az adott település lakói ismerik, így nyelvi azonosító értékük megegyezik más, az eddigiekben tárgyalt mikronevekével.

A hosszabb, több települést átszelő, de legfeljebb néhány tíz kilométer hosszúságú vizek az ómagyar korban gyakran még nem viseltek egységes, egész folyásukra kiterjedő megnevezést. Az Abaúj megyei, néhány falun átfolyó *Bölszepatak*-ot (1317: *Belsepatak*) a felső szakaszán *Küsmöd*-nek (1267/1272: *Cusmeud*) nevezték, a vele párhuzamos, nála alig hosszabb víz pedig északon a *Bocsárd pataka* (1327: *Bolchardpataka*), délen pedig a *Füzi pataka* (1317: *Fyzypataka*) nevet kapta (HA. 1: 24, 25, 27).

Az a jelenség, hogy egyes szomszédos településeken különböző névvel illetik ugyanazt a folyóvizet, a mai névhasználatban sem ritka. Prototipikus példaként szokás erre említeni a Somogy megyei – a Kaposba ömlő, 56 km hosszúságú – Koppány patak esetét, amelyet az általa érintett 12 településen 15 különböző, változatos szemantikai tartalommal bíró névformával jelölnek meg (*Nagy-árok*, *Serekei-árok*, *Borsi-patak*, *Malom-árok*, *Öreg-árok*, *Német-árok* stb.). Ennek alapján nem minden ok nélkül gondolhatjuk azt, hogy a víz első, a Tihanyi alapítólevélből való *Füze*gy megnevezése (1055: *fyzeg*) csupán annak

a településnek (a mai Bárapátinak) a területére első szakaszára vonatkozhatott, ahol említik, s így nyelvi azonosító adatként is csak itt használható fel (HOFFMANN 2010: 101–103).

A szakasznevek megléte a viszonylag zárt nyelvi közösségek kognitív névtérképének sajátosságait mutatja, és egyben magyarázza azt is, hogy a helynevek létrehozását a névközösség belső szempontjai, értékrendje határozza meg. Ezt a névadói, névhasználói helyzetet jól szemlélteti az a válasz, amelyet egy bő 50 évvel ezelőtti helynévgyűjtés alkalmával a Pápa melletti Tapolcafőn egy kis patak megnevezését firtató kérdésemre kaptam: *Na micsoda jár is az? Páskom-, Kalapácsi-jár is, tuggya fene, mi is annak a valódi neve! Améjig düljőm mety kérésztű, asztám változik a neve.* A továbbiakban kiderült aztán, hogy a vízfolyás egyes részeit nyolcféle névvel jelölik meg, a fentiek mellett még például a *Csárdaji-jár*, *Buóta-küji-jár*, *Becsényi-jár* formákkal, és a történeti források is további négy különböző névvel (*Hagymás-ér*, *Szekértemetési-ér*, *Kovácsi-ér*, *Bóta-ér*) említik (HOFFMANN 2013: 57–58).

A víznevek egységesülési folyamata, amelyet a térképek egyre inkább elterjedő használata is nagymértékben elősegített, gyakran elfedi előttünk azt, hogy a kisvizek nevei a régiségben a mainál sokkal korlátozottabb lokális kötöttséggel rendelkeztek. Ez egyfelől erősíti a történeti szocioonomasztikai értékelhetőségüket, vagyis a nyelvhasználókra vonatkozó nyelvi azonosító szerepüket, másfelől viszont megnehezíti a korabeli denotatív jelentésük pontos megállapítását.

Sajátos kettőséget mutat a Miskolctapolcán eredő és a Tiszába torkolló Hejő esete. Ennek a forráshoz közeli részét *Tapolca*-ként említi Anonymus gesztája (1217 k.: *Topulucea*) – e nevet később a mellette lévő település megnevezése viszi tovább –, a folyó alsó szakasza pedig *Hév-jó* (1217 k.: *Heuyou*) néven szerepel (KMHsz. 1: 126, 272), amely a korban ’meleg folyó’ értelmű volt. Ez értelmi megfelelője a szláv eredetű, *toplъ ~ teplъ* ’meleg’ töre visszavezethető *Tapolca* névnek. Ennek névadói tehát a forrásvidék környékén élő szlávok voltak, a Tiszához közeli térségben viszont magyarok nevezték el azonos szemantikai tartalommal a folyót, a *hév* ’hő’ és a *jó* ’folyó’ szavak összetételével. Ez utóbbi földrajzi köznévnak a kihalása később elősegítette a névalak módosulását, ami a mai *Hejő*-t eredményezte (FNESz. *Hejő*, *Tapolca*).

A Kárpát-medence Árpád-kori víznevei között főleg kis- és középvizek neveként sokfelé előfordulnak szláv eredetű megnevezések. Ezek névadóiról – a víznevek archaikus jellegének csak erős megszorításokkal érvényes tételére hivatkozva – azt tartják a kutatók, hogy már a honfoglaló magyarság betelepülését megelőzően is az adott térségben éltek. Ez többféle névtani mintázatban – de nem mindenkiben – valóban igazolható is.

A Zsitva jobb oldali kis mellékfolyójának, a *Dervencé*-nek (1229: *Deruenche*) a neve szláv eredetű, s a szlávban eredetileg *Drevenica* (1113: *Dreuenizza*) formában volt használatos. Névadói a felső szakaszán megtelepült, ugyancsak szláv eredetű nevet viselő *Kosztolány* és *Lédec* falvak szláv nyelvű lakói lehettek. A patak alsó szakaszához később megérkező *Néver*, *Bélád* és *Harsány* – a településeik nevéből következtethetően – magyar nyelvű lakói szláv szomszédaitól vették át a víz megnevezését (HOFFMANN 2019a: 68).

Ugyanilyen kölcsönzési folyamatra következtethetünk az olyan esetekben is, ahol a térség névmintázata egy szláv eredetű víznév mellett csupa magyar eredetű településnevet és mikrotoponimát mutat. A Veszprém megye középső részén folyó Torna patak – amelynek a neve a közelmúltbeli vörösiszap-katasztrófa kapcsán híresült el – 51 km hosszúságú völgyében például 57 magyar eredetű településnevet találunk az ómagyar korban, biztosan szláv eredetűnek tarthatót viszont egyet sem (HOFFMANN 2019b).

Az itt bemutatott névmintázatok alapján meg tudjuk határozni az adott térségben jelenlévő nyelvek relatív kronológiai viszonyait is: a fenti esetekben a szláv nyelvek időbeli elsőbbségét megállapítva a magyar nyelvvel szemben. A szláv névadás és ezzel együtt a szláv nyelvi jelenlét kezdetét azonban a nyelvi forrásokból nem láthatjuk, mint ahogyan azt sem, hogy a magyar nyelvű népesség megjelenése pontosan mikortól igazolható a térségben. A nyelvhasználókra utaló helynévi adatok e tekintetben csupán a forrásokban való megjelenési idejükre vonatkozó érvennyel használhatók. Bizonyos esetekben az adatok alapján azonban lehet némi képünk a nyelvi együttélés, a feltehető kétnyelvűség időszakáról, más-kor azonban (mint az itt említett Torna térségéből) az érintkezés tényén túlmenően erről nem szerezhethünk ismereteket.

A nyelvi térszerkezet megrajzolásában – azaz annak felderítésében, hogy hol, mikor, milyen nyelvű közösségek éltek – azonban a középvizek idegen eredetű nevei (a szlávon kívül léteznek közöttük törökségi és német eredetűek is) a pontosabb lokalizációt illetően alig adnak segítséget. Annak kiderítése, hogy egy-egy folyóvíz mely szakaszán kapta az Árpád-korban már teljes hosszára vonatkozó megnevezését, csak nagyon ritkán van – s akkor is csak igen bizonytalanul – esélyünk.

A Kárpát-medence nagyvizei esetében e tekintetben még kedvezőtlenebb a helyzet. E vizek nevének eredete, mint például a Dunáé, a Körösé, a Marosé ugyanis akár évezredekre is visszanyúlhat, az indoeurópai nyelveknek egy olyan időszakába, amelyben a nyelvi szétválás még a korai szakaszában volt. Esetükben ezért az Árpád-kor szempontjából a névadók nyelvét főlegesen is keressük, és legfeljebb az lehet a kérdés, hogy melyik nyelvből, nyelvekből vehették át azt a magyar nyelvhasználók. Többnyire megállapítható, hogy az átadó nyelv a szláv volt, de az átvétel lokális körülményeiről és idejéről ezekben az esetekben sincsenek ismereteink.

Az eddigiekben a helynévi adatok nyelvhasználati szempontú értékelésének lehetőségét az úgynevezett természeti nevekre vonatkoztatva mutattam be. Az ide tartozó névfajták – egy-két csoportjukat, például a nagyvizek megnevezéseit kivéve – jóval kevésbé vonták magukra a tudományos érdeklődést, mint például a műveltségi nevek körébe tartozó településnevek. Ezt nemcsak a természeti nevek gyengébb adatoltságával magyarázhatjuk, hanem azzal is, hogy bennük a társadalmi viszonyokra utalóan jóval kevesebb információ őrződött meg, mint a másik nagy helynévcsoportban. BENKŐ LORÁND a természeti neveket olyan pánkronisztikus nyelvi elemeknek tartotta, amelyekben „az emberi gondolkodás és műveltség szokványos elemei kapnak nyelvi formát” (2003: 7). Ez többnyire igaz is ugyan, de ezeknek a nyelvi formáknak az elemzése elsősorban a sokféleségük miatt nagyon jelentős nyelv- és nyelvjárástörténeti hozadékkal jár, a régi Magyarország nyelvi

térszerkezetének megismerésében pedig egyenesen megkerülhetetlen a tanúbizonyságuk. És mivel előadásomban a névhasználók és a névadók előtérbe állításával éppen ezt a kérdéskört igyekszem megvilágítani, szükségképpen kiemelt figyelmet kellett fordítanom a természeti nevek e szempontok szerinti értékelésére.

9. Települések és névadóik. A nyelvi térszerkezet rekonstruálásában ugyanakkor a természeti nevek mellett fontos szerepe van a műveltségi neveknek, köztük főképpen a településneveknek, már csak amiatt is, hogy az utóbbi névfajta a régi helynevek között messze a legjobban adatolható szócsoporthoz képezi. Figyelembe kell azonban venni a településneveknek a természeti nevekétől meglehetősen különböző történeti szocioonomasztikai helyzetét, illetve azt is, hogy maguk az egyes településnév-típusok is nagy különbségeket mutatnak e tekintetben. A településnév-típusok közül a továbbiakban kettőnek a jellemzésére vállalkozom az itteni szempontoknak megfelelően: a népnévből és a személynévből alakult településnevekre. Választásomat a közöttük megfigyelhető jelentős eltérések mellett az magyarázza, hogy a közelmúltban mindkét típus alapos, monografikus feltárásban részesült.

9.1. A népnévből alakult településnevek. A népnévből alakult településneveket két egymással összefüggő munkában – egy szótárban (2011) és egy monográfiában (2016) – RÁCZ ANITA elemezte. Az ómagyar korból 1396 olyan településnevet mutat be, amelyben egyrészes (*Német, Németi*) és kétrészes (*Németfalú, Németlipcse*) névszerkezetben valamilyen népnév szerepel. (A középkori településnevekben 37 különféle népnév dokumentálható.) Ezek az elnevezések nagyarányú migrációs, többnyire (be)telepítési folyamatokat jeleznek, s a bennük szereplő etnonimák már önmagukban is alkalmasak arra, hogy a kérdéses települések nyelvhasználóinak az azonosításában a segítségünkre legyenek. A kérdés persze ennél jóval bonyolultabb: figyelembe kell ugyanis venni azt, hogy a népnévekből személynevek is alakultak, így a *Besenyő, Csehtelke* típusú településnevekben akár ezek is szerepelhetnek. Tisztázandó emellett továbbá az is, hogy például az *olasz* vagy az *orosz* népnévek valójában milyen nyelvű népességet is jelölnek a helynevekben.

A településnevekről korábban azt tartották, hogy nyelvi jellegükből „elsősorban a környék lakosságának népi viszonyaira lehet következtetni” (KNIEZSA 1938: 405), „A nevet ugyanis legtöbbször a környezet adja, tehát nem a benne lakók, hanem a szomszédok etnikumát minősíti” (KRISTÓ 2003: 17). Ezek a vélemények – ha a „nép”, az „etnikum” fogalmát a mi felfogásunk szerint a „nyelv”-vel helyettesítjük – ma is megállják a helyüket a népnévből alakult településnevekre vonatkozóan. Egyértelműen mutatja ezt az a körülmény, hogy magyar nyelvű elemekkel (magával a nép megnevezésével, képzőkkel, földrajzi köznevekkel) nevezték meg az adott településeket. Ezek a településnevek jellegzetesen nem ott talált, hanem oda betelepülő népek településeit jelölték meg, ami a nyelvi térszerkezet vizsgálatában a relatív kronológiai viszonyok megállapítása szempontjából ugyancsak fontos körülmény.

Ugyanígy természetes az is, hogy német nyelvi környezetben a betelepülő vallonok falvait (akiket a magyar nevekben *olasz*-ként említenek) *Waldorf*-nak nevezték el (KMHsz. 1: 291). Bars megyében a Zsitva szlávok és magyarok lakta

felső völgyében a betelepülő németek falvai pedig a *Nemcsény* és a *Nemcsic* nevet kapták, ami pedig arra utal, hogy ezek a falvak még a magyarok ide érkezése előtt létesültek (HOFFMANN 2019a: 65, 67). E példák tehát azt mutatják, hogy a népnévből alakult településnevek nemcsak a nevet viselő települések lakóinak nyelvi azonosítására, hanem nyelvi környezetük meghatározására is felhasználhatók.

9.2. A személynévből alakult településnevek. A nyelvi környezetről – a fent idézett korábbi általános felfogást cáfolva – semmit nem árulnak el viszont a személynevekből létrejött településnevek. A magyar településnév-rendszer legnagyobb névcsoportját TÓTH VALÉRIA dolgozta fel monografikus igénnyel (2017) azt követően, hogy egy másik munkájában (2016) a régi magyar személynévadás leírását is harmonizálta a helynevek elemzésében alkalmazott funkcionális elméleti kerettel.

E névtípus elemeiben különösen hangsúlyosan jelenik meg az a körülmény, amely a műveltségi neveket általában is jellemzi: ezekkel a nevekkel az ember a maga által alkotott, létrehozott objektumokat, helyeket – köztük a településeket – jelöli meg, és pragmatikai oldalról szemlélve a folyamatot a névadást ennek a részeként kell felfogni. Ezért ezekben a névfajtákban a névadói tudatosság sokkal hangsúlyosabban jelenik meg, mint a természeti nevékében, és a névadásnak az egyénhez való kapcsolhatósága is jobban kitapintható. A korábbi névelméleti felfogások a régi helynévadás körében ezzel szemben a névalkotás közösségi, népi és nem tudatos jellegét vallották. Ma úgy véljük, hogy a névadási helyzeteket e fogalompárok együttes alkalmazásával, nem pedig kizáró értelmű szembeállításával lehet jellemezni.

A műveltségi nevek körében tehát megítélésünk szerint más nevéknél nagyobb szerepe volt az egyénhez köthető tudatos névadási módoknak, még akkor is, ha egy-egy név esetében erre vonatkozó ismeretekkel csak igen ritkán rendelkezünk. Ezek a körülmények azt is magyarázzák, hogy a településnevek létrejöttében az általános nyelvi és kommunikációs feltételek mellett a társadalmi motívumok is erősen jelen voltak, és ennek folytán a nevekben gyakran meg is jelentek. Ez a jellegzetességük magyarázza főképpen azt is, hogy a helynévkutatásban a legnagyobb figyelem éppen e névfajta felé fordult.

A településnevek keletkezésének a többi helynévétől erősen különböző jellegét nemcsak elvi megfontolások indokolják, hanem konkrét adatok is alátámasztják ezt a gondolatot. A nagyobbik Gellért-legenda például megemlékezik arról, hogy István király az Ajtonyt legyőző Csanád vezért Marosvár megyéjének ispánjává tette, és megparancsolta, hogy a várat és magát a megyét is róla nevezzék el.

Az oklevelekben mint jogi iratokban a névadásnak az efféle körülményei nincsenek ugyan megörökítve, de néha azért történik utalás rájuk. Ismert az egykori Szatmár megyei Nógrád falu esete, amelyet egy bizonyos Marcellus elfoglalt, és a települést – annak elsődleges szláv eredetű nevét megváltoztatva – magáról nevezte el, mintegy a településhez fűződő birtokosi jogát is kifejezve ezzel: 1279: villa *Neugrad* [...] quam quodam Marcellus nomine suo *Marcelfoluua* nuncupavit (TÓTH 2017: 16). Máskor az adatok és a történeti ismeretek együttesen magyarázzák a névcserét. Az Abaúj megyei *Erdőfalva* (1272>1344: *Erdeufolua*) egy idő után *Didic*-ként (1329//1489: *Dydych*), majd *Didicháza* (1427: *Dydichhaza*) for-

mában tűnik fel, annak névbeli lenyomataként, hogy egy bizonyos Didic ispán adományként megkapta a birtokot (TÓTH 2008: 63).

Ezek a példák – amelyek sorát, ha nem is hosszan, de folytathatnánk – azt mutatják, hogy a településnevek e típusában a nevek létrejöttében az egyéni szándéknak jelentős szerepe lehetett. Mindezek fényében joggal vetődik fel a kérdés, hogy a személynévből alakul településnevek alkalmasak-e arra, hogy felhasználjuk őket az általuk jelölt települések lakosságának nyelvi meghatározására. Erre maguknak a neveknek a nyelvi szerkezete nyújt lehetőséget. Ha ugyanis abban magyar nyelvű közszoói elemek, földrajzi köznevek (pl. *falú, falva, telek, telke, ház(a)* stb.) vagy magyar képzők (pl. *-d, -i, -sd* stb.) szerepelnek, az kétségtelenné teszi, hogy magyar nyelvű névadók és névhasználók kereshetők mögötte. A névadási aktusban ugyanis az egyéni és a közösségi jelleg nem válik szét, mivel az egyéni kezdeményezés csakis úgy eredményezhet ténylegesen is funkcionáló helynevet, ha azt mások is használatba veszik. De ugyanígy értékelhetők azok a nevek is, amelyben a személynév önmagában, minden formáns nélkül szerepel: ez a helynévminta ugyanis a Kárpát-medencében jelenlévő nyelvek közül csakis a magyarra volt jellemző. Meg kell jegyezni, hogy a személynév nyelvi eredetének a helynevekben nincs nyelvi azonosító értéke, mivel a személynévek jó része az ómagyar korban már úgynevezett referáló névként kapcsolódott a viselőjéhez, vagyis a névviselők anyanyelve és nevük nyelvi eredete között – éppúgy, mint napjainkban – nem volt feltétlenül összefüggés.

10. Korlátok és lehetőségek. Előadásom befejezésekképpen térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, amelyet KNEI ZSÓFIA 11. századi térképe kapcsán megfogalmaztam: elkészíthető-e az általam vázolt szempontok alapján a 11. századi Magyar Királyság nyelvi térszerkezetének a térképe?

Erre a kérdésre sajnos nemmel kell válaszolnom: nyelvi források alapján, az e korra vonatkozóan hitelesnek tekinthető néhány száz helynévi adat felhasználásával ugyanis e hatalmas térségre érvényesen ilyen kép tudományos felelősséggel nem rajzolható meg. KNEI ZSÓFIA 642 helynevet vizsgált meg térképének elkészítéséhez, ezek jó részének 11. századi megléte feltehető ugyan, de nyelvtörténeti, történettudományi adatokkal közvetlenül nem igazolható. S ha a ténylegesen figyelembe vehető adatok köre bővült is az utóbbi időben, egy átfogó nyelvi térszerkezeti rekonstrukcióhoz ez a forrásanyag távolról sem elégséges.

Ezt a problémát azzal lehet kiküszöbölni, ha vizsgálatunkat az Árpád-kor egészére kiterjesztjük. Így az adatok tízezreit használhatjuk fel forrásként, és az időhorizont tágítása révén a korábbi statikus állapottal szemben – a helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia módszerével – dinamikus folyamatokat tudunk megragadni, ami a nyelvészeti, de különösképpen a történeti célú vizsgálatokban már az eddigiekben is gyümölcsöző szemléletmódnak bizonyult.

Az ilyen módszertannal elvégzett elemzéseknek a rendkívül munkaigényes volta miatt ez a kép azonban leginkább mozaikszerűen állítható össze, egy-egy kisebb térség nyelvi térszerkezetének a bemutatásával. A munka hatékonyságát nagyban segítheti az, ha tovább folynak az utóbbi időben jelentős lendületet vett kutatási irányok: köztük a legfontosabb korai szórványemlékek monografikus fel-

dolgozása és a meghatározó helynévtípusok összegző igényű áttekintése. Az etimológiai ismeretek összefoglalását egy tudományos igényű új történeti-etimológiai helynévszótár elkészítése valósíthatja meg. Mindezekhez az adatok bőségét az akadémiai keretekben folyó Magyar Nemzeti Helynévtár Program biztosíthatja.

Kulcsszók: névtan, helynevek, etnikai rekonstrukció, helynév-rekonstrukció, helynévkölcsönzés, névadók, névhasználók, mikronevek, víznevek, népnévből alakult településnevek, személynévből alakult településnevek.

Hivatkozott irodalom

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2025. Nép, etnikum, nyelvtörténet. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 18. Megjelenés alatt.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2019a. Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 49–88. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/15/03>
- HOFFMANN ISTVÁN 2019b. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakony-alján. *Magyar Nyelvjárások* 57: 5–29. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2019/01>
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2: 365–472.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNH. 1. = HOFFMANN ISTVÁN – E. NAGY KATALIN szerk., *A Hajdúnánási járás helynevei*. Magyar Nemzeti Helynévtár 1. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024.
- PESTY FRIGYES 1878. *A helynevek és a történelem*. Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII/1. Budapest.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A Tihanyi alapítólevél szövege. In. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 21–41.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Name-givers and name-users in the age of the Árpád dynasty

This study reviews the possibilities of using toponymic sources preserved from the age of the Árpád dynasty. The use of these elements in historical linguistics and in historiography has a long tradition in Hungarian research, one of the critical points of which is the treatment of the relationship between language and ethnicity. The role of toponyms in linguistic and ethnic identification can be refined using the method of place name reconstruction, which analyses names in their complex networks. This is particularly important in the study of place name borrowings. The local linguistic value of toponymic data can be interpreted differently for different types of names. In this respect, microtoponyms can be used as the most reliable source. In the case of hydronyms, greater importance should be given to the names of individual river sections than before. The study illustrates the diverse socio-onomastic values of settlement names using the example of settlement names formed from ethnonyms and personal names. The cases presented clearly illustrate both the possibilities and limitations of these research methods.

Keywords: onomastics, toponyms, ethnic reconstruction, place name reconstruction, place name borrowing, name-givers, name-users, microtoponyms, hydronyms, settlement names formed from ethnonyms, settlement names formed from personal names.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem

A szófajiság és a kollokáció empirikus vizsgálata a magyarban*

2. rész

A fenti szempontok alapján összesen 20 db valódi szót választottunk ki a korpuszból és 40 db álszót alkottunk meg, amelyek célszóként funkcionáltak a kísérletben, így összesen 60 db célszót vizsgáltunk. Ezeket a kollokáció erőssége és a szófaji illeszkedés szerint összesen 160 db szópárba rendeztük, ahol minden valódi célszó négyszer, négyféle előfeszítő (négy különböző prime) után jelent meg (l. 1. táblázat), míg a 40 álszó kétszer jelent meg, egyszer főnév, egyszer pedig ige után, vagyis kétféle előfeszítéssel (minthogy az álszavaknál a kollokációnak végeredményben nem volt erőssége, l. 1. táblázat).

Amint azt fentebb említettük, minden valódi célszó négyféle előfeszítés (négy különböző prime) után jelent meg a vizsgálatban (a példákban a célszót ritkítással, az előfeszítő szavakat aláhúzással jelöltük): 1. erősen kollokálódó, azonos szófajú szó után (pl. kocsi → jármű, fogyaszt → eszik); 2. erősen kollokálódó, nem azonos szófajú szó után (pl. parkol → jármű, zöltség → eszik); 3. gyengén kollokálódó, azonos szófajú szó után, (pl. siker → jármű, cserél → eszik); 4. gyengén kollokálódó, nem azonos szófajú szó után (pl. roppan → jármű, módszer → eszik). Azért, hogy egy kísérleti személy egy célszóval csak egyszer találkozjon, nem minden szópárt mutattunk be minden résztvevőnek, hanem létrehoztunk a teljes (160 elemű) szópárlistából négy allistát, amit négy elkülönült kísérleti anyagba rendeztünk. Egy kísérleti személy csak egy allistát/anyagot látott (azaz a kísérlet egyetlen változatát végezte el a négyből), így a célszavak négyszeri előfordulásából egy-egy kísérleti személy csak eggyel találkozott. A kísérlet négy változatának kialakításában az is fontos szempont volt, hogy minden csoportban ugyanannyi főnévi és igei jelentésű előfeszítő szó, illetve ugyanannyi főnévi és igei célszó legyen. Ezzel biztosítottuk azt, hogy egy-egy kísérleti személy azonos mennyiségben lásson a két szófajba tartozó szavakat, és a kísérlet elrendezése ne valószínűsítse jobban az egyik vagy a másik szófajba tartozó célszavak előfordulását. A négy csoportban (a kísérlet négy változatában) a főnévi és igei álszavak száma is azonos volt, és az álszavak előtt megjelenő előfeszítő szavak szófajisága is ki volt egyenlítve.

A kísérlet mind a négy változata két blokkban került bemutatásra. Az egyik blokkban a kollokációs alapon szorosabban kapcsolódó (gyakran, illetve erősen kollokálódó) szavak szerepeltek, a másikban pedig a használatukban alacsony gyakorisággal, azaz gyengén kapcsolódó szavak (álszók és szófajukban egyező/nem egyező szópárok ugyanolyan számban mindkét blokkban előfordultak). A húsz kísérleti személy esetében tízszer a kollokációs alapon összefüggő szavak

* A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A tanulmány első részét lásd MNy. 2025: 257–266.

bemutatásával, tízszer pedig a kollokációs alapon nem összefüggő szavak bemutatásával kezdődött a kísérlet, tehát az előfeszítés jellege szerint kiegyenlített volt a bemutatások sorrendje az összes kísérleti személyre nézve.

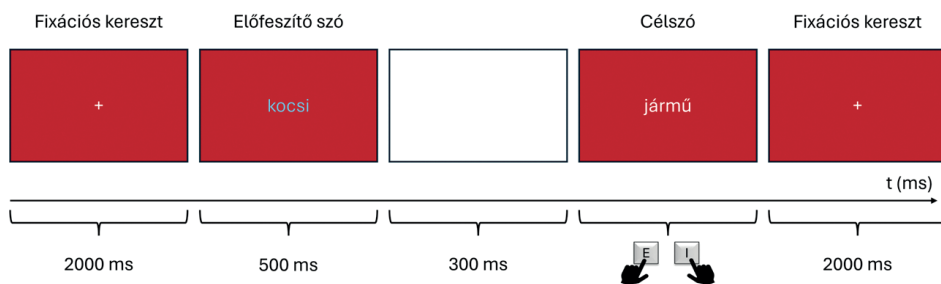
Végezetül kiemелendő, hogy az anyagban szereplő minden valódi szó közepesen gyakori (50–120 ezer előfordulást számláló) szónak számít az MNSz2-ben, és a gyakoriságukban nincs nagyságrendi eltérés. A kísérlet négy változatában szereplő 20-20 szópár listája a függelékben szerepel.

3.2. Módszer. A lexikai döntési feladat a Psychopy szoftverrel készült, amely a kísérlet során a szópárlistákat blokkonként randomizált sorrendben mutatta be. A résztvevők feladata az volt, hogy a célszavakról döntsék el, hogy azok valódi szavak vagy álszavak-e. Valódi szavak esetén az „i”, álszavak esetén az „e” billentyűk lenyomását kértük. A kísérlet felvételét megelőzte egy gyakorló fázis, amely során a résztvevők 7 szópár bemutatása során próbálták ki a feladatot, és a kísérletvezető visszajelzéseivel segítette a feladat megértését. A kísérleti személyek számára a kísérlet elején szóban ismertettük az elvégzendő feladatot, majd írásban, a kísérlet elején a számítógép képernyőjére kivetítve is látták a feladat instrukcióit előbb a gyakorló, majd a tesztelési fázisban is.

Ezután a tesztfázisban a képernyőn először vörös háttér előtt fehér színnel fixációs keresztként egy + jel jelent meg 2000 ms időtartam erejéig, majd vörös háttér előtt világoskék színnel 500 ms erejéig az előfeszítő szó (a színes ábráért lásd az online verziót). A program ezután 300 ms erejéig üres vörös háttérű képernyőt vetített, majd addig, amíg a kitöltő választ nem adott, vörös alapon fehér színnel megjelenítette a célszót (1. ábra).

1. ábra

A kísérleti bemutatás és időzítése

A szoftver a célszó megjelenítésének és a válaszadásnak a kísérlet kezdetéhez viszonyított idejét mérte ms-ban. A kettő különbségét, vagyis a válaszadás reakcióidejét (RT) utólag számítottuk ki. A válaszadást követően a következő bemutatáshoz tartozó fixációs kereszt jelent meg a képernyőn.

A kísérlet felvétele előtt a kísérleti személyeket informáltuk a kísérlet menetről és az adatkezelésről, amely után a résztvevők beleegyező nyilatkozatot írtak alá. A résztvevők adatait név és egyéb olyan személyes adat nélkül gyűjtöttük, amelyek alapján a résztvevő személyek azonosíthatók lennének.

3.3. Kísérleti személyek. A lexikai döntési feladatban 20 magyar anyanyelvű kísérleti személy vett részt önkéntesen, közülük 15 nő és 5 férfi. A legfiatalabb kísérleti személy 20 éves volt, a legidősebb pedig 40, átlagos életkoruk 24,5 év volt.

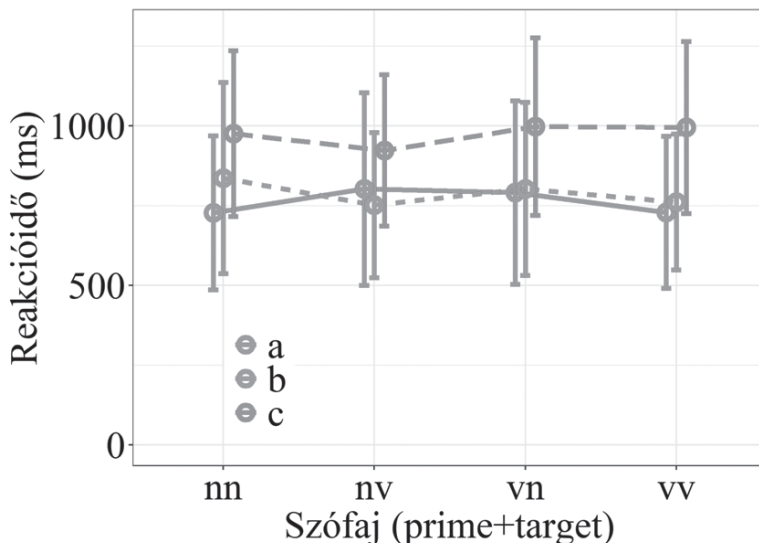
3.4. Elemzés. Ebben a tanulmányban kizárólag azokat a bemutatásokat elemeztük, amelyek során a kísérleti személyek helyesen válaszoltak. Függő változóként a válaszadás reakcióidejét (RT) vizsgáltuk minden kondícióban (beleértve ebbe az álszavas bemutatásokat is). A hasonló vizsgálatok módszertanát követve a 2300 ms-nál nagyobb értékeket eltávolítottuk, valamint a személyenként számított átlagtól 2,5 szórásnival nagyobb és kisebb kilógó értékeket az átlag értékére cseréltük (vö. pl. CHWILLA–KOLK 2002). A fenti szűrés és a technikai hiba okán előálló hibás adatok törlése után végül 760 adatponttal dolgoztunk.

Az adatokat lineáris kevert modellekkel elemeztük az R programban (R Core Team 2021) az lme4 (BATES et al. 2015), illetve az lmerTest (KUZNETSOVA et al. 2017) csomagokkal. A p - és F -értékeket Satterthwaite-approximáció segítségével nyertük. A páros összevetéseket a Tukey-féle post hoc teszttel végeztük (emmeans csomag, LENTH 2021). Mivel az adatok a reakcióidő-adatok esetében szokásos módon jobbra ferde eloszlást mutattak, a statisztikai elemzéseket az eredeti értékek log-transzformáltján végeztük el. A modellekben a függő változó a válaszadás reakcióideje volt, a független változók pedig a kollokálódás erőssége (erős/gyenge/nincs), valamint a szófaj (főnév/ige) (ezeket főhatásként és interakcióban is vizsgáltuk). A modellekben random hatásként (interceptként/metszéspontként, illetve meredekségként) felvettük a beszélőt, valamint a független változókat, de csak akkor, ha ez szignifikánsan növelt a modell prediktív erejét (az anova függvény és az AIC információs kritérium alapján). Az adatábrázoláshoz a ggplot2 csomagot használtuk (WICKHAM 2016). Az ábrákon az átlagok és egy szóráss szerepel.

4. Eredmények. A 2. ábrán a reakcióidőadatok látszanak a kísérleti feltételek szerinti bontásban, ahol az x -tengelyen az előfeszítő szó és célszó szófaja szerepel páronként, az y -tengelyen a függő változó, azaz a reakcióidő, a vonalszínnek és vonaltípusoknak pedig a kollokálódás erőssége szerint különítik el az adatokat (az 1. táblázatban bevezetett kódolás segítségével). A statisztikai elemzés szerint a reakcióidő-adatokra csak a kollokálódás erőssége főhatás hatott szignifikánsan ($F(2, 17) = 70,57$; $p < 0.001$). Ez annak volt köszönhető, hogy (a páros összevetések szerint) az álszavakkal kapcsolatosan (tehát a nem kollokálódó szavak esetében) meghozott döntések reakcióideje minden prime-target pár esetében nagyobb volt ($p < 0,05$), mint a valódi szavak (tehát a gyenge vagy erős kollokálódási gyakoriságú párok) esetében. A gyenge és erős kollokálódással előforduló (tehát valódi célszós) előfeszítő szó-célszó párok esetében azonban nem találtunk különbséget a szópárok között (az adatok alakulását az egyetlen szignifikáns hatás mentén a 3. ábra szemlélteti).

2. ábra

A válaszadás reakcióideje a helyes válaszok esetében az összes vizsgált kondíció függvényében (a = erős kollokálódás, b = gyenge kollokálódás, c = nincs kollokálódás; n = főnév, v = ige)

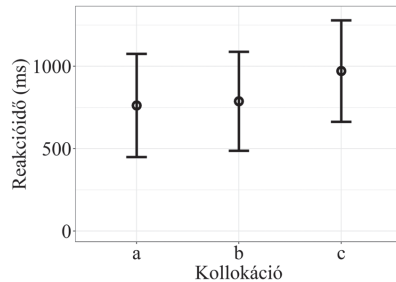
Az a tény, hogy a szófaj főhatás nem bizonyult szignifikánsnak, azt jelenti, hogy a reakcióidők nem tértek el aszerint sem, hogy mi volt az előfeszítő szó és a célszó szófaja. A főnevekről és az igeikről tehát a résztvevőknek azonos sebességgel sikerült eldönteniük azt, hogy valódi vagy álszók-e (azzal együtt, hogy az álszók esetében ez az idő, mint említettük, hosszabb volt, mint a valódi szavak esetében), és nem eredményezett különbséget a válaszadás sebességében az sem, hogy az előfeszítő szó és a célszó szófaja azonos volt-e. Ez azt is jelenti, hogy a főnév-főnév, illetve ige-ige típusú párok sem tértek el sem egymástól, sem az ige-főnév vagy főnév-ige típusú pároktól a reakcióidő, tehát az előfeszítés mértéke szerint.

Az eddigiek tehát azt jelentik, hogy abban az esetben, amikor a célszó valódi szó volt, a reakcióidők nem tértek el sem aszerint, hogy az adott szavak milyen erősséggel kollokálódnak, sem pedig aszerint, hogy mi volt az előfeszítő szó és a célszó szófaja. Másként megfogalmazva akkor, amikor a célszó valódi szó volt, a kísérletben prime-ként használt szavak ugyanolyan mértékben feszítették elő ezeket (tehát ugyanolyan mértékben könnyítették meg a valódi szóként vagy álszóként való azonosításukat), függetlenül attól, hogy mi volt a prime, illetve a target szófaja, valamint attól is, hogy milyen erősséggel kollokálódik a prime és a target: gyengén vagy erősen.

Az is elmondható, hogy nem volt szignifikáns különbség a különböző szófajú, lexikailag kollokálódó szavak (nv, vn) és az azonos szófajú, lexikogrammatikai környezet szempontjából kollokálódó szavak (nn, vv) esetében.

3. ábra

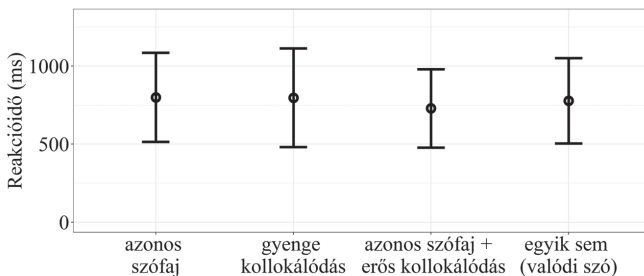
A helyes válaszok reakcióideje a kollokáció erőssége szerint
(a = erős, b = gyenge, c = nincs)

A teljes adathalmaznak megvizsgáltuk egy olyan alhalmazát is, amelyben összevethetők a gyenge kollokálódású, azonos szófajú (b_nn, b_vv) szópárokra kapott adatok, tehát a szófaj előfeszítő hatása, az erős kollokálódású, de eltérő szófajú szópárokra (a_vn, a_nv) kapott adatok, tehát az erős kollokálódás előfeszítő hatása, az erős kollokációjú és egyben azonos szófajú szópárokra (a_nn, a_vv) kapott adatok, tehát a két előfeszítő hatás együttesen, valamint az, ha sem a szófaj, sem a kollokálódás erősségétől nem várunk előfeszítő hatást a prime és a célszó párosában (b_vn, b_nv) (4. ábra). Az adatoknak ebben az alhalmazában sem látunk különbséget az egyes csoportok között, ami alapján ismételten megállapítható, hogy a kísérletben vizsgált két változó, a szófajiság és a kollokálódás erőssége azonos mértékben segítették a célszavak valódi szóként való felismerését.

4. ábra

A reakcióidő alakulása az adatok egy alhalmazában, ahol az előfeszítés rendre kizárólag szófaji (b_nn, b_nn), kizárólag kollokációs (a_nv, a_vn), mindkettő (a_nn, a_vv), vagy egyik sem (b_vn, b_nv), de úgy, hogy a célszó minden esetben valódi szó

5. Következtetések. Az első hipotézisünk részben nyert alátámasztást, mivel a kollokációs alapon összefüggő szavak, az azonos szófajú szavak, illetve a kollokációs alapon összefüggő és azonos szófajú szavak nem feszítették elő erőteljesebben egymást, mint a sem kollokációs alapon, sem szófajilag nem összefüggő szavak. Ugyanakkor az álszavak elutasítása és a valódi szavak felismerése közötti

reakcióidő eltért a harmadik hipotézisben megfogalmazott irányban: az álszavak feldolgozása lassabbnak bizonyult, mint a valódi szavaké. Az eredmények azt nem támasztották alá, hogy a csak kollokációs alapon összefüggő szavak erőteljesebben előfeszítenék egymást, mint a csak szófajiság tekintetében összefüggő szavak. A kísérlet arra sem szolgáltatott bizonyítékot, hogy a kollokációs alapon összefüggő szavak esetében kisebb lenne a szófaji előfeszítés ereje, mint a kollokációs alapon nem összefüggő szavak esetében. Az eredmények a második hipotézist sem erősítették meg, mert a főnevek és az igék feldolgozásában nem találtunk alapvető különbségeket. Noha a kollokációs alapon összefüggő és nem összefüggő szavak között a legnagyobb különbség a főnév-főnév párokra adott válaszok reakcióidejében volt (2. ábra), ez az eltérés nem volt szignifikáns.

Az adatok alapján arra következtethetünk, hogy a kollokációs alapú és a szófajiság mentén kirajzolódó kapcsolatok azonos mértékben támogatták a célszavak felismerését. Általánosabban ez azt mutatja, hogy az említett, a dimenziók mentén létrejövő mentális kapcsolatok erőssége, jellege hasonló. Ezek az eredmények tehát nem erősítik meg a konstrukciós nyelvtanok azon tézisé, hogy a szavak között a (kollokáció vizsgálata révén feltérképezhető) használatbeli összefüggések fontosabbak lennének, mint például a szófaj, amely a szavak között általánosabb és formálisabb összefüggést jelöl.

Noha a korábbi, szófajiságot érintő kísérletek arra utaltak, hogy a főnevek és az igék feldolgozása eltér a magyarban, ezt az eredmények nem támasztották alá. Két hasonló használatú, hasonló konstrukcióvonzással rendelkező ige között az eredmények nem utaltak nagyobb a távolságra a mentális lexikonban, mint két szinonim szereplőket kódoló főnév között.

A kognitív nyelvtani megközelítés szerint az igék és a főnevek jelentésszerkezete nagyban eltér egymástól, az igék jelentésszerkezete komplexebb (tartalmaz például szereplőviszonyokat, lásd 'valaki' *fut*), míg a főnevek jelentésszerkezete fogalmilag autonóm, önállóan is feldolgozható. Az eredmények arra utalnak, hogy ez a különbség legalábbis nem a mondatkontextustól függetlenül érvényesül, mivel a kísérleti személyek a komplexebb jelentésszerkezetű (szereplőviszonyokkal jellemezhető stb.) igéket a fogalmilag autonóm főnevekhez hasonlóan dolgozták föl.

Az eredmények értelmezésének természetesen, mint minden kísérlet esetében, vannak korlátai, érdemes tehát ezeket is számba vennünk, illetve ezeknek a tükrében értelmeznünk. Egyfelől megemlítenő az a tény, hogy az adatok némileg különbözőképpen interpretálhatóak a kollokáció és a szófajiság tekintetében. Ami a kollokációt illeti, a lexikai döntési feladatban a kísérleti személyeknek a szavakról mint diszkrét, dekontextualizált nyelvi egységekről kell döntést hozniuk, vagyis a kísérleti feladat a 2.2. részben tárgyalt nyílt választás és idioma elv közül feltételezhetően az előbbi érvényesülését támogatta. Éppen ezért elképzelhető, hogy egy ilyen típusú feladat kevésbé kedvez a kollokáció alapú kapcsolatok feltérképezésének. Ugyancsak kevésbé kedvezhet a kollokáció alapú előfeszítés vizsgálatának, hogy a kollokálódás erősségének mérése a kísérlet jellegéből fakadóan lemmákkal kapcsolatos adatokra épült, kiszakítva azokat jellemző, feltehetően morfológiai és szórendi információkat is rögzítő konstrukciós megvalósulásukból. Ebben a tekintetben valójában a kollokációs alapon összefüggő szavak

anyaga is nagy mértékben heterogén volt, hiszen például a *jármű* főnév a *parkol* igével a kísérlet anyagában is szereplő módon alanyesetben kollokálódik, a *zöltség* lemma viszont az *eszik* igével valójában tárgyesetben fordul elő, tehát nem pontosan úgy, ahogyan a kísérletben szerepeltek a megfelelő szavak. A kísérlet kollokációra vonatkozó eredményeinek értékelése szempontjából azt is fontos lehet kiemelnünk, hogy ha megkülönböztetjük az egészelvűnek tételezett lexikai hozzáférést az analitikusabb folyamatokat is feltételező lexikai reprezentációtól (MARSLÉN-WILSON et al. 1994), akkor a lexikai döntési feladatok „nagy valószínűséggel a szótári hozzáférés utáni [posztlexikális], viszonylag lassabb reprezentációs folyamatokat tükrözik, s nem magát a hozzáférést. Lehet, hogy a gyors hozzáférési utakról keveset is mondanak” (JUHÁSZ–PLÉH 2001: 16). Amennyiben a lexikai hozzáférésre és reprezentációra a fentebb már tárgyalt elveket vetítjük rá, előbbi az idióma elv, utóbbi pedig a nyílt választás elvével hozható összefüggésbe, vagyis ez alapján is megfogalmazható az a feltevés, hogy a lexikai döntési feladat talán kevésbé alkalmas a kollokációs erősségre épülő (mentális) lexikai mintázatok vizsgálatára.

Ami viszont szófajiságra vonatkozó eredmények interpretációját illeti, a szófaj fogalma a lexikon alapvetően lemma alapú elképzelésére és (a kollokációs kapcsolathoz képest) elvontabb, a használattól kevésbé függő, bonyolultabb reprezentációs eljárásokat feltételező grammatikai tulajdonságokra épül, vagyis azt várhatnánk, hogy a használat tényezőitől elidegenített, bizonyos mértékig metanyelvi lexikai döntési feladatban is érvényesülnie kellene a hatásának. Ennek megfelelően a szófaji (vagy külön főnévi és igei) főhatás hiánya esetleg utalhat arra, hogy legalábbis a főnevek és az igék dekontextualizált reprezentációja nem különbözik alapvetően. Ennek bizonyítása azonban további szóosztályok bevonását igényli a jövőben a vizsgálatokba. Az ún. számszavak sajátos státuszát a lexikonban korábban már sikerült alátámasztani a magyarban (CSÉPE et al. 2003). Emellett fölvethető a grammatikalizáció útján létrejövő, konstrukciófüggő, vagyis (relatív) zárt lexikai osztályok bevonása (KUTAS–SCHMITT 2003), amely lexikai elemek szempontjából (illetve azokkal szembe állítva) az igék és a főnevek tartalmazó szóként ugyanazon csoportba sorolhatóak.

A valódi szavak és az álszavak azonosításának reakcióideje között talált eltérés, illetve a szófaji és kollokációs előfeszítés valódi szavak esetében kimutatott hiánya fölveti azt a kérdést is, hogy milyen más esetleges változók szempontjából különböztethetők meg az anyagban szereplő álszavak és valódi szavak. Ahogyan azt a 2.1. részben is említettük, ilyen paraméternek tekinthető a célszavak gyakorisága. A gyakoriság a használatalapú modellek tézisei szerint alapvetően meghatározza a szavak ún. lexikai erejét (BYBEE 1995). Az anyagban szereplő valódi szavak (jelentős) lexikai ereje ebben a tekintetben megfellel-tethető egymásnak (azonos nagyságrendet képviselnek az MNSz2-ben), míg az álszavaknak természetesen nincs lexikai ereje. Nem zárható ki, hogy a célszavakról való (helyes) döntés reakcióidejében mért megfelelés összefüggésben van az anyagban lévő valódi célszavak lexikai erejével, tehát a reakcióidő-adatokban nagy részben tükröződött a célszónak ez a sajátossága, amely elnyomhatott más előfeszítő hatásokat. A lexikai erő hatásának vizsgálata azonban természetesen további kutatásokat igényel.

Bemutatott vizsgálatunk eredményei kísérletes bizonyítékokkal szolgálnak arra nézve, hogy a nyelvhasználó mentális szótárában a szófaji, illetve kollokációs alapú összefüggések bizonyos szempontból hasonló jellegű, illetve erősségű kapcsolatoknak látszanak. Ezáltal a vizsgálatunk teszteli, és nem támasztja alá a konstrukciós nyelvtani elméletek egyes jóslatait. A tanulmányunk elsőként közöl eredményeket a szófajiság, illetve a kollokáció elméleti konstrukciójának említett aspektusairól, és hozzájárul ezek mélyebb megértéséhez.

6. Melléklet

I. vál- tozat		II. vál- tozat		III. vál- tozat		IV. vál- tozat	
prime	célszó	prime	célszó	prime	célszó	prime	célszó
1. blokk		1. blokk		1. blokk		1. blokk	
kocsi	jármű	szoba	asztal	család	gazda	tenger	erdő
színház	művész	öröm	ünnap	doboz	csomag	álom	emlék
borít	erdő	parkol	jármű	kamat	hitel	program	fórum
idéz	emlék	alkot	művész	hever	asztal	kínál	csomag
rendez	fórum	termel	gazda	köszön	ünnap	fizet	hitel
szoba	cseffég	kocsi	rezél	tenger	börren	család	olgat
öröm	pátság	színház	vepség	álom	tóca	doboz	sogmány
kamat	gízik	program	gízik	termel	kipság	termel	volka
parkol	págás	parkol	ítség	kínál	sörköl	köszönt	ronzik
alkot	irget	idéz	mörcög	rendez	kürség	rendez	kürség
fogyaszt	eszik	beszél	hallgat	gondol	figyel	indul	halad
szeret	olvas	tervez	épül	indul	zajlik	pihen	fekszik
tempó	halad	zöldség	eszik	tűnik	látszik	akar	remél
holttest	fekszik	szöveg	olvas	mese	hallgat	világ	figyel
haszon	remél	fotó	látszik	város	épül	helyszín	zajlik
beszél	szüvén	fogyaszt	impa	beszél	átság	gondol	kodóc
tervez	dörzik	szeret	zandít	pihen	fergel	fogyaszt	razol
zöldség	tepel	tempó	okkan	akar	pósda	tűnik	pósda
szöveg	kölész	holttest	terész	világ	cerít	mese	hágol
fotó	föröl	haszon	föröl	helyszí	erke	város	varány
2. blokk		2. blokk		2. blokk		2. blokk	
csillag	gazda	sofőr	erdő	siker	jármű	vonat	asztal
stílus	csoinat	játszma	emlék	hiba	művész	olaj	ünnap
lépcső	hitel	kártya	fórum	szerel	erdő	roppan	jármű

nevel	asztal	művel	hitel	fokoz	emlék	csökken	művész
vádol	ünnepe	merül	csomag	terel	fórum	szavaz	gazda
sofőr	rezél	csillag	cseffég	siker	olga	vonal	börren
játszma	vepség	stílus	pátság	olaj	sogmán	hiba	tóca
szavaz	ítség	szavaz	págás	lépcső	rapol	kártya	rapol
merül	mörcög	vádol	irget	roppan	volka	szerel	kipság
terel	campa	terel	campa	csökken	ronzik	fokoz	sörkö
romlik	figyel	teker	halad	cserél	eszik	bukik	hallgat
bérel	zajlik	kékül	fekszik	ácsol	olvas	felejt	épül
frissít	látszik	avat	remél	fivér	halad	módszer	eszik
csuklya	hallgat	hála	figyel	zerge	fekszik	sodrás	olvas
labda	épül	profit	zajlik	fűzet	remél	készlet	látszik
teker	impa	romlik	szüvény	bukik	kodóc	cserél	ánság
kékül	zandít	bérel	dörzik	felejt	razol	ácsol	fergel
avat	kinség	frissít	kinség	módszer	hágol	fivér	cerít
hála	okkan	csuklya	tepel	sodrás	varány	zerge	erke
profit	terész	labda	kölész	készlet	hülget	fűzet	hülget

Kulcsszók: szófaj, főnév, ige, kollokáció, lexikai döntési feladat.

Hivatkozott irodalom

- AITCHISON, JEAN 2003. *Words in the Mind*. Blackwell Publishing, Oxford.
- ANDERSON, JOHN R. 1996/2013. *The Architecture of Cognition*. Psychology Press, New York. <https://doi.org/10.4324/9781315799438>
- BARNBROOK, GEOFF – MASON, OLIVER – KRISHNAMURTHY, RAMESH 2013. Collocation and language theory: recent developments. In: *Collocation*. Palgrave Macmillan, London. 147–173. https://doi.org/10.1057/9781137297242_7
- BATES, DOUGLAS – MÄCHLER, MARTIN – BOLKER, BEN – WALKER, STEVE 2015. Fitting linear mixed-effects models using lme4. *Journal of Statistical Software* 67: 1–48. <https://doi.org/10.18637/jss.v067.i01>
- BYBEE, JOAN 1995. Regular morphology and the lexicon. *Language and Cognitive Processes* 10/5: 425–455. <https://doi.org/10.1080/01690969508407111>
- CHWILLA, DOROTHEE J. – HERMANN H. J. KOLK 2002. Three-step priming in lexical decision. *Memory & Cognition* 30/2: 217–225. <https://doi.org/10.3758/BF03195282>
- CROFT, WILLIAM 2001. *Radical Construction Grammar*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299554.001.0001>
- CROFT, WILLIAM – SUTTON, LOGAN 2017. Construction grammar and lexicography. In: HANKS, PATRICK – DE SCHRYVER, GILLE-MAURICE eds., *International Handbooks of Modern Lexis and Lexicography*. Springer Berlin, Heidelberg. 1–12. https://doi.org/10.1007/978-3-642-45369-4_99-1

- CSÉPE VALÉRIA – SZÜCS DÉNES – HONBOLYGÓ FERENC 2003. Number-word reading as challenging task in dyslexia? An ERP study. *International Journal of Psychophysiology* 51: 69–83. [https://doi.org/10.1016/s0167-8760\(03\)00154-5](https://doi.org/10.1016/s0167-8760(03)00154-5)
- ELLIS, NICK C. 2001. *Memory for Language. Cognition and Second Language Instruction*. Cambridge UP, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139524780.004>
- FELLBAUM, CHRISTIANE 1998. *WordNet: An Electronic Lexical Database*. MIT Press, Cambridge, MA. <https://doi.org/10.7551/mitpress/7287.001.0001>
- FILLMORE, CHARLES J. – KAY, PAUL – O’CONNOR, MARY CATHRINE 1988. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of *let alone*. *Language* 64: 501–538. <https://doi.org/10.2307/414531>
- FISCHLER, IRA – GOODMAN, GEORGE O. 1978. Latency of associative activation in memory. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 4/3: 455–470. <https://doi.org/10.1037//0096-1523.4.3.455>
- FRANKENBERG-GARCIA, ANA – LEW, ROBERT – ROBERTS, JONATHAN C. – REES, GER-AINT PAUL – SHARMA, NIRWAN 2019. Developing a writing assistant to help EAP writers with collocations in real time. *ReCALL* 31/1: 23–39. <https://doi.org/10.1017/s0958344018000150>
- GOLDBERG, ADELE 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. The University of Chicago Press, Chicago.
- GOODMAN, GEORGE O. – MCCLELLAND, JAY L. – GIBBS, RAYMOND W. 1981. The role of syntactic context in word recognition. *Memory and Cognition* 9/6: 580–586. <https://doi.org/10.3758/bf03202352>
- HOEY, MICHAEL. 2005. *Lexical Priming: A New Theory of Words and Language*. Routledge, London.
- HUNSTON, SUSAN 2002. *Corpora in Applied Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139524773>
- HUNSTON, SUSAN – LAVIOSA, SARA 2000. *Corpus Linguistics*. CELS School of English, Birmingham.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 663–895.
- JANSEN, MARKUS T. – JANSEN, NINA C. – WEBER, ANDREAS – GADEA, GUILLERMO HIDALGO – ANSARI, EHSAN – SCHEREN, PASCAL 2017. Semantic priming with homonymous nouns: hints of clarifying the issue of selective vs. non-selective priming. *Journal of European Psychology Students* 8/1: 15–29. <https://doi.org/10.5334/jeps.408>
- JUHÁSZ LEVENTE – PLÉH CSABA 2001. Többmorfémás szavak megértése a magyarban. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris Kiadó, Budapest. 11–38.
- KALIVODA ÁGNES 2021. *Igekötős szerkezetek a magyarban*. Doktori disszertáció. PPKE BTK.
- KENESEI ISTVÁN 2010. *How many word-classes are there after all?* Abstract. International Morphology Meeting, Budapest. <https://archive.nytd.hu/imm14/abs/kenesei.pdf> (2025. 07. 21.)
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentélmélet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- KILGARRIFF, ADAM – BAISA, VÍT – BUŠTA, JAN – JAKUBÍČEK, MILOŠ – KOVÁŘ, VOJTĚCH – MICHELFEIT, JAN – RYCHLÝ, PAVEL – SUCHOMEL, VÍT 2014. The Sketch Engine: ten years on. *Lexicography* 1: 7–36. <https://doi.org/10.1007/s40607-014-0009-9>
- KIM, YOUNG SHIN – OH, SUN-YOUNG 2020. A Corpus-based analysis of collocations in Korean middle and high school English textbooks. *Language Research* 56/3: 437–461. <https://doi.org/10.30961/lr.2020.56.3.437>
- É. KISS KATALIN 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–179.
- KUTAS, MARTA – SCHMITT, BERNADETTE M. 2003. Language in microvolts. In: BANICH, MARIE T. – MACK, MOLLY eds., *Mind, Brain and Language: Multidisciplinary Perspectives*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah (NJ) – London. 171–210.
- KUZNETSOVA, ALEXANDRA – BROCKHOFF, PER B. – CHRISTENSEN, RUNE HAUBO B. 2017. ImerTest package: Tests in linear mixed effects models. *Journal of Statistical Software* 82/13: 1–26. <https://doi.org/10.18637/jss.v082.i13>
- LANGACKER, RONALD 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- LENTH, RUSSEL V. 2021. *emmeans: Estimated Marginal Means, aka Least-Squares Means*. R package. version 1.7.0. <https://CRAN.R-project.org/package=emmeans> (2025. 07. 21.)
- MARSLÉN-WILSON, WILLIAM – WARREN, PATRICK 1994. Levels of perceptual representation and process in lexical access: Words, phonemes, and features. *Psychological Review* 101/4: 653–675. <https://doi.org/10.1037//0033-295x.101.4.653>
- MEYER, DAVID M. – SCHVANEVELDT, ROGER W. – RUDDY, MARGARET G. 1975. Loci of contextual effects on visual word recognition. In: RABBITT, PATRICK M. A. – DORNIC, STANISLAV eds., *Attention and Performance V*. Academic Press, New York.
- MILLER, GEORGE – WALTER CHARLES 1991. Contextual correlates of semantic similarity. *Language and Cognitive Processes* 6/1: 1–28. <https://doi.org/10.1080/01690969108406936>
- ORAVECZ CSABA – VÁRADI TAMÁS – SASS BÁLINT 2014. The Hungarian gigaword corpus. *Proceedings of LREC 2014*. European Language Resources Association, Reykjavik. 1719–1723.
- PALÁGYI LÁSZLÓ 2022. A metafora, az analógia és a szemantikai megfelelések szerepe a le igekötős konstrukciók jelentésében. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A magyar mondat és kontextuális környezete*. ELTE BTK – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 15–48.
- PAWLEY, ANDREW – SYDER, FRANCES HODGETTS 1983. Two puzzles for linguistic theory: Nativelike selection and nativelike fluency. In: RICHARDS, JACK C. – SCHMIDT, RICHARD W. eds., *Language and Communication*. Longman, London. 191–226.
- R Core Team 2021. R: *A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <https://www.R-project.org> (2023. 09. 15.) <https://doi.org/10.32614/r.manuals>
- RYCHLÝ, PAVEL 2008. A lexicographer-friendly association score. *Proceedings of 2nd Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Languages Processing. RASLAN 2*: 6–9.
- SINCLAIR, JOHN 1991. *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford University Press, Oxford.
- SINCLAIR, JOHN 1996. The search for units of meaning. *Textus* 9: 75–106.

- SKEHAN, PETER 1998. *A Cognitive Approach to Language Learning*. Oxford University Press, Oxford.
- THUMA ORSOLYA – PLÉH CSABA 1995. Lexikális előfeszítés a mentális lexikonban az anyanyelv és egy tanult második nyelv között. *Magyar Pszichológiai Szemle* 35/5–6: 293–304.
- THUMA ORSOLYA – PLÉH CSABA 2001. Kétértelműség és dekompozíció a magyar nyelvben. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris Kiadó, Budapest. 39–53.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Jelentéstan. In: UŐ. szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–465.
- WICKHAM, HADLEY 2016. *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. Springer-Verlag, New York. <https://ggplot2.tidyverse.org> (2025. 07. 21.)
- WRAY, ALISON. 2002. *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511519772>

Empirical research on word classes and collocations in Hungarian

There are several approaches to word classes and collocations in both grammar and corpus linguistics. This paper examines word class affiliation and collocability in terms of speakers' knowledge. Our main question is the extent to which collocability and word class identity can link the mental representations of words to one another. To answer this question, we conducted lexical decision tasks with native speakers of Hungarian. The subjects were asked to decide as quickly as possible whether they saw an existing noun, an existing verb, or a nonword. The study was aimed at measuring the priming effect of words that appear before nouns and verbs in Hungarian, are related in collocation, and/or have the same word class. In our experiment, neither lexicality nor collocation showed a main effect on priming. However, there was a significant difference in reaction time between the rejection of nonwords and the recognition of real words, with nonwords being processed far more slowly than real words.

Keywords: word class, noun, verb, collocation, lexical decision task.

PALÁGYI LÁSZLÓ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

DEME ANDREA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

MTA–HUN-REN NYTK „Lendület” Neurofonetikai Kutatócsoport

„tizta, igaz Magyar szóual”

Néhány magyar nyelvű bibliafordítás előszavának elemzése

1. rész

Semmi sem olyan tökéletes, hogy ne lehetne hibát találni benne.
Nihil est tam perfectum quod non aliquid imperfecti secum trahat.
(Mantskovits 1590: o. n.¹)

1. Bibliafordítások. Az európai egyházi kultúra egyik (ha nem a) legfontosabb szakrális szövege a Szentírás. Az Európán kívüli kultúrkörben több mint kétezer éve játszódó (történő) események eredeti szövegei nem egyetlen nyelven íródtak: általánosságban elmondható, hogy az Ószövetség könyveit arámi és héber, az Újszövetség könyveit pedig görög nyelven írták (mégpedig valószínűleg nem formális, szakrális nyelvvaltozatban, hanem – a korabeli más iratok és feliratok tanúsága szerint – egyfajta köznyelven, sőt az Újszövetség esetében egy szélesebb körben elterjedt koiné nyelvvaltozatban). Az első hosszabb magyar nyelvű fordítások (az ún. huszita biblia) az európai előreformáció korában készültek, az első teljes bibliafordításunk pedig 1590-re datálódik. A héber, görög és később latin nyelvű szövegek értelmezése a közép-európai hívők számára sokáig csupán az egyházi orális kultúrában élt, azonban ma már sokféle magyar nyelvű bibliafordítás olvasható – eleget téve a nyelvi és értelmezésbeli különbségek sokszor nem éppen üdvözölt sokféleségének (az értelmezés fontosságára és pontosságára l. KÓKAI-NAGY 2024; CARSON 2003). Az eltérő szerkezetű és lexikonú nyelvek közti fordítás kihívásai nem csupán a célnyelvi szöveg olvashatósságára vagy befogadhatóságára vannak hatással, hanem magára a forrásnyelvi szöveg értésére, értelmezésére is – erről tanúskodik a nyelvi relativizmus is, mely szerint ugyanazt a nyelven kívüli valóságot a különböző nyelvek sajátos, egymástól különböző fogalmi rendszerrel írják le. A magyar nyelv pedig éppenséggel különbözik a szakrális nyelveknek minősülő hébertől, görögtől, illetve a (későbbi korok által szakrálisnak minősített) latintól is. A nyelvi és értelmezésbeli különbségek ugyanúgy megjelennek a korai, mint a modern kori bibliafordításainkban.

A korai fordítások² a 16. századi erasmista-humanista törekvések szellemében leginkább kettős célt szolgáltak: az egyik az irodalmi nyelv kialakítására, illetve megerősítésére irányuló törekvés, a másik egyfajta felekezeti-vallási tevékenység volt. A fordítók a nyelvvalakító (mai szóval inkább: nyelvtervező) tevé-

¹ Itt és a továbbiakban e rövidítés arra utal, hogy az adott helyen nincs nyomdai oldalszám. Jelen esetben a hivatkozott idézet lelőhelye: az Elöljáró beszédben.

² Ezek tömör összefoglalóját, fontos irodalom- és kultúrtörténeti aspektusait l. MÁRKUS 1990: 70–75; ZVARA 2006; BOTTYÁN 2009: 41–97.

kenység mellett azonban egy másik fontos erasmista célt is követtek: a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját. Azaz, a fordítások nem csupán a nyelv belső változásának alakítását, megerősítését segítették elő, ugyanis a bibliafordítások művelődéstörténeti szereppel is bírtak. A prerreformáció erasmista felfogásának eleget téve erasmista fordítóink (pl. Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János) konfesszionális tevékenysége híven követte Erasmusnak a bibliaolvasás mindenkinek szóló gondolatát, amelyet Erasmustól eltérően nálunk nem a hitújítás, hanem sokkal inkább a magyar nyelvre fordítás kihívása és a magyar nyelvű szövegek terjesztése hozott el (l. ZVARA 2017: 771–772; ebből a korból származik az első magyar nyelvű időmértékes vers is: Sylvester János Újszövetség-fordításához írt Az magyar népnek című verse, ajánlása; a kötet volt egyben az első magyar nyelvű Magyarországon nyomtatott könyv). Tudomásom szerint először Erasmusnál jelenik meg a vernakuláris nyelvek bibliaolvasásban-bibliaértelmezésben betöltött szerepe. Ahogy írja: „[h]atározottan nem értek egyet azokkal, akik nem akarják, hogy a népnyelvekre lefordított Szentírást az együgyűek olvassák, mintha bizony Krisztus olyan homályosan tanítana, hogy alig néhány teológus legyen képes megérteni, vagy mintha a keresztény vallást az védené, ha nem ismerik” (idézi PÉTER 1985: 1011–1012).

Korai bibliafordítóink nyelvi és hermeneutikai téren is maradandót alkottak, ami korukban nívumnak (sőt, éppen ezért akár üldözendőnek is) számított. Elindeítettek egy folyamatot, a magyar nyelvű bibliafordítás folyamatát, amely a mai nyelvhasználók számára a szinkrón nyelvhasználatban egyszerre többféle magyar nyelvű fordítás olvasását (és értelmezését) teszi lehetővé.

Írásomban a legfontosabb magyar nyelvű bibliafordítások előszavát átnézve megkísérlem bemutatni a fordítók metanyelvi tevékenységének egyfajta lenyomatát – azt, hogy hogyan vélekednek saját fordítói-nyelvészi munkájukról, s hogy a kötetek előszavában miként értékelik önnön nyelvtudósi munkájukat. Az előszavak alapján összegzem azon gondolatokat, amelyek a fordításra, nyelvhasználatra vonatkoznak: mindeközben tudatában vagyok, hogy újabb és újabb olvasatok más és más gondolatokat hoznak elő, amelyeket egy másik tanulmányban valamikor megkísérlek összefoglalni. Az összegző tanulmány leginkább az általános nyelvészet oldaláról, esetleg filológiai szempontokat követve közelít a fordításokhoz (azaz az előszókban lévő metanyelvi tartalmakat elemzi), nem a modern fordítástudomány eszközkészletét használva tanulmányozza a szövegeket (így például nem foglalkozik a magyar nyelvű fordítások gyakorlati elemzésével, ekvivalenciák, fordítói megoldások elemzésével vagy éppen hermeneutikai tételek fejtegetésével).

A bibliafordítások előszavának filológiai vagy nyelvészeti témájú kutatása nem újdonság a szakirodalomban (a magyar szakirodalom néhány fontosabb tételéről az alábbiakban szólok majd). Írásom alapját éppen CHRISTIANE NORD tanulmánya adja, amelyben a BibleGateway bibliafordításokat tartalmazó oldal³ által 2016 februárjában felkínált 17 angol nyelvű előszó alapján fogalmaz meg téziseket (NORD 2016: 568–569). Tanulmányában megjegyzi, hogy a 20. századi

³ <https://www.biblegateway.com>

bibliafordítási elmélet és gyakorlat tényerése ellenére az angol nyelvű bibliafordítások nagyon kevés információt tartalmaznak a fordítás nyelvészeti és nyelvi vetületéről, illetve a fordítások céljáról, valamint a fordítási folyamat stratégiáiról. Természetesen nem várható el a laikus olvasótól, hogy a bibliafordítások előszavát tanulmányozza, illetve az adott fordítás fordítástudományi és exegetikai tartalma sem feltétlenül idevaló, ugyanakkor az idézett tanulmány arra ösztönzött, hogy megnézzem, milyen nyelvészeti tartalmak olvashatók a történeti jelentőségű és a mai bibliafordításainkban.

NORD az alábbi tételmondatokkal jellemzi a mai angol nyelvű bibliafordítások előszavát:

a) kevés információ található bennük a fordítókról, azok munkásságáról, tapasztalatáról;

b) csupán néhány foglalkozik a kulturális tartalmakkal, különbségekkel, nem reflektálnak a tudomány erre vonatkozó változó álláspontjára;

c) nem említik a fordítástudományt, annak elméleti vagy gyakorlati kereteit, kivéve a formális és a dinamikus, funkcionális ekvivalencia létét;

d) a funkcionális ekvivalenciát erősítendő megemlítik a „hűségesség” és „pontosság” szavakat, ugyanakkor (nyelvi és kulturális tekintetben) egy olyan változat megteremtésére törekednek, amelyet az olvasók könnyen befogadnak;

e) szó esik a szó szerinti fordítás szépségéről és érthetőségéről, de arról nem, hogy a sokszor száz vagy több fordítóból álló közösség ezt hogyan valósítja meg;

f) a parafrázéálással kapcsolatos álláspont zavaros, ugyanis nem egyértelmű, hogy az egyes fordítások hasznosnak vagy károsnak ítélik-e meg (csupán három fordítás előszava ír róla), illetve hogy milyen mértékben élnek vele;

g) összefüggésben az előző ponttal: ugyanakkor az újabb fordítások hangsúlyozzák, hogy az emberek széles köre által érthető (a biblikus angolt mellőző) nyelvre és stílusra törekszenek, miközben a megszólított közönséget általában tárgyan határozzák meg.

A fenti állítások véleményem szerint két dolgot mindenképpen tükröznek: CHRISTIANE NORD álláspontját, valamint az általa hangsúlyozott fordítói célorientáltságot, amely például a fordítási folyamat dokumentálásának célszerűségére épít (ugyanis nem minden bibliafordításhoz készülnek leíró jellegű, a fordítást dokumentáló tanulmányok).⁴ Mindezek mellett az is fontos tény, hogy a fordítástudomány eredményei vagy elméleti kérdéseinek fejtegetései nem tartoznak a bibliafordítások előszavába – lévén azok nem nyelvtudományi tanulmányok. Viszont rávilágítanak egy fontos kérdésre: ha a bibliafordítás a fordítástudomány egyik ága, akkor milyen mértékben várható el a fordítás metanyelvi részére történő reflektálás (akár az előszóban, akár különálló tanulmányban, kötetben).

Tanulmányomban a magyar nyelvű bibliafordítások előszavából próbálom meg összegezni a releváns metanyelvi, azaz a fordítók által a fordítás nyelvéről szóló, nyelvtudományi diskurzusba tartozó információkat. Elemzésem kétféle forrásra támaszkodva végeztem el: elsőként a ZVARA EDINA által szerkesztett

⁴ A NORD által képviselt skopos-elméletről bővebben I. M. PINTÉR 2024: 53–54; PECSUK 2024: 185–194.

„Az keresztyén olvasóknak”. Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból című kötet gyűjteményes előszavaira, valamint a 20. századi, általam elérhető bibliafordítások előszavaira.⁵ Ahogy fentebb, a bevezetőben jeleztem, tanulmányom célja a bibliafordítások előszavában rejlő metanyelvi információk megkeresése, a nyelvi, nyelvészeti, illetve fordítás-tudományi tartalmak összegzése, valamint az előszavakban található ilyen jellegű tartalmak idézése – azonban, ahogy a tanulmányban olvasható, ezekből nincs sok.

2. Előszók a 16–17. században. Az első és egyben részleges bibliafordításaink három magyar erasmista (Komjáti, Pesti, Sylvester) fordításai (1533–1574). Ezek előszava – a kor jellemző szokásainak megfelelően – köszönetet tartalmaz a fordítás támogatóinak, illetve magyarázkodást a fordítás szükségessége, esetlegessége mellett (jó példa erre a tanulmány mottója). A fordítás mikéntjéről vagy a nyelvhasználat sajátosságairól egyik kötet sem tartalmaz adatot. Ugyanakkor némileg kivétel képez Sylvester 1541-es Újszövetsége, amelynek záró fejezete (Az nehéz ígéknek magyarságáról, melyek az Újtestamentumban vadnak, abc szerint), amely azokat a biblikus szavakat listázza és magyarázza, amelyek magyar nyelvű értelmezését Sylvester az akkori olvasók számára fontosnak tartotta (ellentétben más fordításokkal, amelyek marginális jegyzetekkel, glosszákkal vagy keresztutalás formájában magyaráznak). Egy mai szemmel (terminusok) szójegyzék(é)nek, kisebb szótár(á)nak felfogható listát jelentetett meg, ahol a címszó mellett vagy célnyelvi ekvivalens vagy magyarázat szerepel. Például:

„Amen zsidóul. Magyarul: legyen úgy. Diákul fiát.

Belial zsidóul. Magyarul: gonosz. így neveztetik az ördög, hogy minden gonosznak atyja legyen. Innen az gonosz emberek Belial fiainak az zsidók közöl nikik innen mondják, hogy eredetet vísen ez ige, hogy az ördög nem hagyja elmínket felemelnünk.

Manna zsidó szó. Innen vagon eredete ez szónak, Minna, melyet az Szentírás angyali eledelnek szokott nevezni, nem azért, hogy az angyalok efféle eledelvel ítenek volna valaha, avagy ílnének, hanem hogy az mennyből szállott legyen le, mely szónak igaz magyarázata ez, kíz ítek, hogy kízzen szállott le az mennyországból. Ez szót ennekélőtte így magyarázták, mi-csoda ez.” (ZVARA 2003: 54, 57.)

Az erasmista kezdetek mellett és után a fordítók folyamatosan dolgoztak a Szentírás egyes részeinek magyarra fordításán. ZVARA EDINA 16–17. századi előszavakat bemutató könyve (2003) 7 teljes és 14 részleges (ez utóbbiak közül mindegyik protestáns) bibliafordítást tartalmaz: a részleges fordítások közt van teljes Újszövetség, vannak zsoltárfordítások, valamint egy-egy könyv, könyvek (például Mózes öt könyvének vagy Salamon könyveinek) gyűjteményes fordításai. Az 1548–1686-ra tehető időszak részleges bibliafordításainak protestáns szerzői – időrendi sorrendben – Benczédi Székely István, Gyulai István, Heltai Gáspár,

⁵ Ezek összegyűjtésében köszönöm FABINY TIBOR segítségét.

Méliusz Juhász Péter, Gönci György, Szenczi Molnár Albert és Misztótfalusi Kis Miklós voltak.⁶ Az előző korszakhoz hasonlóan az előszók itt is köszönések és exkuzálások voltak, azonban e protestáns szerzők némelyikénél már megjelennek a magyar nyelv vagy nyelvi elemek működését, stilisztikai megoldásait érintő gondolatok, valamint a fordítás valamely részének, tulajdonságának magyarázása.

Az első magyar nyelvű zsoldárosmű szerzője, Benczédi Székely István fordításának előszavában kiemeli, hogy „mindennek fölötté követtem az zsidó nyelvet”, a pontos fordítást a primér forrásszövegek felhasználásában látja (nem pedig a latin vagy görög fordításokban). A Biblia jelentésének pontos visszaadására tett kísérlet látszik Gyulai István (és társainak) munkájában is (A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve, 1551): az előszó kiemeli, hogy a „közdeák Biblia” néhány helyen „igen homályosan íratott, egy-néhány helyen pedig el is távozott az igaz értelemről”, így az ószövetségi könyvek esetében a „zsidó Bibliára”, valamint „több deák Bibliák” fordítására támaszkodtak. Ugyanezen előszó említést tesz a formális–dinamikus fordítási elvekről, amikor a „grammatika” és a „Szentlélek” viszonyáról beszél, ugyanis az Írást a „nem annéra a grammatikából, mennére az Írásból” kell magyarázni, „miképpen Szent Ágoston is mondja és vallja”. A formális fordítás vagy formális ekvivalencia lényege a forrásnyelvi szöveg minél pontosabb visszaadása, például jelentések, grammatikai vagy szintaktikai szerkezetek megtartása révén, ezzel éppen idegenné téve a szöveget a célnyelvi olvasó számára. A dinamikus fordítási elvek vagy dinamikus ekvivalencia (melyek nyelvtudományban történő alkalmazása EUGENE A. NIDA amerikai nyelvész nevéhez fűződik) központjában a fordító által megértett vagy érteni vélt forrásnyelvi szöveg áll. A fordító a saját értelmezését fordítja, mégpedig a célnyelvi közösség számára legkönnyebben érthető módon (akár éppenséggel hozzáadva vagy elvéve az eredeti szövegtől, vagy éppen módosítva azt). Gyulai István előszavában a mai értelemben vett dinamikus fordítási elvekre törekszik (azonban ennek részletesebb bemutatása mélyebb szövegelemzéseket is igényelne).

A Gyulai Mózes-fordítása utáni kiadások előszava leginkább a fordítások tartalmi kivonatát tartalmazza: az olvasónak szánt magyarázatok mellett viszont már nem foglalkoznak nyelvi vagy a fordítás mikéntjére vonatkozó tulajdonságokkal. Más Gyulai-fordítások, illetve Heltai Gáspár-fordítás sem szán teret az e korban talán nem is annyira fontos elméleti kérdéseknek. A reformáció magyar bibliafordításai leginkább eszmetörténeti jelentőséggel bírnak: valószínűleg az akkori olvasó számára talán nem is annyira a fordítás hermeneutikai pontossága, sokkal inkább a magyar nyelvű szöveg ténye lehetett kiemelten fontos.

Méliusz Juhász Péter az első, aki pontosabb meghatározást közöl az általa készített fordítás mikéntjéről (Az két Sámuel könyveinek és az két királi könyveknek az zsidó nyelvnek igazságából és az igaz és bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre, 1565): „Mert noha deákul valami kicsint tudunk, de sokan nem értjük az Bibliát, akit olvasunk. Isten segítségéből ami kicsin értelmet a Jehova adott, úgy akartam a zsidó nyelvnek tulajdonsága

⁶ Szenczi Molnár Albert és Misztótfalusi Kis Miklós később teljes bibliafordítást is készítettek.

szerént fordítani, összevetvén a görög Bibliával és az bölcs fordításokkal, hogy minden megértse. Nem grammaticae, bötűt bötüre, hanem úgy fordítottam, hogy sem a textust el nem hadtam, sem az értelmet. Ez penig az igaz magyarázat.” (ZVARA 2003: 139.)

A hosszabb magyarázatot, amely a jelentés fordítását magyarázza,⁷ további alfejezet is kiegészíti (A fordítást ily renddel csináltuk), ahol Méliusz elhatárolódik a literális megoldásoktól. A fejezet többször is kiemeli az értelmező fordítás fontosságát (kiemelés tőlem): „Ahol az bötű vagyon az zsidóba, azt mind ki írtuk, ahol *penig az értelemért az bötűt magyarázni kellett*, azt parentézisbe csináltuk ilyen jeggyel...”; „Ahol láttam, hogy nem egyeznek az magyarázók, az zsidó nyelvnek thesaurusába kerestem meg az zsidó ige jegyzését, és arra fordítottam, *amely jegyzése az textushoz illett*.”; „Mert az zsidó nyelv rövid, mint az magyar nyelv, egy igének sok jegyzése vagyon. Néha a punkt, néha a bötű, néha az accentus *tészen különbséget*.” (ZVARA 2003: 141.)

Méliusz Juhász Péter más fordításában is megjelöli a fordítás folyamatának néhány részletét, illetve forrását – biztosítva ezzel az elkészült mű hitelességét és pontosságát. A Szent Jób könyvének fordítása (A Szent Jób Könyvének a zsidó nyelvből és a bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre, 1565) bevezetőjeként közölt Az olvasóknak című fejezet több érdekes ismeretet is tartalmaz. Méliusz kiemeli például, hogy a könnyebb megértés miatt a „Zsidóknak is a Bibliát közönséges nyelven” írták, hogy a különféle társadalmi rétegek számára is érthető legyen (a 20. századi magyar fordításokban többször is előfordul a „veretes” nyelv, emelkedett stílus, ami leginkább szakszöveggé teszi a fordítás egyes részeit, eltávolodva a köznyelvtől; bár a „művelt köznyelv” kifejezés újra a szélesebb rétegek nyelvhasználatát célozza meg). A fordítás alapjául a héber nyelvű textust, valamint Münster és Vatablus munkáit nevezi meg: a héber szöveg mellett latin fordításokat is használt, de „a zsidó nyelvből [...] sem a zsidó textus bötűjét, sem az értelmet el nem hadta[m]”, a szavakat nem csupán a jelentésükkel, hanem az értelmükkel együtt adta meg (Lázár István Dávid fordítása, idézi ZVARA: 2003: 143).⁸

Teljes református bibliafordításaink előszavai sem térnek el jelentősen az elődökétől: elsősorban a fordítás elkészítésének háttéréről, a munka elkészítésének indokairól szólnak, valamint tartalmi (néhol hermeneutikai) magyarázatokat tartalmaznak. Károli Gáspár 1590-es Vizsolyi Bibliája sem kivétel ez alól. A fordítás folyamatára, a fordítás elméleti-gyakorlati megoldásaira vonatkozó kevés tudás leginkább a fordítás legitimációjaként, más fordítók műveinek hivatkozásában, valamint a magyarázó fordítás hangsúlyozásaként van jelen. Így Károli kiemeli: „Az kaputoknak summát csináltam szép értelemmel, hogy azmit keres

⁷ Ellenben a fordítástudományban bevett „tartalom fordítása” elvvel, amely nem a fordító exegezisén, értelmezésén alapul, inkább a forrásszöveg formai, tartalmi aspektusait tartja szem előtt, még akkor is, ha az ilyen fordítással a szöveg megértését veszélyezteti (a relevanciaelmélet lényegében erre épül). A „jelentés fordítása” esetében a fordító által megértett (és saját tudása, valamint nyelvi ideológiái által mozgatott) szöveg kerül lefordításra.

⁸ Méliusz hébertudásáról, valamint a Jób-fordítás nyelvéről l. KUSTÁR 2017.

az olvasó, az summát megtekintvén, hamarabb megtalálja azt. Azholott valami nehézség volt az betűben vagy egy igében, vagy egy egész szentenciában, azt megmagyaráztam, hogy minden tartozás nélkül mehetne el az olvasó az olvasásban.” (ZVARA 2003: 185–186.)

Azaz, Károli is a magyarázó fordítást alkalmazza, ugyanakkor a magyarázat leginkább a summákban, és nem a törzsszövegben van.⁹ LANSTYÁK ISTVÁN kiemeli (2020: 171), hogy ezzel olyan hibrid fordítást hozott (hoztak) létre, ahol a direkt fordítás volt az alap, a magyarázó részek nem a fordítás szövegébe kerültek be (holott az indirekt, magyarázó fordításnak ez lenne a lényege). Külön érdekes, hogy LANSTYÁK ISTVÁN ezekben a megoldásokban a relevanciaelmélet megjelenését látja, hiszen a fordításban a kommunikatív fogódzók átemelelése, nem pedig a szöveghűség volt fontos. Ezt mutatja: „Az fordításban éltünk, az mennyire lehetett, tiszta igaz magyar szóval, idegen szólásnak módját nem követtük, sőt inkább azmi darabosnak tetszett, vagy az zsidó, vagy az deák szólásnak módjában, annak is kimondásában az magyar nyelvnek szólásának módját követtük.” (ZVARA 2003: 186.)

Azaz, ott, ahol a szöveg kevésbé volt a fordítók számára érthető (ahogy az Előljáró beszéd írja, „darabos” volt), „idegen szólásnak módját” nem követték, hanem „kimondásában az magyar nyelvnek szólásának módját” követték. Valójában a formális ekvivalencia által létrejövő, a héber és latin nyelv szabályai miatt a magyar célnyelven kevésbé természetesnek tűnő szerkezeteket inkább a célnyelvhez igazítva fordították, módosították (ezt támasztja alá KOLTAI KORNÉLIA elemzése is, vö. KOLTAI 2018: 122).

A fordítás folyamán felhasznált források (akár fordítások), egyszersmind a jelentések helyes értelmezésének legitimálására szolgálnak. A forrásanyagok felhasználásának mélységéről azonban eddig kevés empirikus kutatás készült (pl. KOLTAI 2018), így pontos ismereteink ezekről nincsenek – holott számos bibliafordítás ma már elérhető pdf-formátumban is. Lásd például: „Követtünk ez fordításban sok jámbor tudós embereket, kik az zsidóból, azmely nyelven íratott az Otestamentom, igazán fordították az Bibliát, mint Vatablust, Pagninust, Munsterust, Tremelliust, ki természet szerint való zsidó volt, és újonnan nem sok ideje, hogy az Bibliát megfordította, követtük az Vulgata editiót is, és ezmellet sok magyarázó doktorokat. Azkik ezelőtt valami részt fordították az Bibliában, azokat is nem utáltuk meg, hanem megtekintettük.” (ZVARA 2003: 186.)

A fordítás tökéletességének kétségbe vonása a kor szellemének figyelembevétele mellett akár természetesnek is mondható. Károli azonban a tökéletesség elérését nem parciális nyelvi problémában (mint például a nyelvtanok közti különbség vagy a nem megfelelő stilisztikai elemek használata), hanem a jelentés pontos (egyúttal mélyebben nem részletezett) átvitelében látta. Mint ahogy Mantskovits Bálint, Károli Gáspár nyomdásza írta, a jelentés módosulását viszont akár tipográfiai hibák, a hangsúly jelének, az akcentusnak a hiánya is okozhatja (kiemelés tőlem): „níhol-níhol eshetett vétek az nyomtatásban, főképpen az akcentusok kollokálásában [...] *Annakokáért az olvasásban és níhol úgy*

⁹ Károli fordítási módszerére l. KOLTAI 2018; vö. még BALLAGI 1864; TÓTH 1994: 34.

tetszik, mintha az sensust avagy egész szentenciát is láttatnak elváltoztatni. Kérem annakokáért minden keresztyén szelíd elméjű olvasót [...], hogy ezféle kis vétkeket, hogyha valahol irrepáltanak, csendes elméből pennával, ha szükség, megjobbítsa, énnekem bocsánatot adván egyfelől azért, hogy idegen nemzet vagyok, másfelől, hogy az exemplárba az akcentusok nem voltak megjegyeztetvén.” (ZVARA 2003: 187–188)

Mint ismeretes, az első teljes katolikus bibliafordítás néhány évtizeddel a protestáns fordítás után jelent meg (1626, Bécs). Káldi György jezsuita rendi szerzetes fordítása nem tartalmaz a többi kötethez hasonló előszót (amelyben összefoglalná a fordítás körülményeit), helyében Pázmány Péter és Argenti tartományfőnök nyomtatási engedélye áll. Ugyanakkor Káldi az Oktató intés című hosszú értekezésben (amelyet a kötet végére szerkesztett) Károli és Szenczi Molnár fordításait elemzi húsz pontban (tételben),¹⁰ azonban e hosszas értekezés nem tartalmaz releváns információt saját fordítása nyelvi, metanyelvi elemeiről.

(Folytatjuk.)

M. PINTÉR TIBOR
Károli Gáspár Református Egyetem

¹⁰ Az Oktató intés részletesebb elemzését l. pl. P. VÁSÁRHELYI 2001.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Weöres Sándor Egerrágtá meséjének megértéséről

1. Bevezetés. Weöres Sándor versének írásképe olyan, mintha a papiros(tekercse)t, amelyen a szöveg van, átrágtá volna egy egér. Az elveszett szövegrészeket pontokkal jelezte a költő (Weöres 1970. 2: 374–376). Így ez a költői szövegmű a teljes értelmi folyamatosságot nem hozza létre, ám a vers meglevő része, a mesékre jellemző tulajdonságok, a töredék sorok szavainak esetleges kapcsolatai, a helyesírás valamelyest mégis eligazít(hat)ják az olvasót.

Egyetemi szövegnyelvészeti szemináriumom egyik hallgatója 2007-ben kiegészítette a verset, ennek fölépítésével (is) foglalkozó tanulmányom a jelen dolgozat előzményének tekinthető (BÜKY 2009: 37–49). Egy későbbi szeminárium hallgatói ugyancsak elvégezték a kiegészítést (2009-ben), ezek összevetése érdemesnek látszik a tekintetben, hogy milyen világtudás, meseszöveg- és meseszerkezet-ismeret, szövegkohézió, -koherencia, további egyéni nyelvi produktivitás alapján alakították a betétrészeket. Ez fölfogható a Weöres-vers elolvasása műveletének, szövegmegértést tükröző folyamatnak; a hiányzó részek pótlásai mutatják, hogy milyen tényezők révén valósul(t) meg a megértés (vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 339–340). Megjegyzendő, hogy az efféle szemináriumi munka az erkölcsi nevelés szempontjából is hasznos: KÁROLY SÁNDOR mutatott rá, hogy „[k]ülönösen jelentős az erkölcsi nevelés szempontjából az irodalmi alkotások nyújtotta katarzis-élmény” (KÁROLY 1987: 8). Közvetve ezt igazolja, hogy az említett egyetemi hallgató hét év múltán közölte az általa kiegészített verset (LENGYEL 2014).

A kohézió és a koherencia meglétét Weöres szándékosan megsérti a szövegében. Ennek ellenére a verset az olvasó grammatikai és értelmi előismeretei révén megértheti. A hallgatók szövegkiegészítéseiből megmutatható, hogy a szövegmegértéshez a meglevő töredékek némelykor mintegy nyelvi-nyelvtani útmutatás adnak (pl. *mert, soksz, felelt a*), máskor meseszövegekre emlékeztető értelmi eligazítások mutatkoznak (pl. *ha te hét pint*). A kiegészítések vizsgálatával megmutatkozhat, hogy a költő szándékos szövegghiányai koherens előzetes elképzelésen alapulnak.

A költő ilyenén elképzelését a töredékes részeket kiegészítő hallgatók változatos megoldásokkal (mondhatni) megvalósították a szövegmű ép részeinek szótani, mondattani, jelentésbeli, stílusi tényezői alapján. A szövegpótlóknak mintegy bele kell helyezkedniük a meglevő szövegrészek révén a kohézió és a koherencia weöresi rendjébe, a weöresi és magyar nyelvi kifejezőmódba és stílusba, valamint a meseszövegtípus jellemzőibe. A kiegészítések vizsgálata ennek megvalósulását kívánja föltárni. E föltárás helyenként némi terjengősséggel jár, azonban ez a redundancia ilyenkor növel(het)i az információátvitel biztonságát az elemzés során.

2. A weöresi szövegőről

2.1. A szövegőr (a verssorok számával kiegészítve) a következő:

Egerrágtá mese

- 1 *Túl a meszes hegyen,*
- 2 *túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján,*
- 3 *a sekély tó nádas partja mellett*
- 4 *élt egy kis halász magában.*
- 5 *Fogott halat, rákot, kagylót;*
- 6 *hajnaltájt a Napot üdvözölte*
- 7 *és elköszönt tőle alkonyatkor,*
- 8 *aztán éjszakára*
- 9 *merve soksz*
- 10 *mert*
- 11 *álm*
- 12 *..... egyszer*
- 13 *..... a deszka-toronyból,*
- 14 *..... halak rázzák-e a hálót:*
- 15 *hát egy piros tündért látott*
- 16 *táncolni a napsütésben,*
- 17 *tánca szinte rengette az erdőt.*
- 18 *A halász kiáltott:*
- 19 *„Ki vagy, jó tündér? Jót hozol vagy rosszat?*
- 20 *Kik vannak mögötted,*
- 21 *hogyan az erdő rengedezve,*
- 22 *hajladozva kíséri a táncod?*
- 23 *Halaimat elveszed-e tőlem,*
- 24 *avagy bőven telíted a hálóm?”*
- 25 *Hajbókolt a tündér:*
- 26 *„Köszöntelek, te halász, túl a meszes hegyen,*
- 27 *túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján:*
- 28 *ide hallgass te szép legény,*
- 29 *titkot hozok, megér egy*
- 30 *hiszen édesapádat is*
- 31 *hajdan édesanyád*
- 32 *ha te hét pint*
- 33 *ha te hét rőf*
- 34 *a levelibéka*
- 35 *Felelt a*
- 36 *nosza*
- 37 *..... kő-lábon,*
- 38 *.... gyökér-karral,*

39 hegyen ágaskodó óriások.
 40 És a nádi harcosok ijedten
 41 mind a fákra kapaszkodtak.
 42 Most a rücskös bőrű óriásnő
 43 három szeme egymásnak kacsintott:
 44 orrlyukából tüzet fújva
 45 a tengert kiszárította,
 46 nagy torkát kitátva
 47 a felhőket mind felfalta.
 48 Szárazva kerülve, kiborult a csónak,
 49 forróságtól végighasadozva.
 50 Ekkor fejszét emelt a pusztai táltos,
 51 egyet sujtott és a Napot kettészelte,
 52 kettőt sujtott és a Holdat leütötte,
 53 hármat sujtott és a csillagok potyogtak,
 54 mint almák az ágról. S így kiáltott:
 55 „Ha te hét pint
 56 ha te hét rőf
 57 öreganyád

58 győztük,
 59 keresztül,
 60 .. beroskadt sírok közt
 61 víz-alatti tajték-szemü pókot,
 62 hegy-mögötti lomb-szakállu aggot,
 63 meg a rücskös bőrű óriásnőt,
 64 hét pint haltejjel,
 65 hét rőf halmájjal,
 66 mert segített a levelibéka.”

67 Így szólván, a tündér eltűnt a magasban,
 68 csak a fátyla akadt fönn az erdőn,
 69 s míg a halász lengette süvegjét,
 70 röptét madarak követték.

2.2. A kiegészítések nyolc szerzője másodéves hallgató volt 2009-ben, nevük monogrammal szerepel, és eligazít az egyes szövegdarabok áttekintésében. A hallgatók szöveghelyreállításának részéről a következők mutatják a koherencia, a kohézió és az egyéb tényezők megvalósítását. Az egyes sorok kiegészítései mindig a hallgatók nevének betűrendjében félkövér szedéssel következnek. A szövegpótlásokban a Weörestől való elemeket aláhúzás jelöli akkor, ha a szerkezetek nem valamilyen listában vannak (pl. sokszínű feketeségből).

A szöveghiányok első sorozatának kiegészítései az alábbiak.

(i. Á. J. G.)

8 aztán éjszakára *tornyába ment*9 merve sokszor *az enyhítő borból,*10 mert *hiába jött az andalító éj,*11 álmodt *szemére a hajnal sem hintett.*12 *Aztán kikukucsált* egyszer13 *Elmerengve* a deszka-toronyból,14 *Hogy a* halak rázzák-e a hálót:

A kiegészítés az előzmények történésének halászára vonatkozó állításokat tartalmaz, vagyis mondattani szempontból a vers első szövegmondatának (1–4. sor) alanyáról. A 8. sor helyreállításához a Weöres-vers 13. sorában levő ábrázolt tárgyiasságot (l. INGARDEN 1977: 227) használja, amelyik a halász környezetébe illik, a halász életviteléhez úgyszintén. A kiegészítések rendre a halász esti tevékenységét írják meg. Ebben hárman vesznek át weöresi szövegdarabot, amelyekkel a történések egysége erősödik. Az eredeti invenciót követi – metaforákban – (vii. L. I.) és (iii. K. Á.) is a *Hold* szerepeltetésével. A történések múlt idejű igékkel vannak megírva az eredeti, ép szövegrészekhez hasonlóan. (A || az enjambement jelzése.)

(i. Á. J. G.)	8	<i><u>tornyába</u> ment</i>
(ii. G-M. J.)	8	<i>visszatért <u>a sekély tó nádas partjára,</u></i>
(iii. K. Á.)	8	<i><u>hálóját a Holdra</u> vetette</i>
(iv. K. E.)	8	<i>nyugovóra térve, <u>nem</u></i>
(v. K. M.)	8	<i>kunyhójába ment,</i>
(vi. K. N.)	8	<i><u>deszka-tornyába</u> ment</i>
(vii. L. I.)	8	<i>a <u>Holdat</u> köszöntötte,</i>
(viii. Sch. B.)	8 9	<i>bebújt kicsiny kis kuckójába. <u>Nem</u></i>

Néhányan a *deszka-toronyból* elatíviszhoz olyan igéket alkalmaznak, amelyeknek többsége a *vmiből kinéz* vonzatszerkezettel azonosak vagy rokon értelműek (ÉrtSz. *kikukucsált*; SzinSz. *kipillant*). A *lenéz* és a *kiesik* ugyancsak köznyelvi vonzatszerkezeteknek felelnek meg: *vhonnnan lenéz* és *vhonnan kiesik*, vagyis illenek a *deszka-toronyból* határozóhoz. A töredékekhez használatos kiegészítések a nyelvtani szabályokat követik, ami a produktivitás megvalósulása (is), hiszen „[a] produktivitás titka a nyelvtani szabály mi-voltában rejlik. A nyelvtani szabály: produktivitási szabály lényegében” (KÁROLY 1977: 5).

(i. Á. J. G.)	12	<i>kikukucsált</i>
(ii. G-M. J.)	13	<i>kinéz</i>
(iii. K. Á.)	13	<i>kinézett</i>
(iv. K. E.)	13	<i>kinézett</i>
(v. K. M.)	13	<i>kinézett</i>
(vi. K. N.)	12	<i>Kipillantott</i>

(vii. L. I.)	13	<i>lenézett</i>
(viii. Sch. B.)	13	<i>kiesett</i>

A halász esti és éjszakai tevékenységét írja meg (i. Á. J. G.) a továbbiakban is. A 9. sor *merve* szóalakját a *mer* ige határozói igenevének tartva egészíti ki a szöveg-hiányt. A *mer*² ige leírása az ÉrtSz.-ban: „<Folyékony v. szemes, szemcsés anyagból> edénnyel v. tenyerével egy v. több kb. egyenlő részt egymás után kiemel.” Az *enyhítő borból* szerkezet tartalmát folytatja azzal a magyarázattal, hogy nem tud a halász elaludni, amit talán a weöresi *álm* szótörredék váltott ki a pótlásban. (vi. K. N.) halásza hús itallal nyugtatja magát. A halász életterének körülményeihez igazodik (ii. G-M. J.), (*vizet mer a házából*). (iii. K. A.) metaforás szerkezetű elativust alkot, amely az éjszakai tó vizének képkapcsolása lehet (*sokszínű feketeségből*), ebben a *sokszínű* melléknévvé alakítása is egyedi megoldás. – A halász tevékenységére utal (vii. L. I.) azzal, hogy a *sekély tó*-ból *mer*, ami az emelőhálós halfogásra vonatkoztatható (l. NéprLex. 1: 686–688), amelynek során mintegy kimerik a halat. (A kiegészítő a 10. sorban a csalival horgászók szóhasználatával él – l. ÉrtSz. *harap* 1. l e.; b) –, ami az emelőhálós fogáshoz képest tárgyi tévedés.) – A weöresi *merve* a „*mer vmit*: vmely erkölcsi törvénnyel, szokással, az illendőséggel dacolva vállalkozik vmire; bátorodik, merészel” (ÉrtSz. *mer*¹ 2.) jelentésleírású vonzatos ige igenevének értelmeződik három pótlásban, nem függetlenül attól, hogy a megmaradt főszöveg(rész)ben a halász „*elköszönt tőle* [a Naptól] *alkonyatkor*”, vagyis a kis halász állapotában van valami, ami miatt *mer* vagy nem *mer* megtenni valamit:

(iv. K. E.)	8 9	nem <i>merve sokszor szemét lehunyni,</i>
(v. K. M.)	9	<i>merve sokszor álmodozni,</i>
(viii. Sch. B.)	8 9	Nem <i>merve sokszor azonnal aludni,</i>

A 10. sorban a *mert* töredék ugyan lehetne a *mer* ige múlt idejű alakja, ezt – nyilván az előző sor (*merve soksz*) kiegészítései miatt is – a kiegészítők kötőszónak tartották, amely valóságos magyarázatot vezet be (l. ÉrtSz. *mert* I. 1.) az említett produktivitás alapján:

(i. Á. J. G.)	10	<i>mert hiába jött az andalító éj,</i>
(ii. G-M. J.)	10	<i>mert a fehér folyó a nagy kanyarodón</i> <i>álmatlanul sokszor átvágtat.</i>
(iii. K. Á.)	10	<i>mert élete bár könnyed volt,</i>
(iv. K. E.)	10	<i>mert furcsa hangok okán</i>
(v. K. M.)	10 11	<i>mert éjszakánként szőtte ő</i> <i>álmait</i>
(vi. K. N.)	10 11	<i>mert a nyájas holdvilágnál,</i> <i>álmot pillájára hajnal sem hozott.</i>
(vii. L. I.)	10	<i>mert a halak mindig éjfél tájt haraptak,</i>
(viii. Sch. B.)	10 11	<i>mert hét napja minden éjjel szépséges</i> <i>álmát valami megzavarta.</i>

Az *álm* töredéket mint relatív tőalakot értelmezve tárgyragos főnevet alkotott két kiegészítő a 11. sorban. Más változatok is vannak: birtokos személyjellel (*álma*), ugyanez

az alak relatív töként: *álmait, álmát*. Az *álmatlan* melléknévhez jut egy kiegészítés (*álmatlanul*, 1. ÉrtSz. *álmatlan* 2.). Összetett szóba van helyezve mint a relatív fő toldalékokkal (*rémálmából*). Többes számú főnév is készült birtokos szerkezetben: *álmok bájainak*.

(i. Á. J. G.)	11	álmot
(ii. G-M. J.)	11	álmatlanul
(iii. K. Á.)	11	Rémálmából
(iv. K. E.)	11	álma
(v. K. M.)	11	álmait
(vi. K. N.)	11	álmot
(vii. L. I.)	11	álmok
(viii. Sch. B.)	11	álmát

Weöres a 12. sortól új szakaszt nyitott a versben; ezt mindegyik versrenováló figyelembe vette, s új szövegmondatot kezdett. A helyreállítandó szövegrész általános tudásmintája a *halak rázzák-e a hálót* szövegdarab, a tartalmi előzmények alapján ez lehet egy föltételezett szövegmondat-szerkezet része: *Történt (valami) egyszer: a halász valamit cselekedett, hogy megtudja: *halak rázzák-e a hálót*. Az efféle föltételezés rokon a kicsoda-micsoda játék módszerével, amelynek nyelvészeti fölhasználására FÓNAGY (1967: 334) hívta föl a figyelmet. A lehetséges mondattani szerkezetek szerepét a kicsoda-micsoda játék kapcsán már KARINTHY (1966: 189) is fejtegette (vö. BÜKY 2020: 73).

(i. Á. J. G.)	12	Aztán kikukucsált egyszer
(ii. G-M. J.)	12	Zúgó szél támadt egyszer
(iii. K. Á.)	12	Rémálmából egyszer
(iv. K. E.)	12	Mikor felriadt egyszer
(v. K. M.)	12	Aztán amikor egyszer
(vi. K. N.)	12	Kipillantott egyszer
(vii. L. I.)	12	Neszezésre riadva hajnaltájt egyszer
(viii. Sch. B.)	12	És akkor történt egyszer

A halász valami olyan dolgot cselekedett vagy olyan történt vele, amely cselekvéshez illeszthető a weöresi határozó vonzatként:

(i. Á. J. G.)	12 13	kikukucsált Elmerengve a deszka-toronyból,
(ii. G-M. J.)	13	s kinéz a halász a deszka-toronyból,
(iii. K. Á.)	13	felriadt és kinézett a deszka-toronyból,
(iv. K. E.)	13	kinézett a deszka-toronyból,
(v. K. M.)	13	kinézett a deszka-toronyból,
(vi. K. N.)	12 13	Kipillantott egyszer pislogva a deszka-toronyból,
(vii. L. I.)	13	lenézett a deszka-toronyból,
(viii. Sch. B.)	13	hogy ijedtében majd kiesett a deszka-toronyból,

A bevezető rész föltételezett szövegmondat-szerkezetének megfelelően a 14. sorban mindegyik szövegpótló eljut a halászbán fölmerülő kérdéshez, amelyet hármuknál erősít az eldöntendő kérdésben a *vajon* (ÉrtSz. *vajon* II. hsz [kérdőszó]). Az eldöntendő helyzetről (v. K. M.) és (viii. Sch. B.) részletezőn írt is.

(i. Á. J. G.)	12 14	<i>kikukucsált</i> [...] <i>Hogy a</i> halak rázzák-e a hálót:
(ii. G-M. J.)	14	<i>ijedt</i> halak rázzák-e a hálót:
(iii. K. Á.)	14	<i>hogy a</i> halak rázzák-e a hálót:
(iv. K. E.)	14	<i>vajon</i> halak rázzák-e a hálót:
(v. K. M.)	14	<i>nem tudta, a szél fű vagy</i> halak rázzák-e a hálót:
(vi. K. N.)	14	<i>a fogoly</i> halak rázzák-e a hálót:
(vii. L. I.)	14	<i>vajon</i> halak rázzák-e a hálót:
(viii. Sch. B.)	14	<i>csak remélte, de nem tudta vajon</i> halak rázzák-e a hálót:

2.3. A weöresi szövegmű 29. sorától kezdődik a szövegműben a második hiánysorozat, ebben a tündér szól a „szép legény” halászhoz, szavai idézőjellel indulnak, de ennek később nincs lezárása, amely a 34. sorhoz tartozhatna a 35. kezdete alapján. Erre – és más központosításra sem – volt mindegyik hallgató tekintettel, vagy föl sem ismerte ezeket a helyesírási eljárásokat; ugyanakkor mások kettőspontot (31, i. Á. J. G.; 31, 35, vi. K. N.), pontosvesszőt (31, iv. K. E.; 31, ii. G-M. J.) is használnak. A *nosza* ’rajta!’ (ÉrtSz. *nosza* I.) mondat után vagy vesszőt tettek – (36, i. Á. J. G.; 36, vi. K. N.) – vagy semmit; az AkH.¹² *nosza!* alakot tartalmaz. (36, vi. K. N.) kérdőjele a *hogy* ’miképpen?’ jelentéssel értelmezhető (I. ÉrtSz. *hogy*⁽¹⁾). Ezek a helyesírási kérdések a középiskolai és egyetemi oktatás számára lehetnek figyelmet keltők. – Az idézetekben a hallgatók eredeti helyesírása van meg a kiegészítésekben.

A Weöres-mesetörténet több eseményében megfelel azoknak a funkcióknak, amelyekből harmincegy meglétét taglalta PROPP (1975: 43–94). A mesék e szövegépítési tulajdonságai bizonyos pontokon a szövegszerkezet forgatókönyvrendszerének felelnek meg; az ehhez tartozó tényezők a tér, az idő, a résztvevők (és viszonyaik), a részvevők megnyilatkozásai stb. Ezekről a varázsmese olvasóinak többnyire van sematikus ismerete, a szöveg mögött mindig egy séma, egy struktúra található, amint JAKOBSON (1982: 65) erről a tündérmesék kapcsán írt, és amire a már említett helyen is kitértem (BÜKY 2009: 40–41). A kiegészített szövegrészek – amint az aláhúzások jelzik is – e „megrágott” soroknál is hasznosítják a weöresi szöveg egészét, amit jól mutatnak a 64 *hét pint haltejjel*, | 65 *hét róf halmájjal* szövegmetszet beépítései. Egyszer szerepel a 34 *a levelibéka* töredék ábrázolt tárgyiassága (vii. L. I. *leveli*). – Némelyik kiegészítésnek, a weöresi szövegtől – és például (i. Á. J. G.) soraitól – képest elütő, egyéni (stílus)jellege van, ilyenek (vii. L. I.) megoldásai, amelyek némelykor – pl. 34 *a levelibéka felfedi előtted, hogy a zsarnok óriások égi fény nélkül elhullnak* – csinálmányosnak tarthatók.

A szövegpótlók a weöresi versben több meseelemet észrevéve vagy ismerve folytatták a kiegészítést. A tündér „titkot hozok” jóindulatú közlését a halász szüleivel való korábbi különféle kapcsolataival vagy ismereteivel, cselekedetével indokolja, amelyek közül csupán egy mesés elem van (**az édesanya tündér*). A szövegpótlókat a *hiszen* kötőszó (ÉrtSz. *hiszen* 1: 1.) magyarázatot kiváltó szerepe készítet(het)te erre az édesapa ismert-

ségétől az édesanya tündér voltaig. A *tündér* volt meselem, részben a *beavatás (ÉrtSz. *beavat* 1.) rítus gyanánt is, a többi, a halász szüleiire vonatkozó állítás a nyelvi kifejezés szempontjából köznyelvi lehetőséggel, az ábrázolt tárgyiasság tekintetében meseismereti tudással jelenik meg:

édesapád ismertem ~ megsegítettem ~ beavattam ~ beavattam ~ ismertem ~ ismer-
tem ~ tette [*édesanyád*] próbára ~ megsegítettem

édesanyád kisegített engem ~ neki [ti. édesapádnak] juttattam ~ szavamat fogadta ~
őrizte a titkot ~ kérte a tanácsom ~ bizalmasom volt ~ szintén *tündér* volt ~ hitt nekem

A haltej és halmáj varázsszer gyanánt való használatára – amint fentebb már em-
lítve volt: a 64–65. weöresi sorok adták az indítékot – különféle eljárások jelennek meg.
Ezek egy része a hallgatók számára mesebeli varázslói tevékenységekből lehetnek ismer-
etesek; nemcsak meg kell szerezni a két varázsszert, nemcsak valamit cselekedni kell
velük, hanem ajándékként is alkalmazhatók. A *haltej* és a *halmáj* főnevekhez különféle
vonzatokat kapcsoltak a kiegészítők, természetesen a szövegszó megkapta a megfelelő
vonzathoz illő toldalékokat:

haltej+et mér ~ *magadra kensz* ~ *hozol* ~ *fejsz* ~ *szerzel*
haltejjel odaállasz ~ *kedveskedsz* ~ *megitatod*

halmáj+at lenyelsz ~ *hozol* ~ *szerzel*
halmájjal elkevered ~ *odaállasz* ~ *lenyelsz* ~ *kedveskedsz* ~ *vegyítet*

A haltej és a halmáj varázsszerekként való használata a (vii. L. I. 32, 33) kiegészíté-
seiben egyedi megoldású, minthogy a tündér egy halat tart kezében, amelyiknek a meg-
tatása és megetetése eredményezhet a halász számára kedvező fordulatot. A kiegészítés
meglehetősen különös (vii. L. I. 32) szövegdarabjában: *ha te hét pint haltejjel megitatod*
ezt az ikrarakót ['halat'] *kezemben*), minthogy a *haltej* 'halak ondóvialadéka' (vö. CZF.;
PallasLex.; MNlex. *ikra*). A *haltej* szó az ÉrtSz. *hal*² szócikkében az összetételekben van
meg, a *halmáj* ott sem. Ezek a főnevek az ÚMTsz.-ban sincsenek meg, pedig mindkét
szó él a mai szakácsmesterség szóhasználatában és a mai köznyelvben (vö. PallasLex.
halzsír). A halmájjal való megetetés szintén furcsának tartható (vii. L. I. 33) szövegpótlá-
sában: *ha te hét róf halmájjal megeteted őt, kinek mindenhová bejárása van*; bár mindkét
kiegészítés fölfogható (egyedi) meseelemként.

A varázsszerek lehetséges használatának áttekintése mutatja, hogy szövegpótló
egyéni megoldással dolgozott. Egyedül a *hozol* – *nem hozol* megoldásokban egyeznek
a két varázsszer nevével összekapcsolt igék:

(i. Á. J. G.) 32 ha te hét pint *haltejet mérsz*,
(i. Á. J. G.) 33 ha te hét róf *halmájjal elkevered azt*,

(ii. G-M. J.) 32 ha te hét pint *haltejjel*,
(ii. G-M. J.) 33 ha te hét róf *halmájjal odaállasz*

(iii. K. Á.) 32 ha te hét pint haltejet magadra kensz,
 (iii. K. Á.) 33 ha te hét rőf halmáját lenyelsz,

(iv. K. E.) 32 „Ha te hét pint haltejet,
 (iv. K. E.) 33 ha te hét rőf halmáját nem hozol,

(v. K. M.) 32 „Ha te hét pint haltejjel s mellé
 (v. K. M.) 33 ha te hét rőf halmájjal kedveskedsz,

(vi. K. N.) 32 ha te hét pint haltejet fejsz,
 (vi. K. N.) 33 ha te hét rőf halmájjal vegyítéd azt,

(vii. L. I.) 32 ha te hét pint haltejjel megitatod ezt az ikrarakót kezemben,
 (vii. L. I.) 33 ha te hét rőf halmájjal megeteted őt, kinek mindenhová bejárása van,

(viii. Sch. B.) 32 „Ha te hét pint haltejet.
 (viii. Sch. B.) 33 ha te hét rőf halmáját hozol

Weöres szövegművében a 39. sor (*hegyen ágaskodó óriások*) visszamenőleg adja a mesébe illő kiegészíthetőséget, amelyhez némileg hozzájárulhat a később szereplő óriásnő (42 *Most a rücskös bőrű óriásnő*, 63 *meg a rücskös bőrű¹ óriásnőt*). Rész–egész összefüggés alapján a képzelet óriásait „kő-láb”, valamint szintén metaforába épített „gyökér-kar” jeleníti meg, ezekhez a valós világban is szokásos minősítések kapcsolódnak: a kőlábon járás hangja (*kezdek dobogni*), a kőláb keménysége (*érces*). Utóbbi szó ’kemény’ jelentésű is (ÉrtSz. *érces* 6.; Nszt. 4d.), a „*kő[-láb]*” mellett ezért pleonazmusnak tartható (vii. L. I.) kiegészítésében.

A weöresi *gyökér-kar* metafora mellé a kiegészítők a *gyökér*-hez fűzhető ábrázoltóságokat (*sáros, szálkás, szétágazó*) meg a [*gyökér-]**kar*-hoz köthetőt (*összefon*) helyeztek, utóbbi a növényi gyökerekre és a karok testhelyzetére is alkalmazható: „*Karját, kezét összefonja*” (ÉrtSz. *összefon* 2.). (vii. 38 L. I.) kiegészítésében a *tekergőző* melléknév a kígyó képzetét is keltheti társulási valenciája révén (KÁROLY 1970: 63); a melléknévnek ezt a használatát átvittnek és az irodalmi nyelvben előfordulónak ismeri az ÉrtSz. (*kígyó* 2.). Az ilyen mozgású hulló a néphitben félelmet keltő élőlény. Az óriások ijesztő voltára utal a *szörnyű* jelző is (viii. 38 Sch. B.); a meseszövegek gyakori fordulatainak (*hétfejű sárkány; hetedhét országán túl*) mintájára pedig hét gyökérkarjuk van (iv. 38 K. E.). A *szétágazó, szálkás* jelzők is borzongást válthatnak ki az óriások gyökérkarjával kapcsolatban (i. 38 Á. J. G.).

¹ A *bőrű* és *bőrű* különbség más kiadásokban is megvan (Weöres 1964: 133; 2008–2009. 2: 206, 207.) A *sirok* szóban rövid *i* van az 1964. évi kiadásban, az 1970. évben hosszú. A 67. sorban az *Így* csak az 1964. évi kötetben van rövid *i*-vel. A versben a *tajték-szemű*, a *lomb-szakállu* szavakban is rövid magánhangzók vannak a köznyelvi *ű*-vel és *ú*-val ellentétben. Weöres nyugat-dunántúli származásával függhet össze az, hogy a fölső nyelvválású hosszú magánhangzóknek a nyelvjárásban szokásos (vö. KÁLMÁN 1966: 69–70) megfelelőjét (is) használja. A *sújtott* igealak rövid *u*-ja és az ÉrtSz.-ban még a *sújt* ige *sújt* változata is föl van tüntetve, ez van az Egérrágtá mesében is, az AkH.¹² a *síjt* alakot tartalmazza.

A 29–39. sorrészek kiegészítéseinek áttekintése:

(i. Á. J. G.)

29 titkot hozok, megér **egy szót**,
 30 hiszen édesapádat is *ismertem én*,
 31 hajdan édesanyád *kisegített engem*:
 32 ha te hét pint haltejet mérsz,
 33 ha te hét rőf halmájjal elkevered azt,
 34 a levelibéka, *megmentőd, ott terem*.
 35 Feelt a tündér, s kérte a halász,
 36 nosza, *mesélj még, hogy jobban értsem szavad*.

37 *Ekkor kezdtek dobogni* kő-lábon,
 38 *Szétágazó szálkás* gyökér-karral,

*

(ii. G-M. J.)

29 titkot hozok, megér egy *szót*,
 30 hiszen édesapádat *is megsegítettem*,
 31 hajdan édesanyád *neki juttattam*;
 32 ha te hét pint haltejjele,
 33 ha te hét rőf halmájjal odaállasz
 34 a levelibéka *elé, hálájára számíthatsz!*”
 35 Feelt a tündér;
 36 nosza *indult a halász*.

37 *Amott* kő-lábon,
 38 *sáros* gyökér-karral,

*

(iii. K. Á.)

29 titkot hozok, megér egy *kis figyelmet*,
 30 hiszen édesapádat is *beavattam*,
 31 hajdan édesanyád *is szavamat fogadta*,
 32 ha te hét pint haltejet magadra kensz,
 33 ha te hét rőf halmáját lenyelsz,
 34 a levelibéka *szavára legyőzhetetlen emberré válsz*.
 35 Feelt a piros tündér, és a sekély tóra mutatott,
 36 nosza, *a halásznak se kellett több, nyomban nekilátott,*

37 *mert közeledtek* kő-lábon,
 38 *összefont* gyökér-karral

*

(iv. K. E.)

29 titkot hozok, megér **egy mesét**,
 30 hiszen édesapádat is **beavattam**,
 31 hajdan édesanyád **őrizte a titkot**;
 32 ha te hét pint **haltejet**,
 33 ha te hét rőf **halmáját hozol**,
 34 a levelibéka **segíteni fog.**”
 35 Felelt a **tündér**, s
 36 nosza **folytatta a történetét.**

37 **Mert jöttek** kő-lábon,
 38 **hét** gyökér-karral,

*

(v. K. M.)

29 titkot hozok, megér egy **kis mesét**,
 30 hiszen édesapádat is **ismertem már**,
 31 hajdan édesanyád **is kérte a tanácsom**,
 32 ha te hét pint **haltejjel s mellé**
 33 ha te hét rőf **halmájjal kedveskedsz**,
 34 a levelibéka **meglátod, hálás lesz neked.**
 35 Felelt a **tündér** halkan,
 36 nosza **hát elmesélem hogyan.**

37 **A halással szemben** kő-lábon,
 38 **összefűzve száz** gyökér-karral,

*

(vi. K. N.)

29 titkot hozok, megér egy **csöpp figyelmet**,
 30 hiszen édesapádat is **jól ismertem én**,
 31 hajdan édesanyád **is bizalmasom volt**:
 32 ha te hét pint **haltejet fejsz**,
 33 ha te hét rőf **halmájjal vegyítéd azt**,
 34 a levelibéka **akkor segít sorsodon.**
 35 Felelt a **kis halász: Tündér**,
 36 nosza, **mesélj, hogy értsem én e titkos regét?**

37 **Megszülettek itt** kő-lábon,
 38 **összefűzve száz** gyökér-karral,

*

(vii. L. I.)

29 titkot hozok, megér egy *kalandot*,
 30 hiszen édesapád is így *tette próbára*
 31 hajdan édesanyád, *ki szintén tündér volt...*
 32 ha te hét pint *haltejjel megitatod ezt az ikrarakót kezemben*,
 33 ha te hét rőf *halmájjal megeteted őt, kinek mindenhová bejárása van*
 34 a levelibéka *felfedi előtted, hogy a zsarnok óriások égi fény nélkül elhullnak.*"
 35 Felelt a *piros tündér a halásznak, ki*
 36 nosza *hamar kiszolgálta a levelit, majd fejszéjével útra kelt.*

37 *Várták érces kő-lábon,*
 38 *Tekergőző gyökér-karral,*

*

(viii. Sch. B.)

29 titkot hozok, megér egy *mesét*
 30 hiszen édesapád is *megsegítettem én*
 31 hajdan édesanyád *is hitt nekem:*
 32 ha te hét pint *haltejet*
 33 ha te hét rőf *halmáját szerzel*
 34 a levelibéka *segíteni fog ebben örömmel*
 35 Felelt a *piros kis tündér:*
 36 nosza, *ha ezt megteszed, hálód mindig telve lesz.*

37 *És a halász már látta, hogy* kő-lábon
 38 *jönnek szörnyű gyökér-karral,*

2.4. Az utolsó töredékes rész hiánysorozatának kiegészítései olyan előzményekre épülnek, amelyek szintén töredékesek voltak, hiszen a tündér varázstitkának elmondása is hiányos volt (29 *titkot hozok, megér egy*). Ezekben a kiegészítésekben a hallgatóknak a saját, előzetes és a weöresi koherenciához is igazodó megoldásokat kellett alkalmazniuk a meseszöveg általánosságaihoz is igazodva. A grammatikai szövegösszetartás módja is változik valamelyest, hiszen a (titkos) varázsszövegrész most a pusztai táltostól van idézve (*S így kiáltott: | „Ha te hét pint*), de van egy kiegészítés, amelyikben ez nem így van. (vii. L. I.) már alkalmazta a weöresi *levelibéka* főnév alapján a *leveli* megnevezést, ebben a részben most a *zöld barátom* megszólításban színnévvel helyettesíti, fönntartva a 'levelibéka' ábrázolt tárgyiasság jelenlétének folyamatosságát mint a koherencia biztosítékát. Ám egyedül az ő kiegészítésében a levelibéka nem a kis halász segítője, hanem (talán?) a pusztai táltosé, így a történetek folyamatosságában zavar támad(hat).

Az *őreganyád* szövegdarabhoz általában a dolgok jóra fordulását kapcsolják, ez szokásos mesefordulat:

(i. Á. J. G.) 57 őreganyád[,] *a levelibéka segít.*

(ii. G-M. J.) 57 őreganyád *szavára mondom, megmenekülsz.*"

- (v. K. M.) 57 öreganyád *szelleme fog segíteni neked.*
 (vi. K. N.) 57 öreganyád, *a levelibéka segít sorsodon.*”
 (viii. Sch. B.) 57 öreganyádat és a sok *halat* visszakupod.

Nem jóra, hanem éppen ellenkezőre változik a helyzet a varázscselekedet után:

- (iii. K. Á.) 57 öreganyád *se ismer majd rád*
 (iv. K. E.) 57 öreganyád *szörnyen meglakol.*

A vers lezárásához közeledve az egyik kiegészítés mintegy búcsúzási megnyilatkozással szól a levelihez, közvetve öreganyájához (!):

- (vii. L. I.) 57 öreganyád *is legyen áldott, zöld barátom!*”

Az 54. sortól a pusztai táltos beszél; a *haltej*, a *halmáj* említése tőle származik, amelyeket a kiegészítők már főntebb használtak szövegegységet teremtve. Az 58 *győztük* töredék kiegészítésében a *győz* ige 'ellenségen, ellenfélen erőt vesz' jelentéssel (vö. ÉrtSz. *győz* I. 1.), 'képes végezni; bír' (vö. ÉrtSz. *győz* II. 1. 2.), továbbá a *legyőz* (ÉrtSz. *legyőz* 1., 2.) igévé alakítással szerepel. Használták a 'nem *győz* vmít csinálni' (vö. ÉrtSz. *győz* II. 1. 1. a.) fordulatot is.

- (i. Á. J. G.) 58 *És íme: mi győztük*
 (ii. G-M. J.) 58 „*Ezt a sok veszélyt mind legyőztük*
 (iii. K. Á.) „*Nagy erővel mind legyőztük*
 (iv. K. E.) 58–59 *És nem győztük || csalogatni keresztül*
 (v. K. M.) 58 *Most végre legyőztük*
 (vi. K. N.) 58 „*És mi győztük*
 (vii. L. I.) 58 „*Halász, veled az óriásokat legyőztük*
 (viii. Sch. B.) 58 *És mi nem győztük*

A *keresztül* értelmezésében a megoldások valamely tárgyi dologgal vannak kapcsolva (*hegyek, sírok*), illetve lelki állapottal (*veszély*) és időtartammal (*hosszú idő*). Egy alkalommal visszatérve a weöresi szöveghez, az óriások szerepelnek (**keresztülvágja az óriást*). A bevezetésben említett hallgató – aki egyébként annak idején hosszabb, helyenként részletezőbb kiegészítéseket alkalmazott – a mostani szövegpótlóktól eltérő megoldással élt: „*hiába hurcoltad halálod keresztül*” (I. BÜKY 2009: 40). Az itteni kiegészítések a *keresztül* igekötő, névutó köznyelvi szokású használatait alkalmazzák; a szótári leírások rövid bemutatásából is látható, hogy térhez, időhöz, állapothoz kapcsolják a szót:

- (i. Á. J. G.) 59 *Ezer veszélyen keresztül*, (ÉrtSz. *keresztül* III. 6.; 'át')
 (ii. G-M. J.) 59 *nagy hegyeken keresztül*, (ÉrtSz. *keresztül* III. 1. 1.; 'egyik oldalától a másikig')
 (iii. K. Á.) 59 *ezer óriást vágatál keresztül*, (ÉrtSz. *keresztülvág* 1.; 'átvág')
 (iv. K. E.) 59–60 *csalogatni keresztül, || a* berokadt sírok közt ('át')
 (v. K. M.) *mit nem sikerült hosszú időn keresztül*, ('át')

(vi. K. N.) 59 *száz veszélyen* keresztül, ('át')

(vii. L. I.) 59 *ami nem sikerült oly hosszú időn* keresztül, ('át')

(viii. Sch. B.) 59–60 *csak csábítottuk* keresztül, || *a sötét és* beroskadt sírok közt ('egyik oldalától a másikig')

A hiányok utolsó sorának ábrázolt tárgyiassága kevés lehetőséget kínál a kiegészítésre. A *közt* 'között' névutó térszemlélethez (vö. ÉrtSz. *között* 2., 2. l a.) kapcsolta a pótlásokat, a *beroskadt sírok* szerkezet kétszer kapott minősítést: *sötét és porig*, utóbbival együtt pedig négyszer határozott névelőt (*a beroskadt sírok közt*), a többi helyzetben általános vagy újabb jelzővel van gazdagítva a szerkezet (*porig beroskadt sírok közt; a sötét és beroskadt sírok közt*):

(i.) Á. J. G.) 60 *És a* beroskadt sírok közt

(ii. G-M. J.) 60 *porig* beroskadt sírok közt

(iii. K. Á.) 60 *kik fekszenek a* beroskadt sírok közt

(iv. K. E.) 59–60 *csalogatni* keresztül, || *a* beroskadt sírok közt

(v. K. M.) 60 *lépkedve* beroskadt sírok közt

(vi. K. N.) 60 *legyűrtünk mindent:* beroskadt sírok közt

(vii. L. I.) 60 *s feledhetjük mind: a* beroskadt sírok közt

(viii. Sch. B.) 59–60 *csak csábítottuk* keresztül, || *a sötét és* beroskadt sírok közt

Az 55–60 sorrészek hiánysorozatának kiegészítései az alábbiak:

(i. Á. J. G.)

55 „Ha te hét pint *haltejet mérsz,*

56 ha te hét rőf *halmájjal elkevered azt,*

57 öreganyád[,] *a levelibéka segít.*

58 *És íme: mi* győztük,

59 *Ezer veszélyen* keresztül,

60 *És a* beroskadt sírok közt

*

(ii. G-M. J.)

55 „Ha te hét pint *haltejjel,*

56 ha te hét rőf *halmájjal élém állsz,*

57 öreganyád *szavára mondom, megmenekülsz.*”

58 „*Ezt a sok veszélyt mind* legyőztük,

59 *nagy hegyeken* keresztül,

60 *porig* beroskadt sírok közt

*

(iii. K. Á.)

55 „Ha te hét pint haltejet magadra kensz,
56 ha te hét rőf halmáját lenyelsz,
57 öreganyád *se ismer majd rád.*”

58 „*Nagy erővel mind* legyőztük,
59 ezer óriást vágtaal keresztül,
60 *kik fekszenek a* beroskadt sírok közt

*

(iv. K. E.)

55 „Ha te hét pint haltejet,
56 ha te hét rőf halmáját nem hozol,
57 öreganyád *szörnyen meglakol.*

58 *És nem* győztük
59 *csalogatni* keresztül,
60 *a* beroskadt sírok közt

*

(v. K. M.)

55 „Ha te hét pint haltejjel s mellé
56 ha te hét rőf halmájjal kedveskedsz,
57 öreganyád *szeleme fog segíteni* neked.

58 *Most végre* legyőztük,
59 *mit nem sikerült hosszú időn*
60 *lépkedve* beroskadt sírok közt

*

(vi. K. N.)

55 „Ha te hét pint *haltejet* fejsz,
56 ha te hét rőf halmájjal vegyíted azt,
57 öreganyád, *a levelibéka* segít sorsodon.”

58 „*És mi* győztük,
59 *száz veszélyen* keresztül,
60 *legyűrtünk mindent:* beroskadt sírok közt

*

(vii. L. I.)

55 „Ha te hét pint haltejért,
56 ha te hét rőf halmájért megosztottad velem e titkot,
57 öreganyád *is* legyen áldott, zöld barátom!”

58 „Halász, veled az óriásokat legyőztük,
59 *ami nem sikerült oly hosszú időn* keresztül,
60 *s feledhetjük mind: a* beroskadt sírok közt

*

(viii. Sch. B.)

55 „Ha te hét pint haltejet [ti. hozol
56 ha te hét rőf halmáját hozol,
57 öreganyádat *és a sok halat* visszakapod.

58 *És mi nem* győztük,
59 *csak csábítottuk*
60 *a sötét és* beroskadt sírok közt

3. Zárásul. Weöres verséről az irodalomtudományi összefoglalóban a Tüzkút című kötetet méltatva írja KENYERES (1986: 348): „Az Egérrágta mese és a Tapéta és árnyék a nyelv és a költői szerkesztés játékos kedvével fejezi ki a kötetet alapvetően éltető eszményeket”; a játékos kedv talán még értelmezhető, az „alapvetően éltető eszmények” a két vers kapcsán már nehezebben. Az Egérrágta mese szövegével a költő az olvasót kívánja mintegy bevonni az alkotás folyamatába, amelyhez szüksége van a grammatikai összetartás és értelmi folyamatosság önálló alkalmazására. A weöresi szöveg kiegészítései az ábrázolt valóságoknak a (való vagy lehetséges) világában a meseszerkezetre, a magyar nyelvi ismeretekre, az írásbeliség szokásrendjére, stílusbeli alkalmazkodásra alapozódnak. A kiegészítések zöme a weöresi versszöveghez igazodik, amely szövegalkotásában minden tekintetben a varázsmesék jellegét mutatja. A kiegészítők mint szövegbefogadók végül is Weöres Sándor versét olvassák-értelmezik, hiszen voltaképp belehelyezkedtek a költő szövegalkotási módjába. Ezzel a kohézió és koherencia weöresi megoldásait kell követniük – nem függetlenül a magyar nyelv szokásos kifejezésmódjától és a meseszövegtípus ugyancsak szokásos megoldásaitól.

Kulcsszók: alkotásfolyamat, meseszerkezet, kohézió, koherencia, produktivitás.

Hivatkozott irodalom

- AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
BÜKY LÁSZLÓ 2009. Koherencia egy Weöres Sándor-versben (Egérrágta mese). *Magyar Nyelv* 105: 37–49.
BÜKY LÁSZLÓ 2020. Halandzsa. In: Uő, *Karinthy és a nyelv*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 72–79.

- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv/Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FÓNAGY IVÁN 1967. Áthajlás, szünet, szerkezet. *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 318–343.
- INGARDEN, ROMAN 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Budapest.
- JAKOBSON, ROMAN 1982. Az orosz tündérmesékről. In: Uő, *A költészet grammatikája*. Gondolat, Budapest. 53–79.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KARINTHY FRIGYES 1966. A vers lelke. In: Uő, *Miniatűrök*. Gondolat, Budapest. 188–192.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1977. A nyelvi produktivitás jelentősége. *Néprajz és Nyelvtudomány* 22–23: 5–22.
- KÁROLY SÁNDOR 1987. Szövegtan és erkölcsi nevelés. *Magyar Nyelv* 83: 7–13.
- KENYERES ZOLTÁN 1986. Weöres Sándor. In: BÉLÁDI MIKLÓS szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. II. A költészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 333–359.
- LENGYEL ZOLTÁN 2014. *[Ex-]Egerrágta mese*. Tiszatájonline 2014. június 10. <https://tiszatajonline.hu/irodalom/lengyel-zoltan-ex-egerragta-mese> (2024. 10. 27.)
- MNlex. = *Magyar nagylexikon* 1–19. Főszerk. ÉLESZTÖS LÁSZLÓ et al. Akadémiai Kiadó – Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 1993–2004.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–. Főszerk. ITTÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.
- PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS 1975. *A mese morfológiája*, Gondolat, Budapest.
- SzinSz. = O. NAGY GÁBOR – RUZSICZKY ÉVA, *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- Weöres Sándor 1964. *Tűzkút*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1970. *Egybegyűjtött írások* 1–2. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 2008–2009. *Egybegyűjtött költemények* 1–3. Helikon, Budapest.

The comprehension of a narrative poem by Sándor Weöres

The poem *Egerrágta mese* (Mouse-Gnawed Tale) by Sándor Weöres is designed to look like a piece of paper that has been damaged by a mouse, with parts of the text missing. This incomplete text invites the reader to participate in the creative process and to assess and understand the text's cohesion, coherence, and other linguistic features. The poem's gaps have been filled in by university students, who based their additions on real or possible worlds, the structure of the tale, and their linguistic knowledge.

Keywords: creative process, tale structure, cohesion, coherence, productivity.

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

A relatív melléktnevek szemantikájához

Velcsovne Tóth Katalin tiszteletére*

1. A szófaji kategóriák gradienciájához. A gondolatmenet célja az, hogy hozzájáruljon a melléktnevi szófaji kategória belső szerkezetének és más szófaji kategóriákkal való kapcsolatának jobb megértéséhez, a kategóriális fokozatiság (gradiencia, gradualitás) pontosabb leírásához a magyarban. A gradiencia (gradualitás, fokozatiság) újabban NORDQUIST szerint: „In language studies, gradiencia is the quality of indeterminacy (or blurred boundaries) on a graduated scale connecting two linguistic elements. The term gradiencia was introduced by D. Bolinger in *Generality, Gradiencia, and the All-or-None* (1961)” (NORDQUIST 2020; l. még AARTS 2004; ROSCH 1977; TAYLOR 1995; LANGACKER 1987–1991). A cikk az Osiris Nyelvtan (TOLCSVAI NAGY szerk. 2017) megközelítését követi, számos ponton utalva az akadémiai nyelvtanra (a továbbiakban MMNyR.), a több évtizeden át használatos egyetemi nyelvtanra (MMNy.). Elsősorban a relatív melléktneveket vizsgálja abból a szempontból, ahogyan a jelentésük a főnevek és a határozószók jelentésével érintkezik: ennek az érintkezésnek néhány típusát a MMNyR. jelezte: a melléktnevről: „némi- leg határozó”, példái: *meglehető sok, jó közel* (1: 227); melléktnevek, „fokhatározó értékű jelzők” példái: *mi szép, rettenő fontos, borzasztó nagy* (2: 213); a főnév melléktnevvé válásakor határozóként módosít melléktnevet: *mennykő nagy, csuda nagy, kutya rossz* (2: 272–273). A gondolatmenet a szófajok közötti fluens határokat tárgyalja: kezdésként a funkcionális megközelítést (2.), majd a főnevek és a relatív melléktnevek (3.), a főnevek, a melléktnevek és a határozószók (4.), a relatív melléktnevek és a határozószók (5.) következik; a jelentés skalaritását szemléltetjük melléktnevi morfológiai szerkezetekben (6.), a fokozás általánosabb felfogására utalunk (7.), a zárás a tanulságok összefoglalása (8.).

Témánk érintkezik a melléktnevség (adjectiveness) problémakörével (l. KICSÍ 2019: 324–326), valamint a melléktnevi polaritásváltással (l. SZABÓ 2019 – mindkét írásban további szakirodalommal, l. az itteni irodalomjegyzéket is). Ezekkel és a fokjelezéssel itt részletesebben nem foglalkozunk.

2. A funkcionális megközelítésekről. Az Osiris funkcionális nyelvtanában (TOLCSVAI NAGY szerk. 2017) a megközelítés alapjait így határozza meg TOLCSVAI NAGY GÁBOR: „...milyenek a nyelvi szerkezeteink, és miért éppen így hozzuk létre őket. Melyek az általános, egyetemes jellemzők, és melyek a specifikus magyar sajátosságok” (Előszó, 19).

A szakirodalomban a funkcionális megközelítés néhány irányát mutatja be LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008). Az előzmények között említik a nyelvészettörténeti hagyományt (pl. von HUMBOLDT elveit, WUNDT és BRØNDAL munkáit; említjük meg ehhez SZINNYEI JÓZSEF 1926-os tankönyvét, 1891-es beszédét is), HALLIDAY és GIVÓN munkáit. SZINNYEI így ír: „A nyelv ... nem mű, hanem működés (HUMBOLDT, V.)” (SZINNYEI 1926: 6). LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY említi a szisztemikus-funkcionális

* Köszönetnyilvánítás: A szerző hálás köszönetét fejezi ki a tanárnőnek a szakmai alapokért, a főszerkesztőnek és a lektornak figyelmes munkájáért és hasznos tanácsaiért.

nyelvtant, a biológiai-adaptációs funkcionális nyelvntant, a funkcionális (holista) kognitív nyelvntant, a konstrukciós nyelvntanokat, a hálózatelvű nyelvntant, HOPPER emergens nyelvntánát, a természetes nyelvelméleteket (LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 455–500). Az Osiris Nyelvtanban (TOLCSVAI NAGY szerk. 2017) a holista funkcionális megközelítés érvényes.

Az 1960-as évektől DEME LÁSZLÓ így ír: „Minden nagyságrendben a funkció, a »mi-revalóság« az elsődleges” (DEME 1966). HADROVICS LÁSZLÓ így fogalmaz: „A funkcionális vizsgálat a szófajok jelentésviszonyaiból indul ki, s lényege az, hogy a közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések egész bonyolult szövedékét igyekszik feltárni, s a jelenségeket igyekszik okaikra visszavezetni ... a nyelvet mint az értelmes közlés eszköztét működés közben akarom megragadni” (HADROVICS 1969: 8).

A gradualitás mind a tőszók, mind a kompozitumszerkezetek jelentésében érvényesül. Idézzük az Osiris Nyelvtan egy-egy megállapítását: „A melléknév jelentése alapvetően relációs természetű: viszonyt fejez ki” (TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 363). A melléknév jelentésének fogalmi tartományai (TARTÁLY-ai) között szerepel: dimenzió, érték, eredet, hiány (uo. 365). Az adott szófajú tőszók viszonykifejező sajátága és a dimenzió meg az érték fogalmi tartománya egyaránt természetessé teszi, hogy az említett viszonynak, illetve a fogalmi tartományként felfogott dimenzióknak és értékeknek a mértéke is kifejeződjék. Mint alább példákkal bizonyítjuk, a viszonykifejezés és az értékelés beszédcselekvései funkcionálisan közelítik egymáshoz a szófajok lehetőségeit.

3. A főnevek és a relatív melléknév határaitól. Kiindulásként a főnevek és a melléknév kategóriája közötti fluencia tényezőjére utalunk, amely elősegíti a szófaji kategóriák közötti fokozatosságot. A két szófaj érintkezéséről VELCSOV MÁRTONNÉ így ír: „Elsősorban a nemzetiséget..., szint..., anyagot..., mértéket... jelentő fő- és melléknév érintkeznek ilyen módon egymással. Ha önmagukban állnak, főnevek, ha a tulajdonságghorizontot külön is megnevezzük mellettük, melléknév” (VELCSOVNÉ 1968: 29). A funkcionális kognitív megközelítés tapasztalati természetű, így induljunk ki a használat jellemzőiből.

3.1. A predikatív főnevek és melléknév gyakran minősítő állításban használatosak: „A főnévi ... állítmány kifejezheti, hogy az alanyban megnevezett személy vagy dolog besorolható egy tágabb kategóriába, azaz megjelölheti annak típusát, minőségét, mértékét...” (RÁCZ 1968: 242); és: „A melléknévi állítmány az alanyban kifejezett személy vagy dolog állandó vagy alkalmi tulajdonságát nevezi meg...” (uo.). Mindkét esetben az alany értékelése, minősítése tapasztalható a predikatív viszonyban. A nominális állítások másik típusa a hagyományos azonosítás: ekkor az alanyban szereplő főnév és a predikátumban szereplő főnév egymásra vonatkoztatása történik: „...a névszói állítmány fogalomköre ugyanakkora, mint az alanyé. Ilyenkor az állítmány is mindig főnév vagy főnévi értékű szó, s az alany és az állítmány között azonosító predikatív viszony van...” (RÁCZ 1968: 245). A MMNyR. 2. kötete így utal erre: a birtokjeles főnév predikátumként „elégge melléknévi jelentéstartalom kifejezője” (2: 125).

3.1.1. A predikátumként használatos főnevek legtöbbször típust, fajtát jelölnek. Ha a szerkezetben azonos személynevek állnak is mindkét póluson, feltevésünk szerint azonosságuk csak látszólagos, pl. *Hiába, István az István*. A második, a predikátumként álló *István* szó jelentése: 'Istvánra jellemző viselkedésű', 'Istvántól megszokott beszédű', 'olyan, amilyennek Istvánt ismerjük'. Ez a jelenség a predikátumként álló főnevet mint

minősítő főnevet, melléknévi természetű főnevet mutatja be. A nominális predikátumokban prototipikusak a melléznevek, bizonyos mértékben melléknévi viselkedésűek a főnevek.

3.2. A főnevekkel viszonyban álló másik tipikus nominális funkció az adjektívumoké, ezek felfoghatók a szövegben vagy a beszédhelyzetben (a kommunikáló felek közös figyelmi jelenetében) megelőző predikatív funkcióra való visszautalásként is, pl. *A tanár jó. – A jó tanár tanít is, tanul is.* Adjektívumként nemcsak melléznevek, hanem gyakran főnevek is használatosak. A köznevek közül elsősorban az anyagnevek szerepelnek minőségjelzőként, szinte melléknévi értékben. Az egyéb köznevek közül a nemet, kort, állapotot, helyzetet, foglalkozást, mértéket jelentők fordulnak elő sűrűbben a minőségjelző szerepében, pl. *A lépcső márvány. – A márványlépcső elegáns; Éva orvos. – Az orvos Éva a szomszédunk.*

A nominális predikatív viszony mondataiban HADROVICS hívja fel a figyelmet a melléknév + főnév (ADJ + N), (N est ADJ) kapcsolatokban a kompozitumszerkezet főnévi tagjának fontosságára (HADROVICS 1969: 41–43). Eszerint nem akármilyen főnevek kapcsolódnak nem akármilyen melléznevekhez a nominális megnyilatkozásokban: kompatibilisnek kell lenniük egymással.

A nominális mondatok tipikus beszédaktusában a beszélő minősíti partnerét vagy a közös figyelmi jelenet más szereplőjét: kijelenti róla, hogy kinek vagy milyennek tartja, pl. *Pali ügyes. Géza hivatalnok. Ferenc jó ember. Éva ügyes tanár.* Fentebb feltettük, hogy a hagyományosan azonosítónak tartott mondatokban sincs egyenrangúság, eszerint az alanyként és a predikátumként álló pólus együttese is értékelést fejez ki. Előfordul, hogy a minősítés személyre vagy helyzetre, eseményre vonatkozóan egyetlen melléknévre, illetve főnévre szorítkozik: *Remek. Botrány. Örület! Csoda!*

A szleng egyre gyakrabban melléknévként használt példája a *király* (predikatív és attributív pozícióban, felveheti a *nagyon* módosítót). Ugyancsak főnevek határozói módosítókkal: *nagyon zene, abszolúte tanár, kicsit dzsungel, elsősorban hivatalnok* stb. Ilyen módon a határozókkal módosított főneveknek melléknévi jelentésük van, vö. *mennyire zene, mennyire tanár, mennyire dzsungel, mennyire hivatalnok?* Feltűnő hasonlóság, hogy a kommunikáló felek a használatban értékelnek a *király, zene, tanár, dzsungel, hivatalnok* elemmel.

4. A főnevektől a határozószókhoz. Az ÉrtSz. a *gyöngy* I. főnevet (10 jelentésben) és a *gyöngy* II. melléknevet (-en, -ebb) írja le. Az ÉrtSz+ csak főnévként tárgyalja, de 5. jelentése: „*Valakik gyöngye: közülük különösen kiváló. A feleségem a háziasszonyok gyöngye*” (1: 548). A *gyöngy* főnév predikatív szerepben melléknévi használatú, értékelő, minősítő szerepe van.

Gyöngy az idő, vándoroljunk...

(Weöres Sándor: Magyar etüdök, 52)

Patyolat az kuruc, gyöngy az felesége,

Hetes vászon az laboncság, köd az felesége.

(Csinom Palkó, mek.oszk.hu)

A *patyolat* és *gyöngy* félreérthetetlen dicsérő tulajdonság. (A *hetes vászon* és *köd* is minősít, ellenkező előjellel.)

A főnevek melléknévi használata a toldalékos formákban szembetűnően különbözik a főnévi használatuktól. Gárdonyi Géza legismertebb regényében a *gyöngy -en* toldalékot kap.

...És bejöhettünk volna gyöngyen, ha a piacon is lovasság van...
(mek.oszk.hu, Gárdonyi: Egri csillagok, 280)

Kék a lába, zöld a szárnya, jaj be gyöngyen jár.
(Zöld erdőben..., Népköltés)

Gárdonyinál és a népdalban a *gyöngyen* 'szépen, tökéletesen' jelentésű. Érdemes a szó-faji gradiencia szempontját hangsúlyozni: a *gyöngy* I. főnév lehetséges jelentése 'dísz', 'ékesség', 'kiválóság' (ÉrtSz.). Erre épül a *gyöngy* II. melléknév 'szép', 'tökéletes' jelentése; ez teszi lehetővé a predikatív használatot: *gyöngy az élet*. Az ÉrtSz.-ban a szó főnévi jelentései sorában a 4-5-6-7. „átvitt értelemben” megjegyzéssel áll, különösen a 7. áll közel a *gyöngy* II. melléknévéhez. A *gyöngy* II. predikátumként is, attribútumként is használatos; határozóként *-en* toldalékkal irodalmi, néprajzi szövegben tipikus.

5. A melléknév módosítóiról. Az eddigiekben a főnevek és a melléknevek szerkezetéből a predikátumokra és az adjektívumokra koncentráltunk, a következőkben a melléknevek módosítóiként szereplő melléknevek állnak a középpontban. VENDLER, Z. a *jó* kettős viselkedését elemzi: *The Grammar of Goodness* (VENDLER 1967). A magyarban az egyik *jó* határozói módosítót vesz föl (*nagyon jó*); a másik határozói módosítója lehet másik melléknévnek (*jó erős kávé* = 'nagyon erős kávé').

5.1. A *jó* határozói módosítói tipikusak: *egy kicsit, közepesen, nagyon, teljesen jó*. A mai szleng reklámizű szerkezeteiben számos túlzó határozó törekszik hatásra: *fantasztikusan, félelmetesen, rettenetesen, szörnyen jó*.

5.2. A *jó* mint határozói módosító a CZUCZOR–FOGARASI szótár (1862) második kötetében: „Jó 8. Jelent nagyságot, sokaságot, kiterjedést; s határozók előtt a. m. nagyon, igen. *Jó darab, Jó sokan, Jó messze, Jó távol, Jó falka idővel, Jó ideje, Jó sokáig, Jó hajnalban, Jó reggel, Jó hét mérföld, Jó két szekér széna*.” Az ÉrtSz. 3. kötetében: „Jó IV/2. határozói használatok 'számottevően, nagyon' *Jó magas alakja van, jó borsos árat, jó nagyot, jó sáros lett, jó sokáig, jó nyers fát, jó két órát, jó késhegy sót stb.*”. A 19. századi példákban mai nyelvünkben kevés maradt; ugyanakkor az ÉrtSz. „határozói használatok”-ként melléknevek határozói módosítóit mutatja be: *jó magas, jó borsos, jó sáros, jó nyers*. Akkor is, ma is szerepel határozószók nyomósításaként *jó* módosító: *jó messze, jó távol, jó sokáig*; melléknevek előtt: *jó szoros, jó nagy, jó hosszú*. HADROVICS figyelmeztetését az adott használatra alkalmazva fontos feltétel, hogy a határozói módosítóként funkcionáló *jó* melléknévi vagy határozói természetű szó jelentését árnyalja.

5.3. A relatív melléknevek határozói módosítói tipikusak, ebben a magyar nyelvta-nok egyetértenek. Magának a módosítónak a morfológiai alkata kétféle: a) állhat toldalékkal (határozóraggal vagy határozóképzővel) melléknévi többől, illetve b) lehet melléknévtő vagy határozószó. Az egyes nyelvta-nok eltérhetnek annak megítélésében, hogy az adott szuffixumot határozóképzőnek vagy határozóragnak tekintik.

5.3.1. Melléknevek módosítói toldalékkal [(Adj + szuffixum) + ADJ] alkotnak kompozitszerkezeteket: *példátlanul sikeres, határtalanul érzelmes, hallatlanul botrányos* stb.; *állatian/állatira v. marhára jó, borzasztóan unalmas, szörnyen kellemetlen, rettentően csúnya, ijesztően véres, példátlanul makacs* stb. L. még a szlengben: *tökre jó, izgalmas, meggyőző, félelmetes* stb.

5.3.2. Melléknevek módosítói határozói toldalék nélkül (ADJ + ADJ) komponensszerkezetet alkotnak. A szerkezetek történeti változásaihoz adalék: *veszett, dühös komondorok* (Kosztolányi: Arckép); – ma: *veszett dühös lennék* (Google, 2024. május 10.), „*veszett* 8. biz. Határozóként nagyon. *Vesztett keserű ez az orvosság*” (ÉrtSz+ 2: 1740). Évtizedek alatt a koordinatív adjektívumok szubordinációvá lettek: a *veszett* a *dühös*, a *keserű* predikátum módosítójává vált. Ekkor a két hangsúlyból egy lett: a nyomatékot a *veszett* kapta.

A melléknév jelentését módosító melléknevek jelentése pejoratív lehet. Pl. *áldott jó (lélek), átkozott bolond (történet), abszolút tiszta (laboratórium)*; ugyanígy az *olyan/oly szép (álom), ilyen nagy (szerelem)*; – a szlengben *durva kegyetlen* (szépitő is), *eszméletlen hatásos, állati jó, marha jó, borzasztó unalmas, szörnyű kellemetlen, rettentő csúnya, ijesztő véres*. Szemantikai binaritás jellemezheti az adott szerkezeteket: *abszolút nyílt/zárkózott (alkat), állati izgalmas/unalmas (színdarab), borzasztó hosszú/rövid (út), iszonyú komoly/laza (főnök)* stb.

A *kutya*, a *tuti* melléknév, az *irtó* és a *tök* határozószó a szótárban: *kutya II. mn 5. Kutya hideg: nagyon hideg* (ÉrtSz.+ 1: 943); *irtó* 2 hsz bizalmas Irtózatosan. *Irtó nagy vihar volt* (uo. 1: 706), kissé pontatlanabb nyelvhasználatban így is: *Irtózatos nagy vihar volt*; „*tuti mn Tuti fix, tuti biztos*” (uo. 2: 1642); *tök* 2. hsz Tökéletesen, nagyon *Tök jó volt a film, tök meleg, tök égő* (uo. 2: 1613).

A *mocsok* főnév a *kemény* melléknév jelentésének határozói módosítójaként a szlengben: *mocsok kemény videó, mocsok kemény évem volt, mocsok kemény a futóműve, nyomtunk egy mocsok kemény 5 perct, mocsok kemény helyzetben, nekem mocsok kemény parlagfű allergiám van* stb. (Google, 2024. május 24.). A mai köznyelvben igen gyakori a *kurva jó* (*vicc, film, érzés*); 1. ÉrtSz. *kurva* mn 3. jelentés, jelzői használatban; arra utal, *mennyire jó*.

Nem véletlen, hogy KEMÉNY GÁBOR – TOMPA JÓZSEF leírása (1985: 1118–1120) Túlzó jelzők és határozók címmel jelent meg. A Nyelvművelő kézikönyv szemléletének megfelelően (negyven éve) a szerzők a bizalmas, igénytelen, ifjúsági, argó stílus elemeiként írják le az *oltári(an) szép, pokoli(an) finom, borzasztó kedves, rémitő szívélyes* típusú kifejezéseket.

Fontos kiemelni, hogy az 5. fejezet megállapításai érvényesek a relatív mellékneveken kívül bizonyos határozók módosítóira is: *oltári(an) szép(re), pokoli(an) finom(má), borzasztó(an) kedves(en), rémitő(en) szívélyes(nek)* stb.

Jegyezzük meg: a melléknevet bővítő melléknevek konstrukciói nem azonosak az egyazon főnevet különböző szempontból bővítő melléknévi szerkezetekkel, mint *szabad királyi (város), szép zöld (fű)* stb. (L. B. FEJES KATALIN tanulmányait 'a szintagmabokor harmadik fajtája' témáról: B. FEJES 2005.)

5.3.3. Szóösszetételekben (ADJ + ADJ) az előtag az utótag határozói módosítója lehet: *szupervékony (anyag), extrakönnyű (fém)*; az előtag a *vékony, könnyű* attribútum minőségének rendkívüli mértékére vonatkozik. Predikatívumokban: *az anyag szupervékony, a fém extrakönnyű*. Érdekes, hogy a *szuper-, extra-, hiper-* stb. jövevényszók mint össz-

szetételi előtagok minőségének mértéke is fontos lehet: *mennyire szuper a vékonyság?* KESZLER BORBÁLA összetételi példáiból főnévi előtagokkal: „Hasonlító-tulajdonság jelentésszerkezetű melléznevek: *csigalassú, habkönnyű, hajszálpontos, halotthalvány, harmatgyenge, koromfekete, méregerős, nyílegyenes, pengeéles* stb.” (KESZLER 2000: 332). Itt a főnevek minősítenek, hasonlítás fokozással: *mennyire lassú, mennyire könnyű?* A *szuper-, extra-* stb. melléznevek; a *csiga-, hab-* stb. olyan főnevek, amelyek az utótagban kifejezett mellézneveket ’rendkívül’ jelentésben, határozói irányban módosítják.

6. A melléknévképzős melléznevek jelentéséhez. A melléknévi derivátumok és jelentésük elvi kérdéseit tárgyalta BÉKESI IMRE: „Köztudott..., hogy a beszélő emberek korántsem használják fel a szóalkotás potenciálisan adott valamennyi esetét, következőképp az abszolút tövek több relatív fő képzésének lehetőségét rejthetik, mint amennyit a szótárak az élő nyelvből felvettek” (BÉKESI 1968: 41). A következőkben melléknévtövek melléknévképzős származékait abból a szempontból elemezzük, hogy a képzők a derivátum jelentését a morfológiai szerkezet intenzifikátoraiként határozói módosítóként árnyalják. Ez a jelentésmódosítás a szótó skaláris jelentését érinti. A képzők többnyire az érintett minőség kisebb mértékét fejezik ki, egy részük a tulajdonság nagyobb mértékére utal.

6.1. A minőség kisebb mértéke (ADJ + melléknévképzős) morfológiai mintázatokban érvényes. Jellemző, hogy az intenzifikátorként szereplő képzők egyik eleme az *-s* melléknévképző: *-s, -As; -iAs; -kAs*.

Az *-s* melléknévképző „...jelölheti az alapszó jelentette tulajdonság kisebb fokát ... (*bolond-os*)” (VELCSOVNÉ 1968: 118); majd: „Kisebb mértékű tulajdonságot... *lilás, szürkés, kékes*...” (VELCSOVNÉ uo. 145); ugyanígy KESZLER BORBÁLA: „...*kékes, feketés* (kisebb mértékű tulajdonságot jelölők) ...” (KESZLER 2000: 317). „Megközelítő, határozatlanabb tulajdonságot is kifejezhetünk *-s, -as, -es* képzővel: *barnás, beteges, kopottas*” (KESZLER 2000: 145). Megfigyelhető, hogy példáink jelzőként vagy nominális predikátumként a szín, fény, arc, magatartás, viselkedés, öltözet, ruha, árnyalat stb. főneveihez tartozhatnak.

„Az *-i, -si* + a nyílt előhangzós *-s* képzőből egy új *-ias, -ies*, illetőleg *-sias, -sies* képzőbör kezd születni (*gép-ies*)...” (VELCSOVNÉ 1968: 119). Az *-iAs* képzős mintázatu morfológiai szerkezet jelentése ’kissé’: *anyagias, bajtársias, családias, falusias, férfitas, gépies, gyakorlatias, harcias, hazafias, hétköznapias, keleties, légies, lovagias, nagyvárosias, nőies, nyárias, nyelvjárásias, nyugatias, otthonias, őszies, párizsias, parlagias, pesties, polgárias, pórias, szegedies, színházias, színpadias, szűzies, tavaszias, télies, udvarias, úrias, ünnepies, üzleties, városias, vidékies*. A példákhoz kapcsolódó főnevek a viselkedés, magatartás, fellépés, időjárás, hangulat, szokás, beszédmód, öltözet, gesztus stb. témaköréből adódhatnak.

A *-kAs* képző általában nem szerepel vagy csak említik az átfogó leíró munkákban: „...a *-ka, -ke* + *-s* képzőből a *-kás, -kés* összetett képző (*édes-kés*)...” (VELCSOVNÉ 1968: 119). A *-kAs* melléknévből melléznevet képez, pl. *bohó: bohókás, édes: édeskés, szomorú: szomorkás*. A jelentés a morfológiai mintázatban ’egy kicsit’: ’egy kicsit bohó’, ’egy kicsit édes’, ’egy kicsit szomorú’. A *-kAs* képzős melléznevek szabályszerűen három szótagosak: *bohókás, édeskés, savanykás, szomorkás* stb. A képző előtti főalak gyakran főnévből *-s* képzővel alkotott melléknév: *csíkoskás, csúcsoskás* stb.; ritkábban melléknévből: *édeskés, fanyarkás, hamiskás, hosszúkás* stb.

Ennek a képzős szerkezetnek a mintázata érvényesül az irodalmi részletekben: *a lányok gömbölykés vállán* (Krúdy: Duna mentén), *babaarcú, gömbölykés férfiak* (Digitális Irodalmi Akadémia); mai blogokban: *álmoskás a szemed, álmoskás kezdes; csipőskés ízével, virága kellemesen csipőskés*; szótárban is: *fanyarkás arc, hangulat, humor* (CZUCZOR–FOGARASI 1.); Esterházy Pétertől: *bátorkás, fontoskás, nyüzottkás, tejeskés* („*nincs már húsos és tejeskés*”); régebbi szótárból, irodalmi részletekből: *fitoskás, füstöskés, hájaskás, hosszikás, morcoskás, nyakaskás, sároskás, soványkás, szelídkés, szőröskés, vereskés* stb.

Kiemelhető mindhárom képző használatában, hogy a *barná-s* nem ’barna’, a *pesties* nem ’pesti’, az *édeskés* nem ’édes’: csak ’valamennyire barna, pesti, édes’. Ahogyan a *bolondos* nem bolond, a *lovagias* nem lovag, a *sároskás* nem nagyon sáros.

6.2. A minőség nagyobb mértéke (ADJ + melléknévképzős) mintázatokban mai nyelvünkben ritka, *-sAgAs*: „Már alig termékeny denominális melléknévképzők: *-ságos, -séges* (jó-*ságos, szép-séges*)...” (VELCSOVNÉ 1968: 148). „A *-ságos, -séges* képzőnek fokozó jelentése van: *szépséges, dicsőséges, magasságos*” (KESZLER 2000: 145). Ilyenek: *boldog-ságos* (Anyá), *dicső-séges* (himnusz), *ékes-séges* (korona), *fényes-séges* (Padisah), *jó-ságos* (anya), *kész-séges* (portás), *magas-ságos* (Isten), *méltó-ságos* (báróné), *nagy-ságos* (úr), *vig-asságos* (ünnepe) stb. Jellemző, hogy az adott mintázat gyakran vallási vagy úr-szolga viszony kifejezésében érvényesül. Feltűnő, hogy a melléknévi származékokban érvényes a jelentés nagyobb mértéke; más szófajú tövek derivátumaiban nem: *egy-séges* (vélemény), *két-séges* (eredmény) mennyiségevekből; *bizton-ságos* (kikötő) határozószóból; *lehet-séges, mulat-ságos* (helyzet), *tehet-séges, vál-ságos* (állapot) igékből.

7. A fokozás nyelvi lehetőségeiről. A nyelvekben, így a magyarban is számos módja van annak, hogy az egyes szótári szavakat a használatban a skaláris jelentésük alapján valamilyen rendező szempont sorban közölje az értől a hatalmas folyamig, a kicsitől az óriásig, a buckától a hegyóriásig stb. A retorikai alakzatok körében a lépcsőzetes emelkedést a klimax, a fokozatos csökkenést az antiklimax tárgyalja. Ennek az általános nyelvészeti jelentőségű témának jelentős feldolgozása SZÉKELY GÁBOR munkája: Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás (SZÉKELY 2007). Az invenciózus kötet a szófajok jelentésében is, a nyelvenként eltérő szerkezetekben is azt kutatja, ahogyan a fokozás szemantikája érvényesül. A nyelvek általában a melléznevek (és bizonyos határozószók) morfológiai és szemantikai eszközeire koncentrálnak a fokozásban, holott mind az igék, mind a főnevek, mind a relatív melléznevek, határozószók kategóriájában szükségesek lehetnek a növekedő/csökkenő jelentés kifejezőeszközei a magyar fokjelezésen kívül is. Ahogyan rendre *bucka – halom – domb – hegy* alkot fokozást, ugyanígy lehet *ballag – lépdél – megy – igyekszik – siet* vagy *reggel – délelőtt – délben – délután – este* sort alkalmazni.

Ráadásul más nyelvi szerkezetek is szolgálhatják az adott skaláris jelentést, l. *az utca, a város, a megye, az ország, a világ*; a birtokos szerkezetek, pl. *a királyok királya, a szépek szépe, minden Sándorok Sándora* (Arany); számokkal fokozhatunk: *Hófehérke százszor szebb tenálad, ezerszer megmondtam* stb. Egész mondatok is kifejezhetnek fokozást: *hirtelen meglepődött – elállt a szava – kövé dermedt – elájult – holtan esett össze* stb.

Jókai legismertebb regényében olvasható: „– De hát hogyan jött ide nagyságod! fölséged! szentséged! generális úr! feldmarschall úr! Szent Mihály arkangyal úr!” (Jókai Mór: A köszívű ember fiai. 1967: 353). A felfokozott érzelmi állapot oka: a történet

szerint megérkezett a korábban a császáriak által elfoglalt Pestre egy régóta várt magyar huszár. A megszólítások jól felismerhető fokozati sorrendben következnek *nagyságod*-tól *szezséged*-ig, *generális*-tól *Szent Mihály*-ig.

8. A főnév, a melléknév és a határozószó kategoriális gradualitásához. A cikk szófaji kategóriák gradienciáját szemléltette, középpontjában a relatív melléknemekkel, bizonyos főnevekkel, határozószókkal. Az egyes szófaji kategóriákat szemantikai szempontok közelítették egymáshoz, érvényesülésében fontos szerepe volt az absztrakciónak. A főnevek, a relatív melléknemek és a határozószók gradualitásában maguk a funkciók: a predikativitás, az adjektivitás és az adverbialitás funkciói teremtettek kapcsolatokat.

A szintaktikai komponensek és a morfológiai eszközök mind a módosító, mind a módosított komponens viselkedését szemléltették, s úgy, hogy kiemelték a jelentésekben megvalósuló skalaritást. A gondolatmenet megvilágította néhány melléknévképző morfológiai mintázat viselkedésében a jelentés skalaritásának egy-két típusát: *-s*, *As*, *-iAs*, *-kAs* képző szerkezetek szerepét a 'kissé' jelentésben; *-sAgAs* képző derivátumok szerepét a 'nagyon' jelentésben. Ha nem tudja vagy nem akarja pontosan megjelölni a beszélő a skálán a pontos mértéket, akkor a 'kissé' jelentés morfológiája áll rendelkezésre; ha nagyobb mértéket jelölt meg, vagy túlzást alkalmazott, a 'nagyon' jelentést tolmácsolta a régiségben.

Mint korábban szemléltettük, a nyelvhasználat beszédcselekvései a minősítés, az értékelés, a bizonytalanság, a túlzás, a hasonlítás közös figyelmi jelenetében elmoshatják a szófaji kategóriák közötti határokat. A személyek, dolgok tulajdonságainak közlésében a predikátumok, attribútumok és adverbiumok körében a fenti példákban adott főnevek, relatív melléknemek és bizonyos határozószók is kifejezőek.

A relatív melléknemek és a kategóriájukkal érintkező főnevek és határozószók jellemzően az irodalmi és blognyelvi szövegek stílussajátságait valósították meg. Nemcsak azért, mert fontos szerepet kapott ezekben a szövegdarabokban személyek és dolgok, események értékelése, minősítése nominális mondatokkal, hanem azért is, mert hatékonyan érvényesült bennük a szleng nyelvi hatása.

Hivatkozott irodalom

- AARTS, BAS 2004. Modelling linguistic gradience. *Studies in Language* 28/1: 1–49.
- AARTS, BAS 2007. *Syntactic gradience: The nature of Grammatical Indeterminacy*. Oxford University Press, Oxford, 105–107.
- ANTAL LÁSZLÓ 1961. *A magyar esetrendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALOGH JUDIT 2000. A névszóragozás. In: KESZLER szerk. 2000: 183–205.
- BÉKÉSI IMRE 1968. A szófajváltoztató képzés lehetőségeinek elméleti vizsgálata. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* (Acta Acad. Paed. Szegediensis, Series Linguistica et Litteraria) 1: 41–49.
- BIBOK KÁROLY 2014. Lexical semantics meets pragmatics. *Argumentum* 10: 221–231.
- BOLINGER, DWIGHT L. 1961. *Generality, Gradience and the All-or-None*. Mouton, s' Gravenhague.
- CLARK, HERBERT H. 1996. *Using Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CZF. = *A magyar nyelv szótára* 1–6. Készítette CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS. Magyar Tudományos Akadémia, Pest, 1862.
- DEME LÁSZLÓ 1966. *A nyelvről – felnőtteknek*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

- DIXON, ROBERT M. W. 1977. Where have all the adjectives gone? *Studies in Language* 1: 1–80. <https://doi.org/10.1075/sl.1.1.04dix>
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 2003. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ERBEN, JOHANNES 1964. *Abriss der deutschen Grammatik*. 7. Auflage. Akademie Verlag, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783112763575>
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ÉrtSz.+ = *Értelmező szótár*+ 1–2. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- B. FEJES KATALIN 2005. *Szintaxis és koreferencialitás*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. 1985. *Nyelvművelő kézikönyv* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondatattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR – TOMPA JÓZSEF 1985. Túlzó szavak és kifejezések. In: GRÉTSY – KOVALOVSKY szerk. 1985. 2: 1118–1120.
- KENESEI ISTVÁN 2006. Szófajok. In: KIEFER főszerk. 2006: 80–109.
- KESZLER BORBÁLA 2000a. A szóképzés. In: Uő. szerk. 2000: 307–320.
- KESZLER BORBÁLA 2000b. A toldalékmorféma-típusok elhatárolása: képzők, jelek és ragok. In: Uő. szerk. 2000: 57–58.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KICSIS SÁNDOR ANDRÁS 2014. Antal László a szófajok kontinuumáról. *Magyar Nyelv* 110: 465–471.
- KICSIS SÁNDOR ANDRÁS 2019. Melléknévség. *Magyar Nyelv* 115: 324–326. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2019.3.324>
- KIEFER FERENC 2003. Alaktan. In: É. KISS–KIEFER –SIPTÁR 2003: 189–283.
- KIEFER FERENC 2006. Alaktan. In: Uő. főszerk. 2006: 54–79.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentéelmélet*. Corvina Kiadó, Budapest. (2. kiadás.)
- KIEFER FERENC főszerk. 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2000. A mondatattan általános kérdései. In: KESZLER szerk. 2000: 369–393.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA 2017. Morfológia. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 587, 604–623, 635–636.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 455–500.
- LAKÓ GYÖRGY 1986. *Szinnyei József. A múlt magyar tudósai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987–1991. *Foundation of Cognitive Grammar* 1–2. Stanford University Press, Stanford.
- LENGYEL KLÁRA 2000. A melléknév. In: KESZLER szerk. 2000: 142–151.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- MMNy. = BENCÉDY JÓZSEF – FÁBIÁN PÁL – RÁCZ ENDRE – VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- NORDQUIST, RICHARD 2020. *English Grammar: Discussions, Definitions, and Examples*. ThoughtCo./ Humanities/E/ English Grammar febr. 12. 2020.
- PALÁGYI LÁSZLÓ 2022. *Morfológia az egésztől a részekig. A magyar főnév esete*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest.
- RÁCZ ENDRE 1968. Mondattan. In: MMNy. 205–458.
- ROSCH, ELEANOR 1977. Human categorization. In: WARREN, NEIL, *Studies in cross-cultural psychology*. Volume 1. Academic Press, London, 1–49.

- ROSS, J. R. 2004. Nouniness. In: AARTS BAS et al. eds. *FuzzyGrammar. A Reader*. Oxford University Press, Oxford, 351–422.
- SZABÓ MARTINA KATALIN 2019. Az értékváltás jelensége a magyar nyelvben. A negatív emotív elemek sajátos használatáról. *Magyar Nyelv* 115: 309–323. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2019.3.309>
- SZÉKELY GÁBOR 2007. *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. *A magyar nyelv a középiskolák 7. osztálya számára*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- SZINNYEI JÓZSEF 1891. *A nyelvtudományról és néhány más tudományhoz való viszonyról*. Dékányi beszéd, Kolozsvár. (Különnyomat az egyetemi beszédek gyűjteményéből.)
- TÁTRAI SZILÁRD 2008. Irónia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 311–320.
- TAYLOR, ROBERT 1995. *Linguistic categorization. Prototypes of Linguistic Theory*. Clarendon, Oxford, 188–190.
- TESNIÈRE, LUCIEN 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Klincksieck, Paris.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 112: 398–406.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A melléknév. In: Uő. szerk. 2017: 362–366.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1968. A szófajok. Alaktan. In: *MMNy*. 9–204.
- VENDLER, ZENO 1967. The Grammar of Goodness. In: *Linguistics in Philosophy*. Ithaca. Cornell University Press, London.
- VOL'F, JE. M. 1978. *Grammatika i semantika prilagatel'nogo*. Nauka, Moszkva.

On the semantics of intersectively gradient Hungarian adjectives

This article seeks to contribute to describing the gradience of the category of Hungarian adjectives, while also outlining their features linking them to other form classes. The approach used builds on the holistic cognitive perspective (Osiris Nyelvtan, 2017), highlighting traditional Hungarian grammatical legacy, too. The way the Hungarian language expresses the intensity of the meaning behind certain words takes centre stage, based on everyday language use, records in dictionaries, and examples from literary texts. These linguistic facts reflect stylistic, rhetorical, publicity-related, and e-linguistic effects, too. Thus, they nicely illustrate how the gradience of form classes can be derived from the meaning found in dictionaries, from abstraction, schematization, and syntactic features. The scalarity of meaning is created by the role a given word plays in the text, and by the acts of speech completed in a scene of shared attention: evaluation, classification, appreciation, mockery, and exaggeration.

Keywords: functionnal approach, intersectively gradient adjectives, scalarity.

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Farkaskaszára vet ~ farkaskaszára jut

1. Régibb nyelvünkben többször adatolható a mára teljesen kihalt *farkaskasza* le-xéma. A szó elsősorban szólások főnévi komponenseként bukkan fel, különböző igei összetevők mellett. Szólaggyűjteményeink tanúbizonysága szerint a leggyakoribb ezek közül a *farkaskaszára vet* '1. vkit veszélybe sodor, visz; 2. hagyja, hogy elpusztuljon, megsemmisüljön', illetve a *farkaskaszára jut* 'elpusztul, megsemmisül' változat. Érdekes azonban, hogy utóbbira szövegbe ágyazott történeti példát nem nagyon találunk, lehet, hogy itt inkább a 19. századi lexikográfusok analógiás alkotásával állunk szemben. Két-ségtelen ugyanis, hogy mediális értelmű szólásokban gyakori a *jut* igei fej, ám valódi példát erre a változatra a NySz. (2: 137) – egyébként igen sokszínű – adatai között sem látunk, inkább kauzativ értelmű adatokat találunk, pl. „Nehezen hihető, hogy (a rácság) a Dunán általjöven, maga háza népe népét *farkas-kaszára hagyja*” (RákF: Lev. I. 398).

A *farkaskaszára vet* variánst azonban több régi szerzőnél, köztük Pázmánynál is le-het adatolni, pl. „Szent Dávid ebéden jóllakék, étel után aluvék, azután hivalkodva sétála: szemét egy asszonyra veté; azt megszereté, megnehézkésité. Hogy titkon lenne gonosz-sága, Uriást, az asszony férjét megrészegíté, végre, hogy az egy embert az Amon fiai fegyverével megöletné, sok ártatlan vitézit *farkaskaszára vetteté*” (Pázmány 1983: 892)¹, „Nem régen megölétek Huszt; azt végezétek, hogy az eretnekeknek nem kel megtartani, amit fogadtok, azért *farkaskaszára nem vettyük nyakunkat*” (Pázmány 1898: 663).

További példákat olvashatunk a NySz. *farkaskasza* (2: 137) illetve *vet* címszavában (3: 1130). Az előbbi szócikkben néhány további variánsát is megtaláljuk a kifejezésnek, pl. „Juhaim ne *legyenek praedára*, és *farkas kaszára* (GKat: Válts. II. 1032)²; Nagysá-god által nem jött, hanem csak őket *viszszük farkas kaszára*” (MonOkm. XXIII. 198); „Többet három-száz-ezer tallérnél, *farkas kaszával osztottak*” (Szeg: Aqu. 47); „Ugy vagydon dolga, mint a fabula mondja a bárányról, melly a szükséges oltalmon kiadott, és a *farkas* hűségére bizván magát, *kaszája alá került*” (Fal. NU. 206).

Bővebb kontextus híján a harmadik példa pontos értelmezése nehéz, de feltehetően arra vonatkozik, hogy 'háromszázezer tallérnél is több pénzt eltékoztaltak, elprédáltak'. A Faludi Ferentől adatolt negyedik példa pedig azért különleges, mert ügyesen kapcsolja össze a *farkasra bizza a bárányt/aklot* és a *farkaskaszára jut/kerül* szólásokat úgy, hogy a *farkas* komponens csak egyszer szerepelteti. Ugyanakkor itt nem *farkaskaszára jut* a bá-rány, hanem a *farkas kaszája alá*, azaz Faludi a farkaskasztát feltehetőleg mint egy egyszerű kasztát képzelte el, ami alá a gabona kerül, amikor aratnak.

¹ A kötet szerkesztője, TARNÓC MÁRTON a kiadvány végén levő jegyzetekben értelmezi is ezt a fordulatot, a következőképpen: 'kockára vetteté, zsákmányul, ragadományul odadobatta'. Ez azonban nem a legjobb meghatározás, mert noha a szólásnak van 'veszélybe sodor' jelentése is, a fenti kontextusból sokkal inkább az 'elpusztított, megölet' értelem következik.

² A forrásmegjelölések feloldása a NySz. forrásjegyzékében található.

BALLAGI MÓR szólásgyűjteményében még egy további változatát is megtaláljuk a *farkaskasza* lexémával alakult szólásoknak. A 'veszendőbe adta' jelentéssel feltüntetett *farkaskaszára vetette* fordulat mellett itt olvashatunk egy 'ragadozással, rablással gazdagodik' jelentésű *farkaskaszával gyűjti a kincset* kifejezést is (1850: 129). Ezt BALLAGITól átveszi MARGALITS és SIRISAKA is: előbbi két címszóban is feltünteti a fordulatot, de nem teljesen azonos értelmezéseket ad meg hozzá. A *farkas* címszóban (1896: 219) a 'rablással gazdagodik' jelentést olvashatjuk, a *gyűjt* címszóban (1896: 293) viszont ezt a kicsit bővebbet: 'sokat tönkre tesz, hogy kincset gyűjthessen'. SIRISAKA (1890: 49) nem ad meg értelmezést a *farkas-kaszával* (!) *gyűjtött kincs* fordulathoz, de a 'rablással gyűjtött vagyon' interpretáció ide is illik.

2. Láthatjuk tehát, hogy a *farkaskasza* komponens számos régebbi szólásunkban is előfordul, ezek jelentése is elég jól körülhatárolható. De vajon meg tudjuk-e magyarázni a szólások mögött meghúzódó metaforikus képet? Ehhez meg kellene fejtenünk a *farkaskasza* összetevőnek a jelentését, ez azonban korántsem egyszerű feladat. Teljesen biztos megfejtést magam sem fogok tudni nyújtani, de alaposan körüljárva a témakört, azért egy erősen valószínű értelmezéshez el tudunk jutni.

Noha közép- és újmagyar kori előfordulásai mindig csak szóláskomponensként mutatják a *farkaskasza* lexémát, legkorábbi adatai még különálló szóként is élénk tárják. Az ÚESz. szerint először az 1395 körülre datált Besztercei szójegyzékben (124.) fordul elő az alábbi formában: *Novačla, farkasskusa* (vö. FINÁLY 1892: 15 is). Az adatot már FINÁLY is a *farkaskasza* szóval azonosítja: „f a r k a s k u s a nem létező szó, f a r k a s - g ú z s ide nem talál; f a r k a s k a s z a létező szó, s ha az eddig ismert nyelvmemlékekben csak átvitt értelemben szerepel, azért lenni kellett nem átvitt értelmének is” (i. m. 16).³ Megtalálható még a lexéma a Besztercei szójegyzékkel szorosan összefüggő, de a 15. század első negyedéből származó Schlägli szójegyzékben is (596.): *nouaculum – farakas caza* (vö. SZAMOTA 1894: 30).

A szó konkrét jelentését azonban FINÁLY nem tudja pontosan behatárolni: „Én különben hajlandó vagyok a kifejezést két szónak venni, így: f a r k a s k a s z a és az ily nevű fegyvert valami alabárd formának képzelni; a latin *novacula* azonban ily értelemben nem fordul elő” (1892: 16). Az alabárdféleségre vélhetően azért gondol FINÁLY, mert mindkét szójegyzékben szűrőfegyverek kontextusában található a *farkaskasza* adat, utána például a *hasta – zucha*, illetve *lancea – zulcha* szópárokat találjuk, ezekben a magyar lexéma bizonyára a régi *szúcsa ~ csúcsa* nevű, lándzsaszerű fegyverre utal (vö. NySz. 1: 461). Ugyanakkor a *novacula* értelmét FINÁLY A latin nyelv szótárában így adja meg: 'ujjonan (!) fent kés, küln. borotva'. Jelzi ezt az értelmezési problémát a TESz. is, mikor a *farkaskasza* összetétel kapcsán ezt írja (1: 847): „Értelmezése azonban bizonytalan; a lat. *novacula*, amelynek megfelelőjeként a szójegyzékek közlik, 'borotva, kés' jelentésű. Eredetileg talán farkascspadába stb. való késfélét értettek rajta, később azonban – minthogy csupán szólásszerű kapcsolatokban élt tovább – elhomályosodott a jelentése”.

A *farkaskasza* címszó megvan CZF.-nál is (2: 609), de itt is csak átvitt értelmét tüntetik fel 'zsákmány, martalék' formában a *farkaskaszára jut*, ill. *farkaskaszára vet* szólá-

³ Itt FINÁLY is bizonyára arra utal, hogy a *farkaskasza* lexéma szinte mindig csak a fent említett szólásokban fordul elő, de kellett, hogy legyen önálló értelme is.

sokból következően. Más kérdés, hogy ez az interpretáció nem is elég pontos, helyesebb a két kifejezés jelentését a fent bemutatott módon ('megsemmisül', ill. 'veszélybe sodor / hagyja, hogy megsemmisüljön') megadni.

Amint láttuk, megvan a *farkaskasza* címszóként a NySz.-ban is (2: 137), de itt nem-hogy a névszói komponens nem magyarázzák meg, még a vele alakult szólásokat sem értelmezik.

A *farkaskasza* komponens O. NAGY gyűjteményében is megtalálható két – tájnyelvinek, ill. régiesnek jelzett – kifejezésben⁴ (1976: 198). A vezérszót a szótár szögletes zárójelben közli, ezzel jelezvén annak unikális komponens jellegét, de nem adja meg a jelentését, holott ezt többször megteszi, amikor kevésbé ismert kifejezésekről van szó (pl. a *szerdék* lexéma esetében szerepel az 'aludtjej' jelentés). Ebből következik, hogy O. NAGY is inkább csak a kifejezések értelmét bírta feltárni, magának a *farkaskasza* összetevőnek a jelentését vélhetően ő sem tudta megállapítani.

Fentebb láthattuk, hogy FINÁLY hajlott arra, hogy a Besztercei szójegyzékbeli *novacula* megfelelés nyomán valamiféle alabárdot keressen a *farkaskasza*-ban, de ennek némiképp ellene szól a *novacula* 'borotva, kés' jelentése. Emiatt jutottak a TESz. szerkesztői is arra a véleményre, hogy talán valamiféle 'farkascsapdába való kés'-ről lehet inkább szó. Ehhez kapcsolódik az EWUng. szerkesztőinek megoldása is: ők is csak farkascsapdaként azonosítják a *farkaskasza* lexémát ('Art Falle aus scharfem Messer'), de még hozzáteszik, hogy a magyar összetétel esetleg kapcsolatban lehet a ném. *Wolfseisen* 'vasból készült farkascsapda' szóval (1: 359).

Ez utóbbi vélemény forrása vélhetően TAGÁNYI KÁROLY egyik írása (1893a). Ebben TAGÁNYI – FINÁLY szövegközlése nyomán – bemutatja a Besztercei szójegyzékben szereplő egyes fegyvereket, s dicséri FINÁLYT, hogy a szójegyzéknek számos kifejezését megmagyarázza, köztük a *farkaskasza*-t is. Erről szerinte „a szerző kimutatja, hogy a *farkaskasza* volt az a háromágú lándsa, melynek két rövidebb ága félhold alakú volt, s mely csak később, a XVI. századi landsknechtek kezében vált olyan híressé. Neve a német *wolfseisen* utánzása” (1893a: 225).

Láthatjuk, hogy TAGÁNYI itt olyat is FINÁLY szájába ad, amit ő nem állított, hiszen FINÁLY csak „valami alabárd formának” képzelettel a *novaculá*-t, s ebben sem biztos a latin szó jelentése miatt. TAGÁNYI azonban úgy állítja be, hogy FINÁLY a landsknechtek által használt három ágú lándzsával azonosítja a *novaculá*-t, sőt a szó etimológiájára is javaslatot tesz, hiszen úgy gondolja, hogy a szó a német *Wolfseisen* 'farkasvas' mintájára jöhetett létre.

Vélhetően ennek az írásnak köszönhető, hogy noha a *farkaskasza* konkrét jelentését az ÜESz. sem tudja egyértelműsíteni („a *farkaskasza* értelmezése némileg bizonytalan: nagy valószínűséggel egy fajta csapdát jelöl, amely kasza alakú pengékből áll”), de a jelentésdefiníciók között már megadják a 'három pengéjű lándzsa, Art Lanze mit drei Klingen' értelmet is, valamint csatlakoznak ahhoz a véleményhez is, hogy „a magyar összetétel esetleg nem független a ném. *Wolfseisen* szótól”.

⁴ O. NAGY is a *farkaskaszára jut*, ill. *farkaskaszára vet* alakokban szótárazza tárgyalt szólásunkat, de az utóbbi esetben a *vet* igei komponens mellett variánsként a *hagy*, ill. az *enged* változatokat is feltünteti.

Egyébként TAGÁNYI – ugyanabban az évben és csaknem ugyanazzal a címmel – a Századok című folyóiratban is írt a Besztercei szójegyzék kultúrtörténeti jelentőségéről (1893b). Ebben a cikkében a szóban forgó fegyvert még egy kicsit pontosabban is leírja. Eszerint ennek „három hegye van: az egyik a szokott hosszú egyenes lándzsahegy, a másik kettő sokkal rövidebb s fél hold alakban végződik” (1893b: 315). Itt is azt állítja, hogy a fegyver magyar nevét a német *Wolfseisen*-től vette, de ezt itt egyben azonosítja a hadi terminológiában *ronsard*, ill. *runka* terminusokkal megnevezett szűrőfegyverekkel (uo.).

A magyar katonai terminológia kialakulásával foglalkozó tanulmányában ugyanígy vélekedik PÁSZTOR JÁNOS is, aki szintén háromágú lándzsát lát a *farkaskasza*-ban (1970: 652).⁵ Ugyancsak szűrőfegyverként interpretálja a *farkaskasza*-t az európai népek hadügyi fejlődésének történetét bemutató művében BÁRCZAY OSZKÁR is (1895). Ő azonban több lándzsafélét is bemutat, érdemes ezeket kicsit alaposabban is szemügyre venni:

„Az alabárd (*hallebarde, alabarda, bill, halberd*) a baltának és csákánynak hegygel ellátott összetétele. Szúrásra és vágásra egyaránt alkalmas. [...] Nyelük eleinte rövid volt, hogy az övbe dugva, könnyen mászhassanak a lábtón, később azonban, különösen a XIV. századtól kezdve hosszú nyélbe is ütötték. [...]

A kiegyenesített kasza (*faux*)⁶ egyélű fegyver. A csatasarló rendesen szintén egyélű, csakhogy hegye görbült (*faussart, fauchon*). Voltak azonban kétélű sarlók is. A kampósakat »*couteaux de brèche*«-nek nevezték.

A »*partizán*« a hussziták kedvelt fegyvere (*pertuisane, spartigiana, partesana*) 175 – 225 cm. hosszú, pengéje kardszerű, és két szárnyhegye van.

A *javeline* (korseke) nyélre erősített három pengéből áll, melyek közül a középső hosszabb. Ennek egy válfaját »*ronsard*«-nak (*roncone*) nevezték.⁷ A farkaskasza⁸ (*espon-ton, spontone*) szintén ilyenmű fegyver volt. Azt biztosan tudjuk, hogy e fegyverek igen hasonlítottak egymáshoz, de hogy melyik volt közülök a *korseke*, melyik a *farkaskasza*, azért bajos megállapítani, mert az írók önkényesen használják, hol az egyik, hol a másik elnevezést” (1895: 116–17).

BÁRCZAY munkájának ez a részlete, de különösen az utolsó bekezdés megvilágítja számunkra, miért is olyan nehéz, mondhatni lehetetlen, hogy pontosan azonosíthassuk, milyen fegyvert érthettek *farkaskasza* alatt. Az mindenestre jól látható, hogy ezek a lándzsaféle fegyverek nagyon hasonlítottak egymáshoz. A legegyszerűbb változat a kiegyenesített kasza lehetett, ennek az elején egy szablyaszerűen hajlított nagyobb penge volt, mint az alábbi két képen⁹:

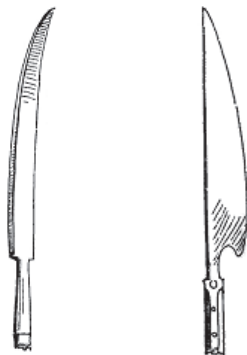
⁵ Noha nem hivatkozik TAGÁNYIra, PÁSZTOR munkájának a *farkaskasza*-ról szóló szócikke csaknem szó szerint egyezik a fentebbi leírással, igaz, a fegyver feltételezett német nevét helytelenül *Wolfseisen*-ként adja meg (helyesen: *Wolfseisen*).

⁶ A fegyver neve latinul *falx* 'kasza, sarló', BÁRCZAY itt annak francia nevét adja meg, mint ahogy az itt szereplő terminusok zöme is francia szó.

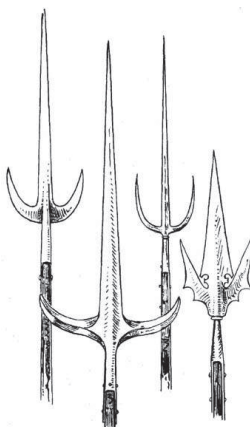
⁷ Fentebb láttuk, hogy TAGÁNYI (1893b: 315) ezzel a fegyverrel azonosította a *farkaskasza*-t.

⁸ BÁRCZAY itt lábjegyzetben utal a Besztercei szójegyzék *farkasskusa* adatára.

⁹ A bal oldali kép forrása: https://static.wikia.nocookie.net/mittelalter/images/a/af/Kriegssense_Schweiz%2C_Kriegswaffen%40demmin_p0798%2C_Fig.003.jpg/revision/latest?cb=20190815105028; a jobb oldalié: https://static.wikia.nocookie.net/mittelalter/images/f/f6/Kriegssichel%2C_Brechmesser%2C_Kriegswaffen%40demmin_p0800%2C_Fig.006.jpg/revision/latest?cb=20190816104433.

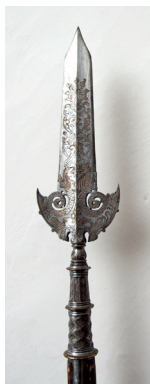
Látható, hogy mindkét fegyver meglehetősen hasonlít egy nagyobb méretű kés- vagy kardfélére, az utóbbit a *harci kasza* (ném. *Kriegssichel*) megnevezés mellett németül *Brechmesser*-nek, azaz 'törőkés'-nek is nevezték (vö. <https://mittelalter.fandom.com/de/wiki/Kriegssense> – 2025. 07. 16.). Elképzelhető, hogy ez is közrejátszott abban, hogy a Besztercei szójegyzékben a 'kés, borotva' jelentésű *novacula* szót tüntették fel a *farkaskasza* megfelelőjeként. A későbbiekben ezeket a hajlított pengéket inkább egyenes, lándzsaszerű hegyekre cserélték, s az aljukra gyakran félhold alakúan hajlított vagy fogazott rövidebb pengék kerültek. Ilyen fegyver volt az ún. *runka* vagy *ranseur*, amelyet BÁRCZAY munkája *roncone* néven említ (vö. (<https://en.wikipedia.org/wiki/Ranseur> – 2025. 07. 16.)¹⁰:

Ennek voltak további változatai a BÁRCZAY által említett *javeline* (*korseke*), *partizán* vagy *spontone*:¹¹

¹⁰ A kép forrása: <https://en.wikipedia.org/wiki/Ranseur#/media/File:Ranseurs.jpg>.

¹¹ A képek a felsorolás sorrendjében mutatják a három fegyvert, a forrásuk pedig a következő: *korseke*: https://mittelalter.fandom.com/de/wiki/Korseke?file=Korseke_MET_14.25.197_001dec2014.jpg; *partizán*: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/Ahlefeldts_partisan_vertical.jpg; *spontone*: <https://en.wikipedia.org/wiki/Spontoon#/media/File:Sponton.png>.

Látható, hogy BÁRCZAYnak igaza volt abban, hogy ezek a fegyverek valóban nagyon hasonlóak voltak, emiatt könnyen előfordulhatott, hogy a különféle leírásokban egyik elnevezést a másik helyett használták. Abban viszont valószínűleg téved, hogy a *farkaskasza*-t magával a *spontone*-nal azonosítja, ugyanis ez utóbbit a Wikipedia szerint csak a 17. század közepétől kezdték használni (<https://en.wikipedia.org/wiki/Spontoon#> – 2025. 07. 16.). Az azonban könnyen elképzelhető, hogy a *farkaskasza* valóban ezen szúrófegyverek egyike lehetett. *Kasza*-nak talán azért nevezték, mert a fent bemutatott kiegyenesített kasza továbbfejlesztésével jött létre.

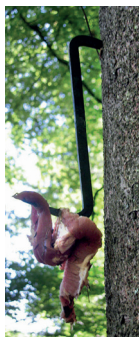
Hogy a *farkas*- előtag honnan jön, az viszont még mindig magyarázatra szorul. Elvileg elképzelhető az is, hogy a hosszú dárdafeleség végére valamilyen állati farkat kötöttek dísznek, azaz nem a *farkas*-hoz mint ragadozóhoz van köze. Lehetséges tehát, hogy FINÁLYnak igaza volt, amikor azt feltételezte, hogy a megnevezés eredetileg két szó volt: *farkas kasza*. Ez ugyanis interpretálható úgy is, hogy 'farokkal díszített kasza'. Emellett szólhatna még, hogy a Wikipedia szerint a Landsknechtek egyik jellemző fegyvere egy *piká*-nak nevezett, nagyon hosszú (akár hat méteres) dárdafele volt, amelynek nagyjából 30 centiméteres fém hegye volt. Az ezekkel felszerelt dárdások (*Spießgesellen*, *Spitzbuben*) szerencsehozóként gyakran róka farkat erősítettek a lándzsahegyek alá, azaz ezek valóban *farkas dárdák* (korábban: *kaszák*) lehettek (vö. <https://de.wikipedia.org/wiki/Landsknecht> – 2025. 07. 16.).

De ugyanígy elképzelhető az a magyarázat is, hogy a *farkas* előtag 'lupus' értelmű, s a *farkas* éles fogaira céloz, hiszen a fentebb bemutatott, félhold alakú részekkel kiegészülő dárdák a vicсорító farkas metszőfogaira is emlékeztethettek, főként, hogy némelyiket még ki is csipkézték, ezáltal még inkább volt fogakra emlékeztető a formájuk.

3. Mindez azonban csak akkor állja meg a helyét, ha a *farkaskasza* valóban egy lándzsaféle fegyver volt, s nem valamiféle *farkascsapda*. A *farkaskaszára vet* kifejezés ugyanis felveti azt a magyarázati lehetőséget is, hogy itt esetleg valamiféle farkasveremről is szó lehet, amelynek az alján függőleges kaszaszerű pengék voltak. Ha ebbe beleesett egy farkas vagy egy személy, akkor nyilván elpusztult. Ugyanakkor a támadólag kinyújtott lándzsák elé is vethettek valakit: ha azok felöklelték az illetőt, akkor is a pusztulás volt a sorsa. Azaz a *farkaskaszára vet* olyan értelemben is jelenthet megsemmisülést, mint amit például a *kardélre hany* szólásban láthatunk.

A történeti frazeológiával foglalkozó monográfiámban (FORGÁCS 2021: 361–362) már röviden foglalkoztam a *farkaskaszára vet* szólással, s ott még ugyanúgy elképzelhetőnek tartottam a szólásnak a fegyverhez való kapcsolódását, mint a farkascsapdával való összefüggését. Biztosan ma sem tudom eldönteni, hogy a két magyarázat közül melyik a helyes, de a kérdéskörrel való elmélyültebb foglalkozás nyomán ma mégis inkább a *farkaskasza* nevű fegyverrel való kapcsolatot tartom valószínűbbnek.

Ebben szerepet játszik az is, hogy létezik ugyan *Wolfseisen* 'farkasvas' lexéma a németben, amelyet TAGÁNYI (1893a) a magyar *farkaskasza* etimológiai forrásának tart, de némileg gyengíti érvelése erejét, hogy ő is a fentebb bemutatott 'háromágú lándzsá'-val azonosítja a *farkaskaszá*-t, a *Wolfseisen* viszont nem lándzsa, hanem egy farkasfogó eszköz. Eredetileg egy hegyes, villámot formázó eszközt neveztek így, amelynek egyik végét egy fa törzsébe ütötték bele, a másik, horogszerűen visszahajló végére pedig csalétekül egy húscsapatot szúrtak. Ha erre rávetette magát a farkas, a farkasvas kissé felfelé hajló vége átszúrta annak torkát, s az állat elvérzett. Ezt a fajta *Wolfseisen*-t *Doppelhaken*-nek, azaz 'kettős kampó'-nak is nevezték. Az alábbi képeken balról látható ez az eszköz a rátűzött húsdarabbal, a jobb oldali képen pedig ennek egy kicsit fejlettebb változata, az ún. *Wolfsangel* 'farkashorog', amelynek van egy *farkashorgony* (*Wolfsanker*) nevű része is, amelyet egy lánc köt össze a kettős kampóval (vö. <https://www.badische-zeitung.de/wie-die-bauern-auf-wolfsjagd-gingen--38645348.html> – 2025. 07. 16., ill. <https://www.heraldik-wiki.de/wiki/Wolfsangel> – 2025. 07. 16.):

Mind a *Wolfseisen*, mind a *Wolfsanker* gyakorta használatosak nemesi családok címereiben is, továbbá előszeretettel használják őket szélsőjobboldali csoportok is a jelvényekben (vö. [https://www.heraldik-wiki.de/wiki/Wolfsangel_\(Heraldik\)](https://www.heraldik-wiki.de/wiki/Wolfsangel_(Heraldik)) – 2025. 07. 16.),

Mindezek alapján nem zárható ki az sem, hogy ehhez a csapdaféléhez is köze lehet a *farkaskasza*-nak, azonban a német név (*Wolfseisen* = 'farkasvas' vagy *Wolfsanker* = 'farkashorgony') kevésbé magyarázza meg, miként került a szó második tagjába épp a *kasza* lexéma. Erre a fajta csapdára pedig ráadásul nehéz volna valakit rávetni, erre ugyanis az állat maga harap rá. Mindezek alapján összességében valószínűbbnek tartom, hogy a *farkaskasza* esetében egy szűrőfegyverről lehetett szó. Ez lehetett eredetileg egy kiegyenesíthetett *kasza*, a *farkas*- előtag pedig vagy az erre szerencsehozóként vagy díszként felkötött állati farokra vonatkozott, vagy ennek a lándzsafélének a továbbfejlesztett változataiban megjelenő félhold alakúan visszahajló karmokra, ill. fogazott részekre.

GRIMM szótárában még egy olyan információ is olvasható, ami esetleg átjárást biztosít a kétféle magyarázati háttér között. Ennek *Wolf(s)eisen* címszavában ugyanis (30. kötet, 1262) első jelentésként a *Wolfsangel* szinonimájaként szereplő 'farkascsapda'-t találjuk, ill. ennek heraldikai értelmét. Második jelentésként azonban ez szerepel: „auch nennet man die spiesze so, welche die jagdleute bei der wolfsjagd brauchen, um die wölfe damit ... tod zu stechen” [‘így nevezik azokat a lándzsákat is, amelyeket a vadászok a farkasvadászatok alkalmával használnak, hogy velük a farkasokat halálra döfjék’]. Ha GRIMM jelentésdefiníciója helyes, valamint a *Wolfseisen* már a késő középkorban is jelenthetett ilyen vadászlándzsát, akkor ez esetleg magyarázhatná, miként került a kiegyezésített kaszák helyébe lépő, fentebb bemutatott fegyverek nevébe előtagként a *farkas*. Ehhez azonban szükséges az is, hogy a *farkaskasza* szavunk létrejöttében szerepe legyen német–magyar nyelvi kontaktusnak. De a lándzsákra kötött állatfajok, vagy a farkasfogra emlékeztető kiképzés a *Wolfseisen*-ből való részleges tükröfordítás nélkül, pusztán magyar fejleményként is magyarázatot adhat az előtag megjelenésére az összetételben.

4. Összegzésül megállapítható, hogy a *farkaskasza* lexéma inkább csak szólások komponenseként fordul elő nyelvünkben, de korai szójegyzékekből még önálló szóként is adathozható valamiféle nyélre erősített szúrófegyver nevéként. Nagy valószínűséggel ezt a dárdafelet jelentheti a *farkaskaszára vet/hagy* szólások részeként is a szó. A felmerülő 'farkascsapda' értelmezés, valamint a szónak német mintára való alakulása kevésbé valószínű. Ezeknek a kifejezéseknek az eredete ugyanakkor már régebben is foglalkoztathatta a beszélőket, a szólásmagyarázó buzgalomnak pedig népetimológiás vadhajtsái is lettek. Egy ilyet említ meg MELICH is (1893: 176): „A Nyr. XVI. 274. lapján Pázmányból ez a kifejezés van közölve: *farkas kaszára veti*; érdekesnek tartom főlemlíteni, hogy talán népetimológiával van dolgunk, mikor a visnyei magyar azt mondja: *farkas kasszájára jutott*, elprédálták (Nyr. XVII. 286)”. Az eddigi fejtegetésekből látható, hogy MELICHnek ebben teljesen igaza volt. Érdekes azonban, hogy a Népies szólások, közmondások és életbölcsesek enciklopédiája című gyűjteménybe is felvesznek a szerkesztők egy *farkaskassza* címszót (BALÁZSI–KISS 2020: 96) benne a *farkaskaszára ereszt vmit*, ill. *farkaskaszára kerül vmi* szólásokkal, de ez éppúgy tévedésnek minősül, mint a fenti, MELICH által idézett adat.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZAY OSZKÁR 1895. *A hadügy fejlődésének története* 2. Az MTA Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 2. köt. Emich Gusztáv, Pest, 1864. [Elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/05800/05887/>.]
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Szerk. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FINÁLY HENRIK 1892. *A beszercei szószerzet. Latin - magyar nyelvemlék a XV. századból*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XVI. kötet 1. szám. Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2021. *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 218. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KORDA IMRE 1885. Népnyelvhagyományok. *Magyar Nyelvőr* 14: 230–232.

- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1893. A Besztercei szójegyzék. *Magyar Nyelvőr* 22: 173–182.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Budapest, Hornyánszky, 1893–1901.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Szerk. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest. 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PÁSZTOR JÁNOS 1970. A magyar katonai terminológia kialakulása. (A hadi élet szavai Zrínyi Miklós koráig.) *Hadtörténelmi Közlemények* 17: 634–676.
- Pázmány Péter 1898. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz* 2. = KISS IGNÁCZ szerk., Pázmány Péter összes munkái 4. Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda, Budapest.
- Pázmány Péter 1983. *Pázmány Péter művei*. Szerk. TARNÓC MÁRTON. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. (Magyar remekírók.)
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- SZAMOTA ISTVÁN 1894. *A schlagli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TAGÁNYI KÁROLY 1893a. A Besztercei Szójegyzék műveltségtörténeti jelentősége. *Akadémiai Értesítő* 4: 224–227.
- TAGÁNYI KÁROLY 1893b. A besztercei szószedet kultúrtörténeti jelentősége. *Századok* 27: 305–327.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. GERSTNER KÁROLY. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. [Elérhetőség: <https://uesz.nyud.hu>]
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Farkaskaszára vet ‘destroy’ ~ farkaskaszára jut ‘be destroyed’

In older Hungarian texts, the lexeme *farkaskasza*, which is now completely extinct, can be found several times. The word appears primarily as a noun component in idioms alongside various verb components, most often in the variant *farkaskaszára vet*. Its meaning is: 1. ‘to put someone in danger, to lead someone into danger’; 2. ‘to let someone perish, be destroyed’. However, can we explain the metaphorical image behind these idioms? To do so, we would need to decipher the meaning of the component *farkaskasza*, which is by no means an easy task because the word rarely occurs as an independent lexeme. The interpretation of a kind of ‘wolf trap’ has already been proposed, but this is less likely, just as the idea that the word developed from the German word *Wolfseisen*. Since, in early dictionaries, *farkaskasza* can be identified with the name of a stabbing weapon attached to some kind of handle, even as a separate word, the most likely interpretation seems to be that it refers to a three-pronged spear. As there were many variations of this weapon in use in the Middle Ages and the early modern period, it is not possible to identify exactly which one is meant here.

Keywords: idioms, idiom explanation, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Új javaslat az *ócsáról* igénk etimológiájára*

1. Bevezetés. A magyar etimológiai szótáriródalom mai állása szerint az *ócsáról* valószínűleg *-áról* (< *-r* + *-l* gyakorító) képzős származékszó, és alapszava az *olcsó* lehet (TESz. 2: 1065; EWUng. 1053; ESz. 583; WOT. 626, 635–638; ÚESz.). A két szót régóta rokonítják egymással szófejtők (l. SIMONYI 1880: 265; BALASSA 1894: 279; HORGER 1924: 131–132, *olcsó* a.; FOKOS 1932: 112–114; NYÍRKOS 1959: 489, 1987: 129), s magáról az *olcsó* szóról is már hosszú ideje az az általánosan elfogadott vélemény uralkodik, hogy ótörök jövevény (l. VÁMBÉRY 1870: 166; MUNKÁCSI 1928: 87; FOKOS 1932: 112–114; TESz. 2: 1074; EWUng. 1058; ESz. 586; DYBO 2010: 89–90; WOT. 2: 635–636; ÚESz.). Jelen munkámban tárgyalni szeretném az etimológia hangtani, alaktani és jelentéstani nehézségeit, és egy új etimológiát javaslok, melynek lényege az, hogy a szó nem az *olcsó* származéka, hanem átvétel egy nyugati vagy keleti szláv nyelvből.

2. *Olcsó*. Hogy átfogó képet kapjunk az etimológia nehézségeiről, érdemes először röviden bemutatni az *olcsó* szavunk eredetével kapcsolatos kétélyeket, s teszem ezt tisztában lévén azzal, hogy az *olcsó* és *ócsáról* viszonyát tudjuk annak ismerete nélkül is elemezni, hogy milyen eredetű maga az *olcsó* szó.

BUDENZ (1871: 107) ötletét, miszerint az *olcsó* az *alsó* szavunkból fejlődött, ma már hangtani okokból el kell vetni (l. még HORGER 1924: 131–132; GOMBOCZ 1907: 308–309, 1908: 71), igaz, BÁRCZI még a török etimológiával egyenrangú értelmezésnek tartotta az ötletet (Szófsz. 223). Magyar fejleménynek vélte NYÍRKOS (1959: 488–489) is, mégpedig úgy, hogy *-csó* kicsinyítő képzős derivátumot látott benne az *ó* melléknévből. Az ötletnek nem akadt támogatója, de mivel nem is vetette el senki, ezért itt érdemes gyorsan megjegyezni, hogy az elképzelésnek több gyengesége van: a *-csó* főneveket képzett, elsősorban becéző szerepe volt, mindig tulajdonnevek rövidült alakjaihoz járult a kései ómagyar és korai középmagyar korban (amely időszakból származnak az *olcsó* szó első előfordulásai is), és csak a 19–20. században lett igazán produktív (TNyt. II/1: 304, 317; MNyt. 613).

Marad hát az az elképzelés, hogy az *olcsó* jövevénytörök, ám az etimológiai vita török oldalán sincs olyan átadó alak, amely ne hagyna kívánnivalót maga után. A WOT. megjelenéséig három általános török szótó ótörök megfelelőjéből próbálták magyarázni a m. *olcsó* főnevet: az ótör. *ušaŋ* 'kicsi' (DTS. 617; ÉSTJa. 617–618, *yua-* a.) átvételeként értelmezte FOKOS (1932: 113), a TESz. (2: 1074), az EWUng. (1053) és az ÚESz.; az ótör. *alčaŋ* 'szerény, alázatos' (DTS. 34; ÉSTJa. 143–144) szót látta benne MUNKÁCSI (1928: 27)¹, RÄSÄNEN (1969: 16), a TESz. (második elfogadható megoldásként) és DYBO (2010: 89); s végül VÁMBÉRY (1870: 166) és az ÚESz. (második elfogadható megoldásként) az ótör. *učuz* '1. kicsi, jelentéktelen; 2. olcsó' (l. DTS. 604; ÉSTJa. 567–568) szót vetette össze a magyarral (pontosabban annak [sic!] csagatáj, ujjur és oszmánli megfelelőivel) ami több szempontból is tarthatatlan elképzelés.

* A jelen cikk egy emlékkötetben angol nyelven kiadott tanulmányomnak (NÉMETH 2017) a magyar olvasó igényeihez igazított és nagymértékben átdolgozott változata.

¹ A TESz. hibásan BEKE ÖDÖNnek tulajdonítja MUNKÁCSI BERNÁT cikkét.

A WOT. összefoglalja a fenti elméletek hangtani, morfológiai és jelentéstani problémáit, és egy újat ajánl (WOT. 2: 626, 635–636):

ÓCSÁROL ‘to disparage’ see **olcsó**

OLCSÓ [olčō] ‘cheap’ | 1528 *olčonak* [olčō-nāk], 1557 *ocoban* [ōčō-ban] | *olčō* < *ōčō* [with unorg *l*] < **učay* < **učay* ← WOT **učay* < **učag* || **ÓCSÁROL** ‘to disparage’ | p1416/1466 *meg olLarlatot* [meg olčār-lātott], c1456 *ocharuan* [očār-vān], 1566 *ólczárllya* [olčār-l-yā], *olcsárol* [olčārol], 1588 *ocharollyak* [ōčārol-yāk] | *ōčārol*- ~ *olčārol*- < *olčō* ~ *ōčō* {with suff +*ArOl*-} | EOT **učak* ‘what is light, cheap’ < *uč*- ‘to fly’ > *učuz* ‘cheap’.

Ezen etimológia gyenge pontja azonban az, hogy a WOT. a nyugati ótör. **učay* ‘olcsó’ alakot kizárólag *učuz* ~ *užuz* típusú alakok alapján rekonstruálja, így annak létezése erősen hipotetikus. Igaz, hogy az *učuz*-féle alakok jelentése pontosan megfelel a m. *olcsó* szóénak (WOT. 2: 637), de ez éppúgy az etimológia ellen is vall: ha a török nyelvekben kizárólag *učuz*-féle alakok voltak használatban ‘olcsó’ jelentésben, és nem léteztek *-ag* képzős variánsok, akkor miért nem a szélesen elterjedt *učuz*-t vették át az ősmagyarok? Emellett maga az *učuz* etimológiája is erősen bizonytalan (ĚSTJa. 568; ERDAL 1991: 324; WOT. 2: 637; STACHOWSKI 2019: 335), és korántsem lehetünk biztosak abban, hogy a szó alapszava az *uč*- ‘repül’ ige.

3. Az *olcsó* és *ócsárol* nehézkes viszonya. Az ÚESz. szerkesztőinek véleménye szerint az *ócsárol*:

Valószínűleg származékszó. | Az alapszó az →*olcsó* lehet. A szóvég *-árol* ige-képző. Az *ócsál* változat *ál* végződése hasonulással keletkezett; vö. *becsmél* ~ *becsmérel* (→*becs*), →*sikál* ~ *sikárol* stb. A szó belseji *i* kieséséhez vö. →*csónak*, →*főnagy* stb.²

Az igének több variánsa is létezett, s először ezeket mutatom be a NySz. (2: 1094), a TESz. (2: 1065), a Gl. (536), az EWUng. (1053) és az eredeti források alapján. Megadom azok lehetséges olvasatait³ és az előfordulásuk idejét is:

² Az utolsó mondatban minden bizonnyal elírás van, és nem *i*, hanem az *l* kiesésére utalnak az ÚESz. szerzői.

³ A WOT. szerint kizárólag *ó*-val vagy *ol*- hangkapcsolattal kezdődő variánsai lehettek a szónak, de a Heltainál (1566: 193r) található {ólczárllya} valamint a Szenczi (1611) szótárában jegyzett {oczállom} alakok jól mutatják, hogy léteztek *ól*- hangkapcsolattal és rövid *o*-val kezdődő variánsok is, ezekben a forrásokban ugyanis az íráskép megkülönbözteti a magánhangzók hosszúságát. Így hát azokban a művekben, melyekben az írásmód nem tesz különbséget a hosszú és rövid magánhangzók között, elvileg mindkét olvasat lehetséges. Ilyen forrás a Münchener kódex (l. NYÍRI 1971: 33), a Sermones Dominicales (l. KNEZSA 1952: 97), Frankovith műve (1588; l. még BORSA 1956) és Zrínyi kézírata (Zrínyi 1650–1651: 161v).

1. táblázat

Az *ócsárol* ige első előfordulásai

Eredeti írásmód	Olvasat	Előfordulás helye és ideje
⟨megolLazlatot⟩	[megolčārlātott] ~ [megōlčārlātott]	MünchK. (1416 u./1466)
⟨ocharuan⟩	[očārvān] ~ [ōčārvān]	SermDom. (1456 k.)
⟨olcharlȳa⟩	[olčārlja] ~ [ōlčārlja]	
⟨ólczārllyā⟩	[ōlčārljā]	Heltai (1566)
⟨ochyarollyak⟩	[očārolják] ~ [ōčārolják]	Frankovith (1588)
⟨oczállom⟩	[očállom]	Szenczi Molnár (1611)
⟨oltfallya⟩	[olčālja]	Medgyesi (1650)
⟨ochálsz⟩	[očāls] ~ [ōčāls]	Zrínyi (1650–1651)
⟨ótsállom⟩	[ōčállom]	Pápai Páriz (1708)
⟨ótsárlom⟩	[ōčārlom]	
⟨ótsárolom⟩	[ōčārolom]	

Az adatokat fonetikájuk és morfológiai szerkezetük szerint tehát a következőképpen csoportosíthatjuk:

2. táblázat

Az *ócsárol* ige korai előfordulásai alaktani és hangtani jellegük szerint

Előfordulás ideje	-l- hangot tartalmazó alak	-l- hang nélküli alak
1456	<i>olcsárl ~ ólcsárl</i>	<i>ocsár ~ ócsár</i>
1416 u./1466	<i>olcsárol ~ ólcsárol</i>	
1588		<i>ocsárol ~ ócsárol</i>
1611		<i>ocsáll</i>
1650	<i>olcsál</i>	<i>ocsál ~ ócsál</i>

Ha az *ócsárol* ige valóban származékszó az *olcsó*-ból, akkor alapos magyarázatra szorul az *olcsó* és az *-ál*, *-áll*, *-ár* és *-ár(o)l* képzős igealakok közti viszony. Az ezzel kapcsolatos nehézségeket a 3.1–3.3. alfejezetekben taglalom.

3.1. Az *ó* ~ *á* váltakozás. Először is nézzük meg a feltételezett deriválást kísérő *ó* ~ *á* váltakozást. Annak alaktani jelenségekhez köthető jellege nem vitatott, mert egy *ó* > *á* hangfejlődést nehéz lenne fonetikailag megmagyarázni. HORGER (1924: 132) ír először arról, hogy ez a része az etimológiának magyarázatra szorul, és a váltakozás szabályos volta mellett olyan alakpárok analógiájával érvelt, mint például a *bíró* vs. *bírák*, *apró* vs. *apránként*, *méltó* vs. *méltán* (l. még HORGER 1924: 85–86, *idétlen* a.). A véleményével egyetértett NYÍRKOS (1959: 489), de rajtuk kívül más nem foglalkozott a kérdéssel. A váltakozást támogató analogikus példák azonban akkor bírnának vitathatatlan bizonyító erővel, ha több (lehetőleg *-árol* ~ *-érel* végződésű) igénk is lenne, melyben a folyamat tükröződne. A *bírák* -*á*-ja egy specifikus ómagyar kori fejlemény, a *méltán*-ban

megkövesült határozószó nyoma (TESz. 2: 884; a *méltányol* alakot csak 1820-tól ismerjük), az *apránként* szóban pedig egy késő 18. századi újítás eredménye (l. 1557: *aprónként*, 1784: *apránként*; TESz. 1: 167). Ezért talán meggyőzőbb példa a *bíró* (1306/1369) → *bírál* (1621) és a *forró* (1181) → *forrás* (1590) (TESz. 1: 305, *bíró* a.; 955), bár a *bírál* esetében inkább valószínű, hogy az a *bíró* szóból másodlagosan elvont *bír* tőből, és nem magából a *bíró*-ból keletkezett, és ugyanez elképzelhető a *forró* és a *forrás* viszonyáról is. Mindezt egybevetve úgy gondolom, hogy az *olcsó* -ó hangjának és az *ócsáról* á-jának esetleges viszonya továbbra is tisztázandó, ha nem fogadjuk el a 4. fejezetben bemutatott szláv etimológiát.

3.2. Az ócsáról alakváltozatainak viszonya. Ma már nem védhető SIMONYI (1880: 265), KÚNOS (1882: 492), HORGER (1924: 131–132) és SZILY (1902: 179) azon véleménye, miszerint az *ócsárl* és *ócsáról*-féle alakok elhasonulás útján jöttek létre. SIMONYI és KÚNOS **ócsárol* alakot rekonstruálva jutnak el elhasonulással az *ócsáról*-ig, míg HORGER és SZILY (némi részleteket érintő eltéréssel) *olcsó* → *olcsáll* > *ócsáll* > (elhasonulással) *ócsárl* > *ócsáról* fejlődést tételeznek fel. Azonban hangtani és kronológiai érvek ennek ellenkezőjét támogatják.

Először is nem létezett **ócsárol* variánsa a szónak. Másrészt az *olcsó* -ll képzős szabályos származéka az *olcsóll* ~ *olcsól* 'olcsónak tart' (CzF. 4: 1028), nem pedig *ócsáll* (amely esetében egyébként ismételtlen felbukkan az *ó* ~ *á* kérdése, l. 3.1.). Másodszor, az adatok megjelenésének időrendi sorrendje is mutatja, hogy az -ll és -l végződésű alakok későbbi (a 17. századnál nem korábbi) fejlemények, és ez nem csak a 2. táblázatban felsorakoztatott alakok alapján mondható el, hanem a hasonló szerkezetű *becsmérel* és *fecsérel* igéink alakváltozatai is ezt mutatják, l. pl. {oczállom} (1611), {betsméllik} (1650), {fetsélleniek} (1763). Magyarán csak az *ócsáról* > *ócsárl* > *ócsáll* > *ócsál* fejlődés tűnik elfogadhatónak.

3.3. Létezett-e -árol képző a magyarban? Az *ócsáról* szó etimológiai szótárainkban található eredetmagyarázatainak közös vonása, hogy az *ócsáról*- és *ócsál*-közötti viszony magyarázataként a *becsmérel* ~ *becsmél* és a *sikárol* ~ *sikál* viszonyát mutatják fel párhuzamként. A két további címszó alatt viszont azt olvassuk, hogy egyrészt a „*becsmél* : *becsmérel* alaktnai pár kronológiája nem tisztázható, a fejlődés mindkét irányból lehetséges, vö. N *pazal* ~ *pazarol*, N. *ócsál* ~ *ócsáról*, *sikál* ~ *sikárol* stb.” (TESz. 1: 265–266; EWUng. 89–90), másrészt hogy a *sikárol* „a *sík*-ból alakult -r és -l igeképzőkkel; a képzés deverbálisnak látszik; vö. pl. *fecsérel*. A *sikárol* ~ *sikál* alakváltozatok viszonyára l. *abárol* ~ *abál*, *pazarol* ~ *pazall* stb.” (TESz. 2: 533; EWUng. 1325–1326). Látjuk tehát, hogy további három szavunk kerül párhuzamként a látótérbe annak kapcsán, hogy milyen minta szerint fejlődtek ki alakváltozataik: a *fecsérel*, az *abárol* és a *pazarol*.

Fontos azonban megjegyezni, hogy az *abárol* és a *pazarol* szavakban az -r- etimológiailag a szótő része, mivel itt szláv jövevényszavakról van szó: l. *abárol* < szl. *obariti* ~ *obvariti* 'előfőz, leforráz' (TESz. 1: 89; EWUng. 2), *pazarol* < délszl. *pazariti* 'kereskedik, vásárol' (TESz. 3: 138–139; EWUng. 1134). Hasonló a helyzet a *sikárol* szóval is, melyről ma már azt gondoljuk, hogy nem a *sík* 'sima' szóból ered -r és -l igeképzők hozzáadásával (TESz. 2: 533), hanem a *sikár* '1. síkárfű, zsurló; 2. súrolásra, dörzsölésre való eszköz' -l képzős származéka (l. EWUng. 1325–1326, *sikár* a.; ÚESz.; a jelentésfejlődés alapja, hogy az érdes tapintású zsurló alkalmas volt edények, fegyverek súrolására, vö. a *zsurló* ~ *surló* és a *súrol* ige viszonyát).

Ezért ha az *ócsárol* igét az *olcsó*-ból szeretnénk származtatni, csupán két teljes értékű párhuzamra utalhatunk az alakváltozatai kialakulásának és azok viszonyának magyarázatakor, mégpedig a *fecsérel* (1640) ~ *fecséll* (1763) ~ *fecsél* (1789) (SIMONYI 1880: 265; TESz. 1: 856; EWUng. 363) és az *ócsárol* szóval rokonértelmű *becsmérel* (1746) ~ *becsméll* (1650) ~ *becsmél* (1788) (TESz. 1: 265–266; EWUng. 89–90) szavakra. A két párhuzam szépséghibája azonban az, hogy mindkét szó etimológiája bizonytalan: mindkettőben fiktív tőhöz járulnak igeképzők, a *fecsérel* szó esetében ez a fiktív tő hangfestő jellegű (l. BALÁZS 1977: 274 kritikus megjegyzéseit), a *becsmérel*-ben pedig a *becs* valószínűleg elvonás a talán ótörök eredetű *becsül*-ből (WOT. 1: 107–109), az *-m-* mozzanatos képzői volta pedig bizonytalan (erre még kitérek a 4.4. fejezetben). Végül jegyezzük meg, hogy mindkét szót jóval fiatalabb forrásokban jegyezték fel először.

Elgondolkodtató azonban, hogy a szakirodalomban eddig *-árol* ~ *-érel* képzőről csak a TESz., EWUng., ESz. és a WOT. írt, s nem tesznek róla említést leíró és történeti nyelvtanaink (l. pl. BENKŐ 1984: 197; TNyt. I: 60–77, II/1: 55–69; FABÓ 1989; MGr. 314–315; MNyt. 357–362) és ennek nem lehet oka az, hogy a képzőt kevés szóban azonosították eddig (*ócsárol*, *becsmérel*, *fecsérel*), hiszen pl. a TNyt. (I: 65–66) még az olyan ritka összetett képzőket is tárgyalja, mint az Ómagyar Mária-siralomból ismert, egyszer lejegyzett *-tuz*. A képző bizonytalan státusza még valószínűbbé teszi, hogy az *ócsárol* szavunk mégiscsak jövevényszó.

Az *ócsárol* lehetséges szláv etimológiájának fényében az 5. fejezetben visszatérek még az *-árol* képző kérdésére.

4. A javasolt szláv etimológia. A fent említett m. *abárol* < szl. *obariti* < *obvariti* (l. ÉSSJa. 30: 265–266) példája jól mutatja, hogy egyes *-árol* végződésű igeik esetében az *-r* nem képzőként értelmezendő, hanem minden kétséget kizáróan a szótő része. Úgy gondolom, hogy ez az *ócsárol* esetében is igaz (az *-r-* már a legkorábbi adatokban is szerepel) és a szó az ósszláv **očariti*, **očarovati* 'megátkoz; elvarázsol' vagy annak valamely szláv reflexének az átvétele. Az **očariti*, **očarovati* az **občariti*, **občarovati* variánsai, melyek szerkezetüket tekintve egy **ob-* > **o-* prefixumból és a **čariti* ~ **čarovati* 'átkoz; varázsol' igéből állnak (SlPsł. 2: 113; ÉSSJa. 4: 23–25, 26: 133). A szócsalád a szláv nyelvekben jól adatolt, l. pl. az ólengyel *oczarować* (15/16. sz.) 'elvarázsol' (SStp. 5: 407), az óorosz *občarovati* (17. sz.) ~ *očarovati* (11. sz.) 'elvarázsol; megbabonáz' (SRJaXI–XVII. 12: 189, 14: 94) vagy az óegyházi szláv *очаровати* 'valakire rossz átkot dob' (ÉSSJa. 26: 133) szavakat.

4.1. A szókezdő ó- hang és az inetimologikus -l- Hangtani oldalról elsősorban a szókezdő *ó-* érdemel rövid kommentárt. A szl. *o-* gyakran ad *a-* hangot jövevényszavainkban, mint például a m. *acél* < szl. *ocělb* 'ua.' szóban (ÉSSJa. 32: 10; TESz 1: 93; EWUng. 4), de nemegyszer találunk *o-* hangot is ilyen esetben, l. a m. *olaj* < szl. *olějb* 'ua.' (TESz. 2: 1073; EWUng. 1058; vö. óegyházi szl. *олѣн* 'ua.', SslavS. 411), vagy a m. *ocsúdik* < keleti szl. *očjuditi sja* 'magához tér, felocsúdik; 2. felébred' (NÉMETH 2016: 299–301; ÚESz.) szavak példáját. Ez utóbbi azért is jó párhuzam, mert ez esetben is egy szláv prepozíció átvételéből ered a magyar szókezdő hang (l. keleti szl. **očuditi* ← **ot* + **jutiti* 'érez, érzékszerveivel érzékel, észrevesz').⁴

⁴ Az *ócsárol* szláv átadó alakja nem lehetett **ob-* igekötős, mert a szl. **ob-* valószínűleg *ab-* szókezdetet eredményezne a magyarban, mint az *abárol* esetében.

Az *o-* > *ó-* megnyúlása könnyen magyarázható inetimologikus *l* kialakulásával, majd kiesésével (BENKŐ 1957: 78–79, 95; NYÍRKOS 1987: 126–131; TÓTH 2004: 454–461), amely inetimologikus *-l-* hangot tartalmaznak is az *olcsáról*-féle alakok. Az inetimologikus *-l-* és a téves visszaütés eredményeként keletkezett *-l-* gyakorisága a magyarban arra vall, hogy az *-l-* megjelenése az *olcsó*-ban és az *ocsáról*-ban lehetett egymástól független folyamat eredménye. Végül, egy másik elképzelés szerint, az *olcsó* befolyásolhatta az *ócsáról* szó hangalakját (erről ír a TESz. is), amire még kitérek a 4.3. fejezetben.

4.2. A honosító képző használata. Köztudott, hogy a szláv jövevényszavak többsége a magyar igeállományba *-l* és *-z* honosító képzővel épült be (TNyt. II/1: 49; WOT. 2: 1139–1140). Az olyan szláv végződéseket, mint az *-iti*, *-iti-sja* infinitívusz vagy az elterjedt *-ova-ti* igeképzőt a magyar nyelvérzék hazai igeképzőkkel helyettesítette.

A fenti forgatókönyv eltérő volt az ótörök jövevényszavaink esetében, melyek képzők nélkül kerültek használatra a magyarban (RÓNA-TAS 2010: 40–41), pl. ótörök **dül-* > m. *dől* (WOT. 2: 1140). Egyre több olyan adat lát azonban napvilágot, mely azt mutatja, hogy létezik a szláv jövevényszavaink rétegén belül is az igeeknek egy olyan csoportja, mely képzők nélkül épült be a nyelvtani rendszerbe. Véleményem szerint ezek korai jövevények lehettek, melyek kronológiailag közel állhattak az ótörök átvételek időrendi kereteihez, és ezért viselkedtek azokhoz hasonlóan, l. pl. keleti szl. **stydi* ‘rágalmaz, megszégyenít’ > m. *szid* (1315 k.) (ZOLTÁN 2014: 212). Ez utóbbi példa egyébként jelentését tekintve tökéletes párhuzam a m. *ocsáról* ige szláv etimológiája szempontjából.

A szláv jövevényszavak ezen csoportjába tartozik még a *mér* (1372 u./1448 k.) < szl. **měriti* ‘ua.’ (BENKŐ 1984: 63; ZOLTÁN 1999), a már korábban említett *ocsúdik* (NÉMETH 2016; ÜESz.) és (valószínűleg) az *öblít* < szl. **obliti* ‘leönt’ (ZOLTÁN 2005b). Ezen alakok (azaz a *szid*, *mér*, *ocsúdik*) fényében talán érdemes felvetni a gondolatot, hogy az 1456 körül feljegyzett {ocharuan} *ócsárván* (vagy *ocsárván*) talán egy képző nélkül átvett *ocsár* vagy *ócsár* ‘ócsáról’ igealak határozói igeneves alakja, mely egy ideig az *-l* honosító képzős alakkal egyidőben volt használatban. A gondolat ellen azonban az vall, hogy mindössze egy ilyen adatunk van (SermDom. 1: 20, 608; SZILÁDY kiadásáról melleleg két negatív bírálat is megjelent, l. ZOLNAI 1910: 460–474, 1911: 181–182 és MÉSZÖLY 1910), és az kialakulhatott mássalhangzó-torlódás egyszerűsítése útján is (**ocsárlván* > *ócsárván*), vö. a SermDom.-ben (2: 540) lejegyzett {olcharlŷa} alakot.

4.3. Jelentésváltozás. Az ‘elvarázsol, elátkoz’ → ‘ócsáról, rágalmaz’ jelentésváltozás támogatására több olyan párhuzamot fel tudunk hozni, mely a változás lehetőségét valószínűsíti, l. a szl. **kleti* ‘elátkoz, elvarázsol’ (ĚSSJa. 10: 37–39) olyan reflexeit, mint például az olengyel *klęć* ‘1. elátkoz, elvarázsol; exkommunikál, egyházi átokkal sújt; 2. átkozódik, szitkozódik, rosszat kíván’ (SStp. 3: 282–283) és *przekląć* ‘1. rosszat kíván; elítél, megbélyegez; 2. sérteget; 3. törvényen kívül helyez’ (SStp. 7: 135), az orosz *проклинати* ‘elátkoz; exkommunikál’ (SRJaXI–XVII. 20: 151–152) ~ *прокляти* ‘ua.’ (SRJaXI–XVII. 20: 152). A magyar oldalon érdemes párhuzamként megemlíteni az *átkoz* ‘1. (1350 k.) szid; átkot mond; 2. (1372 u./1448 k.) elkárhoztat; 3. egyházból kiközösít’ (TESz. 1: 194) és *káromol* ‘1. (1372 u./1448 k.) szitokkal, átokkal illet; 2. kigúnyol, megcsúfol; 3. (1416 u./1466) istenszidalmazást követ el; 4. (1588) vádol, rágalmaz’ szavakat (TESz. 2: 388). Hasonló szemantikával bír az ang. *curse* ‘1. káromkodik; 2. szitkozódik; 3. (varázsigével) elátkoz’ ige is, ami azt is mutatja, hogy a jelentésfejlődés nyelvektől bizonyos mértékig független és általános érvényű.

Az *ócsárol* szónak volt egy 'olcsónak tart' jelentése is, melyet 1750-től ismerünk, és amely már a TESz. (2: 1065) szerzői szerint is úgy alakulhatott ki, hogy a nyelvérzék tévesen az *olcsó* melléknévhez kapcsolta a szót. Itt mutatkozik meg a TESz. szerzőinek azon véleménye, miszerint nem zárható ki, hogy az *ócsárol* egy ismeretlen töből származik, és eredetét tekintve nincs köze az *olcsó*-hoz. A két szó téves összekötésére találunk közvetített bizonyítékot is a magyar szótárirodalomban. Ha ugyanis összehasonlítjuk PÁPAI PÁRIZ FERENC (1708) és BOD PÉTER (1767, PPB.) szótárát (a kettőt összekötő filológiai szálak tagadhatatlanok), akkor láthatjuk, hogy ez utóbbiba az *olcsárol* alak és annak állítólagos 'olcsónak tart' jelentése az *olcsó* szócikkkel együtt került bele (PÁPAI PÁRIZ szótárában nincs *olcsó* címszó):

1. PÁPAI PÁRIZ FERENC (1708: 179):

Ótsállom : *Vilito, Vilipendo, Derogo, Contemno, is. Vitupero, as.*
Ótsárlom, ótsárolom : *Idem*

2. BOD PÉTER (1767: 271, 274):

Oltsárlom : *Depretio. ich mindere den Werth.*
Oltsó : *Vitis pretii. wohlfeil.*

Ótsállom : *Vilito, Vilipendo, Derogo, Contemno, is. Vitupero, as. ich mach geringschätzig, schände.*
Ótsárlom, Ótsárolom : *Idem*

Eléggé szokatlan lenne, ha a 'rágalmaz' jelentésű igének kialakulna egy 'olcsónak tart' jelentése úgy, hogy a képzésből kimaradna maga az *olcsó* melléknév, főleg a létező *olcsóll* ~ *olcsól* alakok fényében (CzF. 4: 1028). Mindenesetre az 'olcsónak tart' jelentést, másodlagos volta miatt, félre kell tennünk az *ócsárol* szó eredetének kutatásakor.

4.4. Szövegyülés a becsmérel igével. A fenti eset egy további szövegyülés lehetőségét tárja elénk. Mivel az *ócsárol* és *becsmérel* jelentése jóformán megegyező, elképzelhető, hogy a *becsmérel* (1746) ~ *becsméll* (1650) ~ *becsmél* (1788) alakváltozatok és az *ócsárol* ~ *ócsáll* ~ *ócsál*, valamint a m. nyj. *ocsmál* ~ *ócsmál* ~ *ocsmárol* (SIMONYI 1909: 471; MTsz. 2: 2; NYÍRKOS 1959: 489) egymás hatása alatt fejlődtek. De elképzelhető az is, hogy ez utóbbi három alak szó belseji *-m-* hangja az *ocsmány* (1560) szóval történt asszociáció eredménye, és az *ocsmárol*-féle alakokból terjedt át az *-m-* a *becsmérel* igébe. A *becsméll* ugyanis viszonylag későn jelent meg nyelvemlékeinkben, s ezért is kétséges, hogy ugyanaz a mozzanatos *-m-* van-e benne, mint az *eszmél*-ben (1372 u./1448 k.) (TESz. 1: 802; EWUng. 337). Végül szókeveredéssel megmagyarázható az is, hogy hogyan alakult ki a *becsméll* igének egy *becsmérel* alakja a 18. század közepén, holott a 3.3. fejezetben felmutatott érvek inkább azt mutatják, hogy a magyarban valójában nem létezett *-árol* képző.

5. Összegzés. A szláv etimológiát így vázolhatjuk fel: szl. **očariti*, **očarovati* 'megátkoz; elvarázsol' > m. *ócsárol* (~ *ócsár?*) 'átkozódik, rágalmaz' > *ócsárl* > *ócsáll* ~ *ócsál*. Ha ezen elképzelés megállja a helyét, akkor ez azt jelentené, hogy az *-árol* ~ *-érel* nem

az *-r* és *-l* gyakorító képzők bokrosulásából keletkezett összetett képző, hanem szöveg elvonásával jött létre a szláv eredetű *abárol*, *pazarol*, *ócsárol*, valamint a *sikárol* mintájára, s így jelenhetett meg a *becsmérel* és *fecsérel* szavainkban. Másrészt, ez azt is jelentené, hogy bővülne azon szavak listája, melyekről az utóbbi időben tisztázódott, hogy mégsem törökségi, hanem szláv eredetűek, vagy azok török helyett szláv származása erősen valószínű, l. például a *bér* (KNIEZSA 1955: 796; WOT. 1: 115–118), *darázs* (BERTA 2001; ZOLTÁN 2010, 2015: < elvonás a **darácsol* igéből; NÉMETH 2011: < szl. **dražь* 'irritáló, bosszantó dolog'), *gyenge* (WOT. 1: 378–380; JUHÁSZ 2024), *komor* (GALAC 2017, 2018), *ocsúdik* (WOT. 2: 1214–1217; NÉMETH 2016), *seb* és *sebes* (WOT. 2: 706–707; PACSAI 2012; ZOLTÁN 2012a, 2012b; a vitához l. HORVÁTH 2015), *szerencs* 'útonálló' (ZAICZ 1982: 59; ZOLTÁN 2017), *tábor* (WOT. 2: 837–841; NÉMETH 2014: a török etimológia téves filológiai adatokra épült) és a *tör* (ZOLTÁN 2005a; WOT. 2: 935–937) szavak eredete körülötti vitát.

Kulcsszók: etimológia, szláv jövevényszavak, ótörök jövevényszavak, szláv–magyar nyelvi kapcsolatok, török–magyar nyelvi kapcsolatok.

Hivatkozott irodalom

- BALASSA JÓZSEF 1894. A magyar magánhangzók története. *Nyelvtudományi Közlemények* 24: 257–286.
- BALÁZS JÁNOS 1977. Új etimológiai szótárunk a mérlegen. *Magyar Nyelv* 73: 265–279.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERTA ÁRPÁD 2001. Bashkir and Hungarian – and the *darázs* 'wasp'. In: KÁROLY LÁSZLÓ – KINCSES NAGY ÉVA szerk., *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, Szeged. 35–44.
- BOD PÉTER 1767. Lásd PPB.
- BORSA GEDEON 1956. Frankovith Gergely. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 3: 133–140.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv, Pest/Budapest, 1862–1874.
- DTS. = *Древнетюркский словарь*. Ред. НАДЕЛЯЕВ, ВЛАДИМИР МИХАЙЛОВИЧ – НАСИЛОВ, ДМИТРИЙ МИХАЙЛОВИЧ – ТЕНИШЕВ, ЭДХЯМ РАХИМОВИЧ – ЩЕРБАК, АЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ. Наука, Москва, 1969.
- DYBO 2010 = ДЫБО, АННА ВЛАДИМИРОВНА 2010. Вокализм раннетюркских заимствований в венгерском. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32–33: 83–132.
- ERDAL, MARCEL 1991. *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon* 1. Turcologica 7. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ÈSSJa. = *Ètimologičeskij slovar' slavyanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* 1–36. [А–Отъгрѣбати.] Ред. TRUBAČEV, OLEG NIKOLAEVIČ – ŽURAVLEV, ANATOLIJ FEDOROVICH. Nauka, Moskva, 1974–2010.
- ÈSTJa. = СЕВОРЯН, ЭРВАНД ВЛАДИМИРОВИЧ, *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные*. Наука, Москва, 1974.
- ESz. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Szerk. ZAICZ GÁBOR. A magyar nyelv kézikönyvei 12. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- FABÓ KINGA 1989. A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 31–48.

- FOKOS DÁVID 1932. Néhány melléknévünk eredetéhez. *Magyar Nyelvőr* 61: 110–116.
- Frankovith Gergely 1588. *Hasznos Es Fölötte szikseges könyv, az Isten fiainak es vti feloe hiueknek lelki vigasztalásokra es testi epoeletöekre szerzettöet Frankovith Gergely D. által. Mellyben sok rendbéli betegségek ellen valo orvosságokis be vannak írva, mellyeket Isten az oe nagy io voltából es aiandekából, Emboeroeknek egességekre rendöelt. Ecclesiast. 38. Tiszteld az oruost az sziksegert. Monyorokerek.* https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_223. (2025. 12. 10.)
- GALAC ÁDÁM 2017. Komor és komoly szavunk lehetséges szláv eredetéről. *Magyar Nyelv* 113: 350–356. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2017.3.350>
- GALAC ÁDÁM 2018. A possible Slavic etymology of Hungarian *komor* ‘gloomy’ and *komoly* ‘serious’. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63: 225–231. <https://doi.org/10.1556/060.2018.63.2.4>
- Gl. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR, *Régi magyar glosszárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 17–29, 62–72, 105–116, 153–165, 213–224, 250–263, 307–318, 357–370, 395–406.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1908. *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Heltai Gáspár 1566. *Szaz fabvlla, Mellyeket Esopvsból, és egyéb vennen egybe gyuetet, és oeszue szoerzet, à fabuláknac értelméuel egyetembe, Heltai Gáspár.* Colosvarot. https://real-r.mtak.hu/672/1/RMK_I_0059-Rath_0013.pdf. (2025. 12. 10.)
- HORGER ANTAL 1911. *Egy ismeretlen magyar hangtörvény*. Nyelvészeti Füzetek 65. Különnyomat a Magyar Nyelvörből. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest.
- HORGER ANTAL 1924. *Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2015. A két *seb* ügyében. *Magyar Nyelv* 111: 458–464. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2015.4.458>
- JUHÁSZ GABRIELLA 2024. *Gyenge*. *Magyar Nyelv* 120: 189–197. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2024.2.189>
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Nyelvészeti Tanulmányok 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÚNOS IGNÁCZ 1882. A mássalhangzók dissimilatioja a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 11: 486–494.
- Medgyesi Pál 1650. *Dialogvs Politico-Ecclesiasticus. Az Az: Két Keresztyén Embereknek Eggymátfal-való befélgetések: kiknek eggike, ugymint az KERDEZKEDOÉ, némelly dolgokban, még nem bintén elég tanult és eroefs, de nem általkodott, hanem oeroemeft tanuló; a’ máfik a’ FELELOE tanultabb és vaftagabb. Befélgetések vagyon Az EGGYHÁZI JGAZGATO PRESBYTEREKROEL, avagy Vénekroel, Oeregekroel; és az PRESBYTERIUMRUL Eggyházi Tanácsrol.* Bártfa. http://real-r.mtak.hu/367/1/RMK_I_0831-RM_I_4r_0076.pdf. (2025. 12. 10.)
- MÉSZÖLY GEDEON 1910. Jegyzetek a „Sermones Dominicales” szótárához. *Magyar Nyelv* 6: 401–406.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MNyt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MTsz. = *Magyar tájszótár* 1–2. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest, 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1928. 1. *Olcsó és ócsárol*. 2. *Bóda*. *Magyar Nyelvőr* 57: 87–88.
- NÉMETH, MICHAL 2011. The Hungarian and Slavonic Background of Bashkir *týraž* ‘wasp’. *Studia Etymologica Cracoviensia* 16: 93–101.
- NÉMETH, MICHAL 2014. The Turkic and Eastern-European linguistic background of the etymology of Hung. *tábor* ‘(military) camp’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 67: 43–74. <https://doi.org/10.1556/orient.67.2014.1.3>

- NÉMETH MICHAEL 2016. Az *ocsúdik* ige etimológiája szlavisztikai megközelítésben. *Magyar Nyelv* 112: 295–306. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2016.3.295>
- NÉMETH, MICHAEL 2017. Is Hung. *ócsáról* ‘to slander, to defame’ not a Turkic loanword? A Slavic counterproposition. In: NÉMETH, MICHAEL – PODOLAK, BARBARA – URBAN, MATEUSZ eds., *Essays in the history of languages and linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday*. Księgarnia Akademicka, Kraków. 433–456. <https://doi.org/10.12797/9788376388618.25>
- NYÍRI ANTAL szerk. 1971. *A Müncheneri Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NYIRKOS ISTVÁN 1959. Olcsó. *Magyar Nyelvőr* 83: 488–489.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Szerk. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1890–1893.
- PACSAI IMRE 2012 = ПАЧАИ, ИМРЕ 2012. Роль словацкого языка в исследовании этимологии венгерских слов *seb, sebes, sebesen*. *Studia Slovaca* 47/2: 108–117.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum & medullam purioris Latinitatis, ejusque genuinam in Lingvam Hungaricam conversionem, ad mentem & fenfum proprium Scriptorum Clafficorum, exhibens: Indefeffo XV. Annorum labore, subcifivis ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, & in hoc Corpus coactum à Francisco Pariz Pápai [...]*. Leutschoviae.
- PPB. = *Dictionarium Latino-Hungaricum ... collectum, et in hoc corpus coactum à Francisco Páriz Pápai ... Nunc vero ... locupletatum intentione ac labore Petri Bod. [I.] Dictiones et locutiones Latinae cum Ungarica earum interpretatione. [II.] Dictionarium Hungarico –Latinum ... Novae huic Editioni nunc Primum solertiâ Typographi addita est Lingva Germanica*. Posenii et Cibinii, 1767.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17.1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2010. Morphological embedding of Turkic verbal bases in Hungarian. In: JOHANSON, LARS – ROBBEETS, MARTINE eds., *Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: genealogy, contact, chance*. *Turcologica* 78. Harrassowitz, Wiesbaden. 33–42.
- SermDom. = *Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex* 1–2. Kiad. SZILÁDY ÁRON. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910.
- SIMONYI ZSIGMOND 1880. A magyar gyakorító és mozzanatos igék képzése. *Nyelvtudományi Közlemények* 16: 237–269.
- SIMONYI ZSIGMOND 1909. Elvonás. *Magyar Nyelvőr* 38: 469–471.
- SłPśl. = ŚLAWSKI, FRANCISZEK red. 1974–2001. *Słownik prasłowiański* 1–8. [A–Gyža.] Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SRJaXI–XVII. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–28. [A–Сулебный.] Ред. БАРХУДАРОВ, СТЕПАН ГРИГОРЬЕВИЧ – ФИЛИН, ФЕДОТ ПЕТРОВИЧ – ШМЕЛЕВ, ДМИТРИЙ НИКОЛАЕВИЧ – БОГАТОВА, ГАЛИНА АЛЕКСАНДРОВНА – КРЫСЬКО, ВАДИМ БОРИСОВИЧ. Наука, Москва, 1975–2008.
- SslavS. = *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Ред. ЦЕЙТЛИН, РАЛЯ МИХАЙЛОВНА – VEČERKA, RADOSLAV – БЛАГОВА, ЭМИЛИЯ [= BLÁHOVÁ, EMILIE]. Русский язык, Москва, 1994.
- SStp. = *Słownik staropolski* 1–11. Red. URBAŃCZYK, STANISŁAW. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1953–2002.

- STACHOWSKI, MAREK 2019. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Księgarnia Akademicka, Kraków. <https://doi.org/10.12797/9788381381581>
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604. *Dictionarium Latinovngaricvm. [...] Item vice versa Dictionarivm Vngaricolatinvm*. Procurante Elia Hvtttero Germano, Noribergae.
- SZILY KÁLMÁN 1902. Az -ár, -ér névszó-képzőkről. *Magyar Nyelvőr* 31: 177–180.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Trezor Kiadó, Budapest, 1941/1991.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, főszerk. 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. *Magyar Nyelv* 100: 321–331, 100/4: 454–470.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. Szerk. GERSTNER KÁROLY MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2011–2024. <https://uesz.nytd.hu> (2025. 12. 03.)
- VÁMBÉRY ÁRMÁN 1870. Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.
- WOT. = BERTA ÁRPÁD – RÓNA-TAS ANDRÁS, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian* 1–2. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.
- ZAICZ, GÁBOR 1982. Word-structure and etymology (on the ancient layer of words of unknown origin in the Hungarian language). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 53–70.
- ZOLNAI GYULA. 1910–1911. A Budapesti és Németújvári glosszák. *Magyar Nyelvőr* 39: 460–474, 40: 181–182.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1999. „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid, szégyen*. *Magyar Nyelv* 95: 54–59.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2005a. Szláv–magyar etimológiák. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 238–246.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2005b. Węg. *öböl* ‘wypukłość; zatoka’ i *öblit* ‘plukać’. In: SIEMIENIEC-GOŁAŚ, EWA – POMORSKA, MARZANNA eds., *Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts. Special issue presented to Professor Stanisław Stachowski on his seventy fifth birthday*. *Studia Turcologica Cracoviensia* 10. Księgarnia Akademicka, Kraków. 541–544.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2010. К этимологии венгерского названия *darázs* ‘оса шершень’. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55: 471–473. <https://doi.org/10.1556/sslav.55.2010.2.34>
- ZOLTÁN ANDRÁS 2012a. Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 418–426.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2012b. Славяно-венгерские этимологии (венг. *seb*¹ ‘рана’ и устар., обл. *seb*² ‘быстрота’). *Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis* 41: 57–61.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2014. A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: SUDÁR BALÁZS – SZENTPÉTERI JÓZSEF – PETKES ZSOLT – LEZSÁK GABRIELLA – ZSIDAI ZSUZSANNA szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 205–210.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Darázs és vizsga. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest. 161–167.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Az ómagyar *szerencs* ‘útonálló’ nyoma a régi kárpátukránban. *Magyar Nyelv* 113: 206–210. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2017.2.206>
- ZRÍNYI MIKLÓS 1650–1651. *Adriai tengernek Sirenaya*. A Zágrábi kézirat digitálisan elérhető változata alapján: <http://mek.oszk.hu/02600/02676/pdf> (2024. 12. 01).

A new attempt to etymologise Hung. *ócsárol* ‘to slander, to defame’

The article revisits the existing theories about the origin of Hung. *ócsárol* ‘to slander, to defame’, and offers a new one, namely that the verb is a loanword from Slavic *očariti ~ očarovati* ‘to enchant; to cast a spell on somebody’. The article supplements the arguments and conclusions presented in Németh (2017), where the idea of the word’s Slavic origin was first presented.

Keywords: etymology, Slavic loanwords in Hungarian, Old Turkic loanwords in Hungarian, Slavic–Hungarian linguistic contacts, Turkic–Hungarian linguistic contacts.

NÉMETH MICHAEL

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

NYELVMŰVELÉS

Egy raghasználati álszabályféléről*

1. A cikk jellegéről. Annak a magyarázatával kezdem, miért ajánlottam írásomat a címhez fűzött lábjegyzetben Benkő Loránd emlékének.

Körülbelül három évtizeddel ezelőtt, azaz még a múlt század végén, egy beszélgetésünkben Benkő tanár úr megemlítette: a Magyar Nyelv témakínálatában gyenge pontnak tartja, hogy a nyelvhelyességi kérdések nincsenek kellő mértékben képviselve. Ezt a kritikai megjegyzését önkritikának is szánta, mivel ő volt a lap főszerkesztője. Éppen ezért természetesen mindenképp jobban tudhatta, hogy folyóiratának profilja nem is követeli meg a nyelvhelyesség kiemelt szerepeltetését, mégis úgy érezte, hogy ez a téma kisebb súllyal van jelen, mint azt fontossága megkívánná. Arra persze egyáltalán nem gondolt, hogy a lapot nyelvművelési ügyekkel, ilyen tárgyú cikkekkkel kellene elárasztani, de úgy érezte: illő és szükséges volna, hogy több ilyenféle írás szerepeljen benne.

Azóta a világ úgy változott, hogy tudományos folyóiratban még kevesebb mód van arra, hogy nyelvhelyességi vonatkozású témák hangot kapjanak. A közvélekedés azt tartja, hogy ilyesmiről írni nem időszerű. Márpedig ha a nyelvhasználati „hiba” említése illetlennek számít, akkor még tudománytörténeti szempontból sem könnyű foglalkozni vele. Mindez a nyelvhelyességi ügyek differenciálatlan száműzéséhez vezet, tehát például még a korábbi szakirodalomban megjelenő állítások elemzésére, kritikájára is nehéz sort keríteni. Pedig vannak olyan nyelvhasználati álszabályfélék, amelyeket legalább az anyanyelvoktatásra figyelve érdemes cáfolni, átértékelni. Tárgyalásukra az ismeretterjesztő lapok, például az Édes Anyanyelvünk cikkei már csak terjedelmükre nézve sem mindig alkalmasak. Vajon bele kellene tehát nyugodnunk, hogy sehol sem hozzuk szóba őket?

* Benkő Loránd emlékére.

Cikkemben – dacolva a tudománytalanság és az időszerűtlenség lehetséges vádjával – egy raghasználati álszabályféle tárgyalására keríték sort. A múlt században részint egyszerűbb, részint szükségesebb lett volna róla írni, de remélem, most sem felesleges. Olyan álszabályféléről van szó, amelynek bírálata tudomásom szerint nem történt meg.

2. A ragtalanosági szabályféle a szakirodalomban. Az a szabályféle, amellyel cikkemben foglalkozom, a tárgynak a ragtalan használatával kapcsolatos, mégpedig a birtokos személyjeles (a szakirodalomban hosszú ideig „személyragos”) főnévével és vele összefüggésben egyes névmásokéval. Nem sikerült megállapítanom, hogy a szabály képviselte gondolat pontosan honnan származik. Sorsát néhány összefoglaló munkában követem nyomon. – A forrásokbeli szedésmodot (különösen a példákét) egyszerűsítettem és egységesítettem.

Az akadémiai nyelvtan fejezete szerint (H. MOLNÁR 1962) a tárgy többek között akkor állhat ragtalanul, ha „birtokos személyragos névszó, főként ha egyes szám 1. vagy 2. személyű. Például: *A **lelkem** küldöm csatasorba ma* [Kosztolányi: A vér és tűz dala]; *Ma már nyugodtan ejtem **a neved** ki* [Juhász Gyula: Anna örök]. [...] Többes számban ugyancsak lehet jelöletlen a birtokos személyragos tárgy, de inkább csak a választékosabb költői nyelvben. Például: *S csak midőn a tömkelegbe lépünk, Venni észre gyászos **tévedésünk*** [Petőfi: Távolból]; *Ó, mért nem hallani **hangotok*** [Babits: Fortissimo]; *Jegenyék állnak végig hosszú sorba...* ***Zúgásuk** hallgatom* [Csillag 1952.]. [Új oldal:] A névszókhoz hasonlóan [sic!] legtöbbször ragtalanok a megfelelő személyragos személyes, visszaható és birtokos névmások is. Például: *megfürdetett **engem** | gyöngyével a zápor* [Csillag 1952.]; *Az öregség zord határ-állomásán | csak **téged** el ne vegyenek* [Illyés: Csillag 1952.]; *Én nem azonosítom **magam** ezzel* [Nagy István: Nincs megállás]; *Vidd az **enyém** is!* [közny.]; stb. – Többes szám 3. személyben a jelöletlen tárgy ritka, például: *Volt idejük lassan **maguk**’ összeszedni* [Arany: Toldi szerelme].”

A 20. század utolsó harmadában használt leíró nyelvészeti egyetemi tankönyv párhuzamos részlete (RÁ CZ ENDRE 1968) így szól a ragtalan tárgyról: „A birtokos személyragos szó, főleg az egyes szám 1. és 2. személyű raggal ellátott, ragtalanul (de ragosan is) előfordulhat tárgyként: *Kertem nárciszokkal Végig ültetéd; Csörgő patakokkal **Fáim** éltetéd...* [Csokonai: A reményhez]; *Elmosolyodtam, s megvontam **a vállam*** [Bárány: Csigalépcső]; *Összetöröm **a fejed**, te becsstelen dög* [Krúdy: A podolini kísértet]; *Órizem **a szemed*** [Ady; verscím]. [...] A többes számú birtokos személyragok mellől jobbra csak a költői nyelv hagyja el a tárgyragot: *sorsunk összefogják a nők, gyermekek, agitátorok* [József Attila: Munkások]; ***Lyány-arcotok**’ a nap meg nem süti nála* [Arany: Szondi két apródja]; *Odahagyta kis **tanyájok**’* [Arany: Tengeri-hántás]. [Új bekezdés:] Néhány névmás is szerepelhet ragtalanul tárgyként (de ragosan is); elsősorban az egyes szám 1. és 2. személyű személyes névmás: *Maga **engem** meg akar vesztegetni?!* [Móricz: Rokonok]; *Óh, mennyire szeretlek **téged**...* [József Attila: Óda]. Az *engem* és a *téged* forma volta képpen a személyes névmás tárgyesete, s így, ragtalanul is csupán tárgy lehet. – Gyakran ragtalan a tárgyként álló egyes szám 1. és 2. személyű visszaható névmás is: *nem hagytam **magam** elhallgattatni* [Bárány: Csigalépcső]; *Hogy érzed **magad**?*; stb. [Új bekezdés:] Olykor – főleg a költői nyelvben – a visszaható névmás többes számú alakjai sem kapják meg a tárgyragot: *a kéjjel s két deci fröccsel becsüljük **magunk**’* [József Attila: Munkások];

Volt idejök lassan maguk' összeszedni [Arany: Toldi szerelme]; hasonlóképpen a birtokos névmás 1. és 2. személyű formái: *Az enyém is vidd magaddal; stb.*"

A Nyelvművelő kézikönyvnek a ragtalan tárgyat bemutató szócikkében (RÁCZ 1985) ezt olvashatjuk: „Az egyes sz. 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos tárgy lehet ragtalan is, ragos is: *leejtettem a ceruzám v. a ceruzámat; megkaptam a leveled v. a leveledet*. Mindkét forma egyaránt helyes. Ha azonban a ragtalan alak használata félreértést okozhat, ajánlatos kitenni a tárgyragot. Pl.: *látja a barátodat* (hiszen a *látja a barátod* mondatban a birtokos személyragos szót alanynak is, tárgynak is felfoghatjuk). – A többes számú birtokos személyragos szavakról csak a költői nyelvben maradhat el a tárgyrag. [Itt ugyanúgy a *sorsunk*, a *lyány-arcotok* és a *tanyájok* példa áll, mint az egyetemi tankönyvben.] [...] Váltakozhat a ragtalan és a ragos forma a következő névmási tárgyak esetében is: [Új bekezdés:] a) A személyes névmás tárgyesete az egyes szám 1. és 2. személyben: *engem, téged*; ritábban, de nem helytelenül: *engemet, tégedet*. [...] b) A visszaható névmás az egyes szám 1. és 2. személyében egyaránt lehet ragtalan vagy ragos tárgy: *megadom magam v. magamat; ismerheted magad v. magadat*. Többes számú alakjai csak a költői nyelvben fordulnak elő ragtalanul. [Itt példaként ugyanaz a *magunk* és *maguk* adat áll József Attilától, illetve Aranytól, mint a tankönyvben.] c) Elvértve a birtokos névmás egyes szám 1. és 2. személyű alakja is szerepelhet ragtalan tárgyként a szokásosabb ragos forma helyett. Pl.: *Vidd el az enyém* [gyakrabban: *az enyémet*] is!"

A napjainkban is használatos egyetemi grammatika (BALOGH JUDIT 2000) pedig ezt írja: „Meghatározott morfológiai helyzetben – E/1. és E/2. személyű birtokos személyjellel ellátva – ragtalan főnév is betöltheti a tárgyi mondatrész szerepét: *Keresem a ceruzám, Vedd fel a kabátod!* [Új bekezdés:] Sőt néhány névmás is szerepelhet ragtalanul tárgyként: *Hogy érzed magad?, Mind megette. Az én és a te* személyes névmás rendhagyó tárgyesetere is jellemző a ragtalanság: *ismer sz engem, kérlek téged*."

A szakirodalom állásfoglalását ismertetve azért részesítettem előnyben a (lényegében) szó szerinti idézést a tartalmi tolmácsolással szemben, hogy pontosabban meg lehessen figyelni mind a finomabb, mind az elnagyoltabb részleteket; mindazt, ami hozzájárult az álszabályféle kialakulásához.

Miért is beszélek itt álszabályról? Azért, mert túlságosan élesnek tartom mind az E/1., E/2.-nek és a többes számnak a szembeállítását, mind pedig a költői nyelvnek a hangsúlyozott megkülönböztetését. Véleményem szerint nincs olyan logikai vagy kommunikációs szükségszerűség, amely a többes számú személyjeles alakok számára az E/1. és E/2. személyűektől eltérő viselkedést kívánna meg, és azt sem hinném, hogy a nyelvhasználat ilyesmit igazolna. Inkább csupán arról lehet szó, hogy a gyakorlatban – egyszerűen tartalmi okból, nem pedig valamiféle elvontabb grammatikai kényszerből adódóan – az E/1. és az E/2. megjelenésére több a lehetőség, mint a többes számbeli személyjelekére. Azért, mert E/1. és E/2. személyjelű főnevek tárgyi szerepben sűrűbben kerülnek elénk, mint a többes számot képviselő személyjeles formáknak a megfelelő esetei, még aligha kell arra gondolnunk, hogy az utóbbiaktól másfajta grammatikai viselkedést várjunk el. – A költői nyelvet illetően a kézikönyvek idézett fejezetei (kimondatlanul) valamilyen stílusbeli sajátágot sejtetnek. Pedig inkább verstani szükségről és lehetőségről (ritmus, szótagszám, rímelés) van szó.

3. Példagyűjtemény a ragtalanság szemléltetésére. A szakirodalom ismertetése és véleményem felvázolása után bemutatom azt a példagyűjteményt, amely reményeim szerint hozzájárul az álszabály megingatásához. Adatait nem célzott kereséssel, hanem részint olvasás közben, részint az interneten filmeket nézve, hanganyagokat hallgatva találtam. – Az írott forrásokat cikkem végén, a hivatkozott irodalom jegyzéke előtt sorolom fel. Az internetes példák lelőhelyére pedig idézésükkor, lábjegyzetben utalok. – Mivel a hallás útján gyűjtött adatoknak lejegyzésükkor nem mindig jegyeztem fel a pontos internetes lelőhelyét, cikkem írása közben ellenőrző letöltést végeztem. Ennek időpontja: 2024. 10. 17. Megegett az is, hogy a hallott példát célszerű volt nyomtatott forrásban ellenőriznem; vö.: Kaffka 1911/2004; Lányi ford. 1955.

Gyűjteményem bemutatását versadatokkal kezdem, vagyis olyanokkal, amelyek nem cáfolják a szakirodalomban kirajzolódó (ál)szabályt.

Mint láthattuk, több összefoglaló munka is idézi a Toldi szerelméből (egyébként az 5. énekből) a tárgy szerepét betöltő, T/3. személyű *maguk* visszaható névmást. Arany elbeszélő költeményét – nem a gyűjtés szándékával, hanem egyszerűen felelevenítésül – újraolvasva T/3. személyű birtokos személyjeles főneveket is találtam ragtalan tárgyként; mindkettőt a 11. énekben, az 52. és a 112. versszakban: „S lőn viadal, hosszas, váltva megújuló, | Hajszálnyi hibán vagy eseten forduló, | Hogy rajtafeledik, kik közelebb állnak, | *Szemők*’ e játékán a szörnyü halálnak” (Arany 1863–1879/1975: 699); „*Urok*’ így elhelyezék tiszta, földött helyen [ti. a magyar katonák]” (uo. 719).

Ugyancsak verses forrásként akadt kezembe egy református énekeskönyv. Ebben T/2. és T/1. személyű példát találtam: „A nagy Istent hogyha szívből féltitek, Áldásait neki újra veszitek; Szent orcáját tirátok fordítja, Kegyelmevel *házatok* megújítja” (RefEEn. 227); „A bün [!] gyötri *szívünk*, Tisztíts meg és Vedd, oh, vedd el *bününk* [!]” (uo. 408).

Egészen más jellegű szövegből kínált T/3. személyű adatot egy regényfordítás versbetéte. Diákkoromból is emlékeztem rá. Most az interneten található hangoskönyv hozta elő, ott azonban a forrásra vonatkozó adatok hiányosak, ezért jobbnak láttam, ha a példát a nyomtatott szövegből, pontosabban az egyébként szintén az interneten lévő elektronikus könyvtárból idézem. – A versbetét egy dalocska, amelyet Balzac Goriot apójának egyik fontos szereplője, Vautrin dudorászik: „Hetedhét országot bejártam, | Ismertek engem mindenütt [...] Szőkékkel, barnákkal cicáztam, | El is csavartam a *fejük*” (Lányi Viktor ford. 1955: 20).

Nem verses példáimra egy olyan, T/1. személyű adattal térek át, amelyet az iméntihez hasonló módon találtam. Kaffka Margit regényéből, a Színek és évekből való. A mű rádióra alkalmazott változatában figyeltem fel rá néhány évvel ezelőtt az interneten. A hanganyagot azonban mostanában nem sikerült megtalálnom, így az elektronikus könyvtárban elérhető eredeti regényszöveghez fordultam: „Láttam egyszer esti félsötétben az anyám arcát, szája gögös összerándulását, mikor a fiatal Telekdy karja alá fűzte tüntetően kezét valami séta vagy uzsonna után hazajövet; mert Széchy akkor, hogy hónapok óta nem lépte át a *küszöbünk*, csak úgy, hirtelen szándékkal egyszer megint haza akarta kísérni” (Kaffka 1911/2004: 14).

A többes számú birtokos személyjeles formák ragtalan tárgyi használatával a legtöbbször Németh László műveiben találkoztam.

Először az Iszonyból idézek két T/3. személyű alakot: „Mintha az életet hatalmukban tartó istenségek olyan területre tették volna be a *lábuk*, melyet előttük a természet szent

berekként elrekesztett” (Németh 1947/1962: 88–89); „Én nem kérdeztem, hogy miben nyitották rám a fáncsiak a *szájuk*, de azt tudtam, hogy rágnak mindenütt erősen” (uo. 503).

Kifejezetten gazdag ragtalan tárgyként alkalmazott T/3. személyjelű főnevekben az Irgalom anyaga: „De a kimentés [’mentegetőzés’], mint a lefutó harisnyaszem, magával húzta volna az egész *történetük* [ti. Ágnesékét]” (Németh 1965: 2: 32); „Lackovicsnak azóta [Ágnes] különben sem látta semmi nyomát a lakásban; nem, mintha nem lett volna, de elköltözött a szüleitől, legényszobát bérelt, onnét ülte meg, mint arcot, testet vesztett Végzet, az *életük*” (uo. 2: 65); „Láthatólag jól is esett neki [ti. Kertésznek], hogy két fiatal ember, egyik a lánya, *tudományuk* összetéve az ő fiútársával [ti. Halmival], öreg, sirból kikapart testével foglalkoznak” (uo. 2: 93); „[Mária] még a padokban körbe adott kórbonctani készítményt is a *fejük* összedugva, egyszerre akarta nézni vele [ti. Ágnessel]” (uo. 2: 129); „S Ágnes valóban kezdte megformulálni a kérdést, amelyre a bejegyzések választ kértek, hogy valóban az efféle durvaságokkal rontják-e el a *dolguk* a férfiak” (uo. 2: 159); „Az ajtónyitásról azonban a többség tudomást vett; kíváncsian fordították feléjük a bágyadtan kék vagy lázasan barna, vagy a fejükben süppedt *szemük*” (uo. 2: 215). – Állnak a regényben ragtalan tárgyként T/3. és T/1. személyjeles visszaható névmások is: „Igen, [Vetésiék] a temetőnél szálltak le, s a budaörsi svábok pincéinél ásták be *maguk*” (uo. 1: 9); „Vajon lehetséges egy férfival is ez? gondolta [Ágnes], mialatt mellén a szipogás rázkódásba ment át, aztán hirtelen, szinte átmenet nélkül csendes szuszogásba. [Mária megvigasztalásáról van szó.] Így dobni át *magunk* a szép dagályban (melyet mintha egy isten töltene belénk, hogy a teremtés hibáiból valamit jóvá tegyen), a test ágaskodó, önző ellenkezésén” (uo. 2: 124).

Németh Lászlónak a Mathiász panzió című drámájából szintén van *maguk* névmásos adatom egy internetes színházi felvételtől, annak az I. részéből: „[A cselédlányok] átdobják *maguk* a korlátot [az öngyilkosságról van szó]” (a felvételen látható időmérő 1:34:23-as állásánál; a továbbiakban az illetet röviden „számlálóállás”-nak nevezem).¹

A drámai műnemnél maradvaként egy T/3. személyjelű főnevet idézek László Endre fantasztikus (sci-fi) rádiójátékából, a Szíriusz kapitány haragszik című sorozat 3. részéből; a szériát először az 1970-es években sugározták: „Megnyílok előttük, és várom *érkezésük*” (1:39:31-es számlálóállás).²

Az eddig (zömmel) eredetileg is magyar szövegek adatai után áttérek a fordításokból származó példákra.

Sorukat egy Steinbeck-regény (Kék öböl) átültetéséből való T/3. személyjeles főnévvel indítom: „A katonák másként tartják a *válluk*, mint a közönséges emberek” (Vámosi Pál ford. 1976: 2: 193).

Ugyancsak T/3. személyjelű az az adat, amelyre egy szovjet-orosz elbeszéléseket tartalmazó kötetben bukkantam, Oszip Mandelstam Hideg nyár című novellájának fordításában: „A virágárosok pedig *félrefordítva fejük*, megköpdösik a rózsáikat” (Szilágyi Ákos ford. 1987: 31). Feltűnő, hogy az igenév tárgya ragtalan, míg az igéé ragos.

Egy Agatha Christie-krimi (Az Ackroyd-gyilkosság) adatát az emeli ki a példák sorából, hogy benne a ragtalan tárgy birtoktöbbségsíűs főnév: „Én mélységesen hiszek

¹ https://www.youtube.com/watch?v=PH4A_pmKgTQ

² <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=sz%C3%ADriusz+kapit%C3%A1lly+haragszik+3.+r%C3%A9sz+videa#fpstate=ive&vld=cid:5c2c9863,vid:85e8u4hMPnA,st:0>

a gondviselésben... abban az istenségben, aki *céljaink* formálja végre, ahogyan Shakespeare olyan gyönyörűen mondja” (Szilágyi Tibor ford. 1999: 159).

Agatha Christie-t egy Poirot-történet (Az eltűnt végrendelet) szinkronizált filmfeldolgozása is képviseli, (szintén) T/1. személyjelű tárggyal: „Elsőként talán kezdjük azzal, hogy emeljük *poharunk* kedves barátunkra, Monsieur Andrew Marsh-ra” (41:11-es számlálóállás).³

Ugyancsak T/1. személyjeles adattal szolgál egy amerikai indiánfilm, a Lakota hold szinkronja: „A tánc életünk része volt. Felkészítette *szívünk és lelkünk* a fontos eseményekre” (12:40-es számlálóállás).⁴

A filmpalettát egy 1942-es amerikai rajzfilm, a Bambi színesíti. A mű Felix Salten magyar származású osztrák író regényét dolgozza fel; új magyar szinkronja 1993-ban készült. A ragtalan tárgy, amelyet a rajzfilmből idézek, T/2. személyjelű: „És tudjátok, mi lesz? Be lesztek zsongva! Teljesen elvesztitek a *fejete*!” (46:30-as számlálóállás).⁵

Végül egy T/1. személyjelű ragtalan tárgy Csingiz Ajtmatov regényének, A versenylő halálának fordításából, amelyet Láng Anikó készített (1968). A példa mellett lapszám helyett azért szerepel számlálóállás, mert a művet abból a hangoskönyvből idézem, amelyet a Vakok és Csökkentelők Szövetsége könyvtárának számára olvasott fel Bodor Tibor: „Csakhogy [az élet] minden fordulónál tartogat valami keményet, amely feltöri a *vállunk*” (Láng Anikó ford. 1968: 4:44:03-as számlálóállás).

4. Zárógondolatok. Gyűjteményem közreadásával – vállalva az eklektikusságot és véletlenszerűséget – az volt a szándékom, hogy megingassak egy grammatikai álszabály-félét. Természetesen célszerű lenne olyan gyakorisági felmérést készíteni, amely a szóban forgó típushoz tartozó ragtalan tárgyakat szembesítené ragos megfelelőikkel. Erre egy tekintélyes méretű, morfológiailag elemzett korpusz lehetne alkalmas.

Cikkemben olyan grammatikai kérdést vizsgáltam, amelyről régóta szerettem volna véleményt nyilvánítani, ezért a saját lelkiismeretem is arra ösztönzött, hogy tárgyalását ne halogassam tovább. Titkon azt is remélem, hogy Benkő tanár úr sem volna elégedetlen azzal, hogy a nyelvhelyesség mint téma ilyen módon jelenjék meg a Magyar Nyelvben.⁶

Kulcsszók: álszabály, ragtalan tárgy, birtokos személyjeles főnév, visszaható névmás.

Az írott nyelvi (főleg szépirodalmi) példák forrásai

Arany János 1863–1879/1975. *Toldi szerelme*. In: Arany János válogatott művei II. Elbeszélő költemények. [Magyar Remekírók.] Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

³ <https://videa.hu/video/film-animacio/poirot-az-eltunt-vegrendelet-1993-agatha-christie-angol-X9jp3DYsl4IdOZNV>

⁴ <https://videa.hu/video/film-animacio/indian-hold-1992-hd-tv.rip.mkv-western-uTk6y1h3uTydMePu>

⁵ <https://videakid.hu/video/mese/bambi-hd-1942-1080p-felix-salten-Ulo8ZAaocbXbEJRz>

⁶ A sors érdekes firtora, hogy kéziratom leadása után a birtokos személyjeles tárgyak történetéről éppen Benkő Loránd monográfiájának újraolvasásakor olyan részletet találtam (1980: 218–225), amely az „álszabály” minősítésemet némely vonatkozásban árnyalni javasolja.

- Kaffka Margit 1911/2004. *Színek és évek*. <https://mek.oszk.hu/02000/02028/02028.pdf> (2024. 09. 22.)
- Láng Anikó ford. 1968. Csingiz Ajtmatov: *A versenylő halála*. Hangoskönyvtár [727.].
- Lányi Viktor ford. 1955. Honoré de Balzac: *Goriot apó*. <https://mek.oszk.hu/00300/00322/00322.pdf> (2024. 09. 22.)
- Németh László 1947/1962. *Iszony*. III. kiadás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László 1965. *Irgalom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- RefEén. = *Református egyházi énekeskönyv a Kolozsvári Református Egyházkerület használatára*. Az egyházkerület 7160/1923. számú hivatalos kiadványa.
- Szilágyi Ákos ford. 1987. Oszip Mandelstam: *Hideg nyár*. In: Gereben Ágnes vál.: Nagy tüzek. Szovjet-orosz elbeszélések az 1920-as évekből. Kossuth Könyvkiadó.
- Szilágyi Tibor ford. 1999. Agatha Christie: *Az Ackroyd-gyilkosság*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Vámosi Pál ford. 1976. John Steinbeck: *Kék öböl*. Európa Könyvkiadó.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT 2000. A tárgy alakja. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 415.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. MOLNÁR ILONA 1962. A tárgy kifejezőmódja. In: TOMPA JÓZSEF szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. II. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 153–154.
- RÁCZ ENDRE 1968. A tárgy alakja. In: BENCÉDY JÓZSEF – FÁBIÁN PÁL – RÁCZ ENDRE – VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 273–274.
- RÁCZ ENDRE 1985. Ragtalan tárgy. In: GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSZKY MIKLÓS főszerk., *Nyelvművelő kézikönyv II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 556–557.

On a pseudo-rule of suffixation

In Hungarian, nouns with first and second person singular possessive suffixes (and certain types of pronouns in connection with these) can serve as the object of a sentence without an accusative suffix. According to certain comprehensive grammars and the *Nyelvművelő kézikönyv* (Handbook of Language Cultivation), the use of the unmarked variant is limited in the case of plural possessive suffixes. The author of the present article finds this restriction to be unwarranted; it seems to be a pseudo-rule. The paper aims to disprove it by presenting examples collected partly from written sources (primarily literary works) and partly from audio materials found online (e.g., films).

Keywords: pseudo-rule, unmarked object, noun with possessive suffix, reflexive pronoun.

HORVÁTH LÁSZLÓ
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

SZEMLE

Parapatics Andrea, A nyelvi tudatosság fejlesztése

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2025. 97 oldal

Magyartanár szakos hallgatóknak gyakran tesszük fel a kérdést a magyar nyelv tanításával foglalkozó szemináriumokon: mit gondolnak, mi a legfontosabb célja az anyanyelvi nevelésnek? A kérdésre évről évre egyre többen azt válaszolják, hogy a legfontosabb a nyelvi tudatosság fejlesztése. A nyelvhasználatra történő rendszeres reflexió és az arról való metakognitív gondolkodás nemcsak kifejezőbbé teszi a nyelvhasználatot, de támogatja a szövegértési és szövegalkotási kompetenciák fejlődését, vagyis eredményesebbé teheti magát a tanulást. A nyelvi tudatosság fejlesztése azonban olyan tananyagokat, módszertant és eszközöket kíván, amelyek jelenleg csak korlátozottan elérhetők a pedagógusok számára. PARAPATICS ANDREA kötete tehát hiánypótló, egyrészt azért, mert a nyelvi tudatosság fejlesztésével foglalkozó feladatokat, tesztek, portfólió ötleteket, szimulációs gyakorlatokat és ismeretterjesztő szövegek tartalmaz; másrészt pedig azért, mert kimondottan felsőoktatás-módszertani munka. Kétség sem fér hozzá, hogy először a tanárjelöltek nyelvi tudatosságát kell erősíteni ahhoz, hogy ők is tudják majd fejleszteni saját tanulóikat ezen a téren.

A kötet öt nagy szerkezeti egységre bomlik: az I. és a II. egység olyan gyakorlatokat tartalmaz, amelyeket a pedagógusjelöltek számára adhat az egyetemi oktató nem csak szakmódszertani órákon. A III. fejezet egy speciális szimulációs gyakorlatot mutat be, a mikrotanítás egy formájához nyújt segédanyagokat, amelyek szintén jól alkalmazhatók az egyetemi oktatásban. A IV. fejezet már a gyakorlaton lévő pedagógusjelölteket segíti, hiszen egy olyan feladatgyűjteményt ad közre, amelyeket a pedagógusjelöltek a saját óráikon használhatnak. Az V. fejezet pedig a szerző ismeretterjesztő munkáiból összeállított szöveggyűjtemény, amely mind tartalmában, mind módszertani szempontból számos lehetőséget biztosít a tanulási-tanítási folyamatba történő integrációra.

Az I. fejezet a mindennapi kommunikáció témakörét dolgozza fel életszerű feladatokkal, a pedagógusjelöltek hétköznapi nyelvhasználatára építve. A fejezet tematikus szempontból és módszertanilag is rendkívül sokszínű. A témákat tekintve megjelennek benne a fatikus kommunikáció elmei, a diskurzusjelölők, a bók nyelvhasználati sajátosságai, a hétköznapi metaforák értelmezési lehetőségei vagy a digitális nyelvhasználat és a mesterséges intelligencia alkalmazása. A gyakorlatok jellemzően hasonló didaktikai lépésekből állnak: elsőként a feladat megoldói megfigyelik az adott nyelvi jelenséget, elemzik, majd végül reflektálnak rá. Mindhárom lépéshez gondosan kidolgozott kérdés- vagy feladatsort kap az oktató, ha szeretné beépíteni a saját tanórájába az adott gyakorlatot. A megfigyelés szakaszában különböző forrásból származó szövegeket dolgoznak fel a hallgatók. Részben alapvetően szóbeli szövegekből gyűjtenek nyelvi adatot, ilyen például egy filmrészlet, egy sorozat részének a megtekintése vagy interjú készítése egy adatközlővel, részben pedig alapvetően írásbeli szövegekből származó nyelvi elemekkel dolgoznak, amelyek között szerepel vers, reklámszöveg, közösségi médiából származó poszt, népdal

vagy ismeretterjesztő cikk. Az elemzés fázisát grafikus szervezők segítségével támogatja a szerző, segíti az adatok rendszerezését és értelmezését kettéosztott naplóval, táblázattal, a nyelvi napló különböző változataival, gondolattérképpel, illusztrációval, Venn-diagrammal. A reflektálás szakaszában pedig több gyakorlatnál is megjelenik a kreatív írás rövid esszé, naplóbejegyzés vagy önmagunknak szóló írás formájában.

A II. fejezet a területi és társadalmi sokszínűség témaköréhez kapcsolódó gyakorlatokat mutat be, a nyelvjárási régiók sajátosságait vizsgáló feladatok mellett megjelennek a nyelv életkori változataival, a nemi sztereotípiákkal, a szakmák nyelvével és a szlenggel foglalkozó gyakorlatok is. A fejezetnek a didaktikai felépítése az előző fejezetéhez hasonló, itt azonban a megfigyelés, adatgyűjtés esetében egy új szövegtípus is megjelenik, a szótár. A szótárhasználat lépéseinek a tanítása jól szimulálja a tanulási folyamatot, így alkalmas arra is, hogy növelje a hallgatók tanulásmódszertani tudatosságát, és segítse őket az információk kritikus értékelésében. Az elemzési szakaszban új grafikus szervezőként jelenik meg a fejezetben a szófelhő, amely a lényegkiemelés és tömörítés gondolkodási műveleteinek a gyakorlására szolgáló innovatív feladat. A reflektálás kreatív szövegalkotási feladatai között helyet kap az összefüggő történet alkotása megadott szavakból, és publicisztikai szöveg alkotása.

A III. fejezet több szempontból is eltér az eddigi gyakorlatoktól. Az egész fejezet az osztálytermi és az osztálytermen kívüli tanári kommunikációval foglalkozik. Olyan hiánypótló témát is érint, mint például a szülőkkel való kommunikáció. A fejezet központi eleme a mikrotanítás módszertanát felhasználó gyakorlat. A mikrotanítás egy olyan tanítási helyzet szimulálása, amelyben a tanulók szerepét a tanárjelölt csoporttársai játsszák, és rendszerint egy órarészletet valósítanak meg a szereplők. A tanári szerepben lévő tanárjelölt feladata az óra megszervezése, a tanulási-tanítási tevékenység lebonyolítása. A mikrotanítás célja, hogy biztonságos környezetben próbálhassák ki a tanárjelöltek a tanári szerepet, pozíciót. A mikrotanításhoz számos reflektív gyakorlat kapcsolódhat, amelyek különböző szempontokból elemzik azt. PARAPATICS ANDREA könyve a tanári kommunikáció elemzéséhez nyújt módszertant és szempontsort. A bemutatott elemzési módszernek, amely alapvetően a mikrotanítások kommunikációjának a lejegyzésén, diskurzuselemzési szempontok mentén történő vizsgálatán és önértékelésén alapul, már régóta nagy hagyománya van az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyartanári szakán, a Tanári kommunikáció kurzuson, amelyet Antalné Szabó Ágnes és Raátz Judit dolgoztak ki. A mikrotanításra épülő gyakorlatokban, és a fejezet másik két témájában, a szóbeli és írásbeli instrukciók megfogalmazásában, valamint a szülőkkel való kommunikációban is hangsúlyosan jelenik meg az önértékelés. A különböző kommunikációs szempontok szerint összeállított ellenőrzőlista segít a nyelvi tudatosság fejlesztésében és a hatékony tanári kommunikáció kialakításában.

A IV. fejezetben található feladatok már a gyakorlatukon lévő pedagógusjelölteket segítik. A fejezet feladatai részben már megjelentek a szerző korábbi módszertani témájú munkáiban, részben pedig ebben a kötetben olvashatók először. A gyakorlatok ebben az esetben elsősorban a területi nyelvváltozatokhoz kapcsolódnak. A gyakorlatok részletes kidolgozottságát tovább bővíti, hogy a kötetben található képek, szóártyák könnyen másolhatók, így a pedagógus azonnal meg is tudja valósítani a feladatokat a saját óráján. Módszertani szempontból kiemelkedő a projekt és a portfólió módszerének a bemutatása és alkalmazása az adott témakörben. Mindkét módszerhez egy rövid elméleti bevezetőt is ad a szerző, amely lefekteti a portfólió és a projekt legfőbb pedagógiai alapelveit. A projekt-

módszerhez kapcsolódó példa négy tanóra leírását tartalmazza vázlatos formában, amelyek könnyen konkrét óratervekké alakíthatók. A portfólió esetében pedig egy részletesen kidolgozott feladatsort kap az olvasó, ahol még az értékelési szempontok is adottak. Izgalmas gyakorlatokat tartalmaznak a fejezet végén a szövegértési feladatlapok, amelyek egy-egy téma önálló feldolgozását segítik. A szövegértési feladatlapok összeállításában nem az ellenőrzés és a számonkérés a cél, hanem a kérdések, feladatok segítségével az adott szöveg megértése és feldolgozása. Ezekhez a feladatlapokhoz megoldások is tartoznak.

A szövegértési feladatlapok jó példát mutatnak arra, hogy használhatók fel az V. fejezetben szereplő ismeretterjesztő szövegek. Ezek a rövid, könnyen értelmezhető, tartalmas írások olyan nyelvi, nyelvhasználati érdekességeket járnak körül, amelyek minden nyelvhasználót értenek. Viszonylag kevés az olyan jó minőségű, tartalmában megbízható, nyelvhasználatról szóló rövid írás, amelyet a középiskolai anyanyelvi nevelésben példaszövegként felhasználhat a pedagógus. Ezt a hiányt több ismeretkörben is pótolja a kötet: olvashatunk szállóigékről, tájnyelvi kifejezésekről, tükörfordításról, bőkről, nyelvhelyességi kérdésekről, fatikus kommunikációról, mesterséges intelligenciáról. A szövegek témái jól illeszkednek az I. és II. fejezetben bemutatott gyakorlatokhoz, akár azok kiindulópontjaként is alkalmazhatók. A szövegek jó alapot adhatnak tanulói kiselőadáshoz, vitához, kooperatív csoportmunkához, inspirálhatnak egy-egy nyelvi adatgyűjtést, megfigyelést.

PARAPATICS ANDREA kötete a magyartanárképzés egyik fontos hiányterületét pótolja azzal, hogy módszertanilag megalapozott, gyakorlatközpontú anyagokat kínál a nyelvi tudatosság fejlesztésére. A könyv öt szerkezeti egységében bemutatott gyakorlatok, módszerek és szövegek arra ösztönzik a pedagógusjelölteket, hogy rendszeresen, az iskolai élet minél több színterén reflektáljanak saját nyelvhasználatukra, és tanulóikban is fejlesszék a nyelvi tudatosságot, törekedjenek a pozitív anyanyelvi attitűd kialakítására. A kötet külön érdeme, hogy az anyanyelvi nevelést nem normaorientált, hanem szociolingvisztikai szemléletben értelmezi: figyelembe veszi a nyelvhasználat társadalmi és területi sokszínűségét, a nyelvváltozatok és nyelvi változások természetes jelenlétét az iskolai kontextusban.

A könyvben szereplő gyakorlatok – például a kommunikációval, nyelvjárással, szlenggel vagy mesterséges intelligenciával kapcsolatosak – azt a célt szolgálják, hogy a tanárjelöltek elfogadóbbá és érzékenyebbé váljanak a nyelvi sokféleség iránt. Ez összhangban van a nyelvmenedzselés-elmélet pedagógiai alkalmazásával is, amely nem kizárólag preskriptív szabályokra épít, hanem a tanulók nyelvi döntéseit, stratégiáit és azok tudatos alakítását helyezi a középpontba. A mikrotanítás módszertana és a reflektív pedagógiai gyakorlatok a nyelvhasználati tudatosság és a tanári kommunikáció fejlesztését célozzák, ezzel is támogatva a tudatos és felelős nyelvhasználók képzését.

A kötet szöveggyűjteménye és tanórai segédanyagai nemcsak tartalmukban, hanem didaktikai felépítésükben is alkalmasak arra, hogy részét képezzék a köznevelési anyanyelvi óráknak és a felsőoktatásbeli módszertani kurzusoknak egyaránt. A nyelvi adatgyűjtés, elemzés és reflektálás folyamata lehetőséget teremt arra, hogy a tanulók (és a tanárjelöltek) aktívan alakítsák saját nyelvi identitásukat, miközben kritikai szemlélettel közelítenek a nyelvi jelenségekhez – ez a megközelítés a korszerű anyanyelvi nevelés alapvető követelménye.

Bölcskei Andrea, Korai keletkezésű helynevek a Brit-szigeteken

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2025. 433 oldal

BÖLCSKEI ANDREA *Korai keletkezésű helynevek a Brit-szigeteken* című monográfiája hiánypótló munka a történeti helynévkutatás és a brit szigetvilág korai nyelvi rétegeinek vizsgálata terén, amely szerteágazó helynév-tipológiai elemzéssel járul hozzá a kora középkori helynévadás jobb megértéséhez.

A kötet bevezető egysége – a könyv fejezeteinek rövid bemutatása után – két kulcsfogalom, a téma szempontjából kiemelt jelentőséggel bíró terminus, a helynévi szubszt-rátum és szuperszt-rátum definiálásával indít. Előbbi rétegbe tartoznak azok az eredeti lakosság nyelvében keletkezett helynevek, amelyek direkt vagy indirekt módon kerültek át a területre újonnan érkezők nyelvébe. Ezek között találkozunk például nagy folyók, tavak, domborzati alakulatok stb. neveivel. A vizsgált korpusz tekintetében a Brit-szigeteken lefolyt nagy népességmozgásoknak köszönhetően területenként eltérő szubszt-rátummal kell számolnunk. A helynévi szuperszt-rátumot olyan helynevek alkotják, melyek a területen csak rövidebb ideig élő népcsoportok nyelvében keletkeztek. A szerző deklarálta a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynév-tipológiai modell szemléletére és fogalomkészletére (pl. névrész, névelem stb.) támaszkodik munkája során, azonban sok esetben el is tér attól. Az egyes elemző fejezetekben emellett az angol névtani szakirodalomban szokásos módszertani eljárásokról is beszámol a szerző (lásd például a természeti környezetre utaló nevek esetében).

A könnyebb tájékozódás érdekében a Bevezetésben listászerűen közli a szerző, hogy a monográfiában említett nyelveket és nyelvváltozatokat mikor használták a térségben, illetve itt kaptak helyet a kötetben alkalmazott rövidítések (pl. a megyék nevei), valamint a leggyakrabban hivatkozott helynévi alaprészek is (jelentésükkel együtt). Az analízis alapjául szolgáló korpuszról nem tesz említést BÖLCSKEI ANDREA: mindössze az Irodalomjegyzék 35 tételes, nyomtatott és online forrásokat felsorakoztató listája utal arra, hogy jelentős névanyag képezhette a vizsgálat hátterét. Egy személyes beszélgetés alkalmával azonban kiderült, hogy a vizsgált névállomány mintegy 6000 tételt foglal magában.

A könyv második egysége a Brit-szigetek földrajzi sajátosságait veszi számba röviden, majd az egyes népeket és népcsoportokat mutatja be. A felvázoltak alapján egy kulturálisan és nyelvileg is igen színes kép bontakozik ki az olvasó előtt. Beszél a prekelta népcsoportok (i. e. 750 körül), a kelták (i. e. 750 k.–i. sz. 43), a rómaiak (i. sz. 43–410) korától. Az angolszászok korának (410–8. sz. vége) bemutatását a kulturális eltérése miatt már a nagyobb régiók szerint haladva végzi el, tehát külön tárgyalja a szerző Anglia, Wales, Skócia, valamint Észak-Írország és Írország területét. Ugyanebben a rendben számol be a vikingek (8. sz. vége–1066) és a normannok (1066–1485) koráról. A tájkép és a településszerkezet a Tudor-korszak hajnalán nyerte el mai formáját, ezért 1485-ig mutatja be részletesebben a szigeteken történt eseményeket a szerző.

Miután az olvasó megismerkedett a térség földrajzi, nyelvi és népességtörténeti arculatával, helynévfajták szerint mutatja be a Brit-szigetek helynévkincsét – kezdve a víznevekkel (álló- és folyóvizek, illetve mocsarak neveivel). A szigetek különböző régióiban kialakult korai víznevek – nem meglepő módon – nagy hasonlóságot mutatnak mind egy-

mással, mind pedig a kontinens nagyobb vízfolyásainak neveivel. Ez azzal magyarázható, hogy a nagyobb (de néha a közép- vagy kisebb) vizek nevei indoeurópai (más terminussal óeurópai) gyökerűek. A fejezet a prekelta (óeurópai) víznevek mellett beszél kelta (brit és gael), latin, ó- és középgangol, óskandináv (óészaki), valamint normann (francia) eredetű hidronimákról is. A nagy ívű elemzés kimutatja, hogy a víznévkinccs tanúságtétele megerősíti az egyes népek terjedési irányát, mértékét és idejét is. A kelta eredetű nevek például rendre nagyobb vízfolyások elnevezései, számuk nyugat felé haladva növekszik. Szerkezeti felépítésüket tekintve főleg egyrészeseek: pl. *Brue* 'fürge', *Cray* 'tisza, friss', *Ock* 'lázac'. Ezzel szemben az Észak- és Kelet-Anglia területén gyakori óészaki eredetű víznevek inkább kis- és középvizeket jelölnek, s javarészt összetettek: pl. *Rawthey* 'vörös folyó', *Routenbeck* 'morajló folyó'.

Ezt követően etimologizálja a nagyobb szigetek neveit, a tájneveket, valamint a jelentősebb földfelszíni alakulatok (hegyek, völgyek, síkságok, erdők) neveit. Utóbbiak esetében újra eredetük szerint, azaz prekelta és kelta, latin, óangol, óskandináv és francia eredetű elnevezésekről beszél. Az elemzés izgalmas jelentéstani megfigyelésekre is lehetőséget adott. Az Észak-Európa síkvidékeiről érkező angol és szász népek a magukkal hozott földrajzi közneveket használva nevezték meg az újonnan megszállt területeket. Ennek következtében a kis és közepes nagyságú térszíni alakulatok köznévi megnevezéseit használták fel a nagyobb földrajzi objektumok elnevezésekor, így az érintett szavak (pl. *dūn*, *hōh*, *mōr*) lassan jelentésbővülésen mentek keresztül. Ugyanakkor hegyek megnevezésére szívesen kölcsönöztek földrajzi közneveket más nyelvekből (kelta, óészaki, francia) is.

A monográfia legterjedelmesebb, a kötet több mint felét kitevő ötödik fejezete a településneveket veszi górcső alá. E rész rövid bevezetőjében azokról a korai történeti forrásokról olvashatunk, melyek tartalmazznak településneveket (ilyen pl. Ptolemaiosz Geográfiája vagy a Tribal Heritage c. területfelmérés). Ezt követően elsőként a személyre, birtokosra utaló településneveket mutatja be BÖLCSKEI ANDREA. A világi személyeket e nevekben jelölhetik egyrészt személynévvel (pl. *Thurston* < *Thūr* szn.), másrészt társadalmi rangot, címet, méltóságot kifejező közszóval (pl. *Kingsbury* 'a király megerősített majorsága', *Knighton* 'a király vagy a nemes szolgáinak, katonáinak, a lovagoknak a birtoka'). Az egyházi személyre utaló településnevekben olyan közszói elemekkel találkozunk, melyek az egyházi személyre magára utalnak (pl. *Bishopton* 'a püspök birtoka', *Preston* 'az egyházi személyek (föld)birtoka'). Emellett egyházi intézmények és szervek is megjelennek névrészként, szintén köznévi (pl. *Abdy* 'apátsághoz tartozó tulajdon') vagy tulajdonnévi (pl. *St Paul's Walden* 'Szent Pál[-székesegyház] Waldene) lexémával kifejezve.

A társadalmi csoportra utaló településnevek gyakran utalnak a lakosság vagy a hódítók törzsi hovatartozására. A brit kelta törzsekre utal például a *Bretton* 'a britek települése', angolszászra a *Hastings* 'Hæsta népe', óskandinávok jelennek meg *Danby* 'dánok falva' nevében, normann franciákról kapta a nevét *Flimby* 'a flamandok falva'.

A kereszténység elterjedése előtt politeista vallások hagyományával számos településnév összefüggésbe hozható. A brit kelta mitológia egyik istenségének a neve jelenik meg a *Camulodunon* 'Camulos erődtímenye'. Az angolszász pogány világgéppel kapcsolható össze pl. a *Wye* 'pogány szentély'. A kelta jellegű és a római típusú kereszténység több szempontból is eltér egymástól, mindkettő lenyomata megmutatkozik azonban a településnévi állományon. A kelták leszármazottjai által lakott területeken a második leggyakoribb településnév-típus a partocíniumra utaló neveké. Ezzel szemben az angolszász régiókban

kifejezetten ritkának számít ez a típus. Előbbire szolgáltat példát a *Llanveris* 'Szent Peris temploma' vagy a *St Andrews* 'Szent Andrásé' név. Az ó- és középgangol korszak keresztény világképével hozható kapcsolatba pl. a *Dewchurch* 'Dewi, azaz Szent Dávid temploma'.

Külön kategóriaként tárgyalja a mű a településtípusra utaló elnevezéseket. A korai egyrészes településnevekben és a kétrészes nevek utótagjában megjelenő településtípusra utaló köznevek igen gazdag csoportot alkotnak. A brit korszak települései törzsi központok, erősített táborhelyek voltak. Ez jelenik meg pl. a *Durolitum* 'fallal körülvett város a gázlónál' vagy *Bury* 'a megerősített hely[nél]' névben. Római jellegű településre utalhat pl. az óangol *wīc* 'brit-római település' köznév, mely a latin *vicus* 'függő helyzetben lévő település, falu' szó átvétele lehet. Ez jelenik meg pl. a *Norwich* 'az északi falu' névben. Angolszász jellegű településekre utaló nevek bemutatása igen részletes. Olvashatunk többet között a *-hām*, *-tūn*, *-ingahām*, *-ingtūn*, *-wīchām*, *-worth* stb. utótagú nevekről. Az óskandináv jellegű településekre utaló nevek kapcsán a *-by*, *-thorp*, *-thveit* stb. alaprészi lexémát tartalmazó nevekről szól a szerző. A normann francia hatás jól tetten érhető a településnevekben, hiszen földbirtokokat szereztek, így a tulajdonjog kifejezése tetten érhető a nevekben megjelenő francia személynevekben. A francia hivatalnokok emellett a korábban használt nevek nyelvi arculatát is néhol átformálták. Például egyes nevek eredetileg *-feld* (>*-veld* > *-vell*) utótagját tévesen a fr. *ville* 'falu' szóval azonosították.

Sok településnév esetében valamilyen világi vagy egyházi rendeltetésű épület vagy építmény, létesítmény szolgáltatta a névadási alapot. Az ott lévő feltűnő hídról kapta nevét pl. *Stanbridge* 'köhíd', várról kapta a nevét *Montgomery* település. Monostorra, apátságra utalnak a *Soutminster* 'déli monostor' és *Greyabbey* 'szürke apátság' nevek. A templom-épület után nevezték el az *Eccles* 'templom, kelta keresztény központ' vagy a *Churchstow* 'templommal rendelkező hely' nevű helységeket. A kápolnára utal a *Nurney* 'kápolna', remetelakra az *Armitage* 'remetelak' elnevezés. A *Spittal* névben a 'kórház' jelentésű lexéma rejlik, míg a *Twycross* név 'két vagy kettős kereszt' jelentésű szerkezetre vezethető vissza.

A természeti környezetre utaló nevek között említi pl. a *Cumrew* 'a helyoldalnál lévő völgy', a *Defford* 'a mély gázló', a *Dublin* 'fekete tó', a *Limerick* 'kopár terület' elnevezéseket. Ritkább esetben a név valamilyen gazdasági tevékenységre utal: pl. *Greenwich* 'zöld kereskedőhely', *Potterton* 'a fazekas[ok] települése', *Smeeth* 'kovácsműhely'.

A településneveket bemutató nagy terjedelmű egység utolsó előtti alfejezetében a településnevek változását tanulmányozza BÖLCSKEI ANDREA. Egyik jellemző típusa úgy jön létre, hogy a név az egyik nyelvből átkerül a másik nyelvbe, melynek következtében igen gyakran hang- és jelentéstörténeti változásokon megy keresztül a név: például így lett a brit kelta **Mamucion* névből a latinban *Mamucium*, s normann hatásra mehetett végbe a *Stretford* > *Trafford* változás. Egy adott nyelven belül elsősorban szerkezeti változások jellemzőek. Egyik meghatározó tendencia a középgangol korszakban a megkülönböztető jelző segítségével történő névdifferenciálódás. Előtag hozzáadásával keletkezett pl. *Much* és *Little Hadham* korrelációs pár. A *Tarrant* nevű nagybirtok felbomlásával jöttek létre pl. a *Tarrant Gunville*, *Tarrant Hinton*, *Tarrant Keyneston* stb. elnevezések. Természetesen más típusú változásokra is találunk példát, így beszél a szerző ellipsziszről, redukcióról, bővülésről, valamint névelem- és névrészcszeréről.

Végül a korai településnevek kronológiai rétegzettségét mutatja be a szerző, mégpedig azt állítva a vizsgálat középpontjába, hogy egy-egy, a területen élő nép helynévadási és helynévhasználati tradíciója hogyan hatott a településnév-rendszerre.

Bölskei Andrea egy rövidebb egységet szánt munkájában a mikrotoponimáknak, ezen belül a kisebb földrajzi objektumok és utak neveinek a bemutatására is hangsúlyt fektetve arra, hogy milyen település-, birtok-, gazdaság- és művelődéstörténeti következtetések vonhatók le belőlük. Fejezet felvállalt célja az ide tartozó nevek szemantikai sokszínűségét bemutatni a teljesség igénye nélkül: pl. épületekre, építményekre utaló nevek (*Twyhacche* 'két kapu'), földterületi tulajdonjoggal kapcsolatos nevek (*Wrothey* 'alacsonyan fekvő vitás föld'), falusi vígságokra utaló nevek (*Gamenhulle* 'hely, ahol a játékok zajlanak'), a néphittel összefüggő nevek (*Hascecomba* 'a boszorkány völgye'). Emellett ugyanakkor szól az angolszász közgyűlések helyszínét jelölő nevek két jellegzetes típusáról, a nőkre utaló elnevezésekről (pl. a valószínűleg Szent Katalinra utaló *Lady Hill*), valamint az egyházzal összefüggésbe hozható nevek csoportjáról (pl. *Achadh an Easbuig* 'a püspök mezeje'). Részletesebben beszél a szerző a skót gael népcsoport helyneveiről is. Önálló elemzést kaptak emellett a Brit-szigetek úthálózatának nevei. Noha a római fennhatóság idején épült ki sok ma is használatos út nyomvonala, ezek nevei az óangolból származnak.

Bölskei Andrea vállalkozása – a vizsgált terület kiterjedtsége miatt – rendkívül gazdag névanyag bemutatására törekszik. Az egyes eddig bemutatott elemzések elsősorban a nevek szemantikai tartalmára koncentrálnak, azonban ezek csupán arányokat közölnek, érthető módon pontos számadatokat nem tartalmaznak. A korábbi fejezetek az egyes helynévtípusokat állították az elemzés középpontjába, míg a záró, összegző egységben a szerző tágabb, területi alapú általánosításokra vállalkozik. Itt egy-egy térség – például Anglia vagy Skócia – jelenlegi helynévállományát vizsgálja meg, és ezen belül nyelvi rétegenként haladva határozza meg a legjellemzőbb korai helynévtípusokat és azok sajátosságait. Emellett feltárja a korai és a ma használatos helynevek közötti kapcsolatokat is.

A munka alapvetően olvasmányos módon vezeti be az olvasót a Brit-szigetek korai névkincsébe. Mivel számtalan példa illusztrálja az elemzést, nem válik zavaróvá, hogy a nyelvészeti szakmunktól megszokott hivatkozási rendszertől – a kiadó gyakorlatának megfelelően – eltér a szerző, s lábjegyzetben adja meg a referenciákat. Történeti munka lévén hiányérzetet kelthet azonban az olvasóban az, hogy a nevek első előfordulásának az éve nincs feltüntetve minden esetben. A hivatkozások alapján azonban természetesen ennek utána tud járni az érdeklődő olvasó.

A munka erőssége, hogy bizonyos esetekben nem törekszik állásfoglalásra a nevek eredetét illetően. A névtudományi fejtegetéseket igen gyakran hang- és szótörténeti levelezések kísérik. Egy-egy név elemzése kapcsán polemizálhatunk a szerzővel, hogy miért egy bizonyos kategóriába sorolja a nevet. A *Studdal* 'méneserdő', *Troutbeck* 'pisztrángos folyó', *Westmill* 'nyugati malom' nevek például a gazdasági tevékenysége utaló településnevek között szerepelnek. E besorolások vitathatóak meglátásom szerint, mégis rávilágítanak arra, hogy a kategorizálás nem mindig egyértelmű, és olykor eltérő értelmezésekre ad lehetőséget.

Az onomasztika interdiszciplináris jellege jól kirajzolódik a munkában. Régészeti, történelemtudományi, gazdaság- és népességtörténeti stb. információkkal támasztja alá, illusztrálja mondandóját a szerző. A részletes történelmi és kultúrtörténeti háttér lehetővé teszi, hogy a korszak minél előbb és árnyaltabb képét mutassák be az elemzések.

A monográfia alapossága és nyitottsága a különböző tudományterületek irányába méltán helyezi el BÖLCSKEI ANDREA munkáját az onomasztika kutatási térképén.

Bodó Csanád – Szabó Gergely szerk., A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2025. 393 oldal

1. Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2023. szeptember 6–8. között rendezték meg a 22. Élőnyelvi Konferenciát a jelen kötetével azonos címmel. Az előadásokat közreadó kötet arra vállalkozik – mint ahogyan a szerkesztők azt az előszóban kifejtik –, hogy a szociolingvisztikai kutatásokat a szakmai közönség számára elérhetővé tegye, de emellett a felsőoktatási képzéshez is hozzájáruljon. Noha egyetérthetünk azzal, hogy a kötetben szereplő tanulmányok rendkívül változatos képet mutatnak, a szerkesztők azt a lehetőséget mégsem hagyják kihasználatlanul, hogy az egyik legérdekesebb kérdésfelvetéssel mégis összefogják őket: azzal, hogy miként lesz a szociolingvisztikai kutatás alkalmas a társadalmi hatás elérésére, mellyel együtt a kutatásban felvetett kérdések jelentősége is felmérhető.

2. A kötet szerkezetét tekintve hét fő tematikus egységre tagolódik. Az első a konferencia plenáris előadóinak tanulmányait tartalmazza. MARY BUCHOLTZ tanulmánya *A társadalmi igazságosság előmozdítása a szociolingvisztikában – A közösségközpontú kollaboráció hatása* címmel azt tárgyalja, hogy a kortárs szociolingvisztikában (egyúttal nyelvészetben) hogyan jelenik meg a társadalmi szerepvállalás és a kutatók erkölcsi felelősségének jelentősége. Ezt a kérdést nemcsak felveti, hanem kritikailag körül is járja, részletezve a diszciplína ehhez kapcsolódó előzményeit: ezek vezettek ugyanis az itt szorgalmazott szemléletváltáshoz. A kutatók erkölcsi felelősségét előmozdító diskurzus a szociolingvisztikát már a kezdetektől fogva jellemezte: nem meglepő, hogy a nyelv és a társadalmi egyenlőtlenségek kapcsolata folyamatosan meghatározó volt a diszciplína művelői számára. BUCHOLTZ mégis olyasvalamit hangsúlyoz, amelyet eddig kevésbé övezetett kitüntetett figyelem: kutatóként (és a társadalom tagjaiként) foglalkoznunk kell azzal, hogy a nyelvészetben belül is gondoljunk a társadalmi igazságosságra. Amikor BUCHOLTZ felteszi a kérdést, hogy „[m]it teszünk mi, szociolingvisták a társadalmi igazságosság előmozdításáért?” (18), a cselekvés lehetőségeit arra vonatkoztatja, amit a nyelvészetben belül tehetünk ezért.

HELTAI JÁNOS IMRE *A déli elméletek és a romani nyelvpolitikák* című tanulmányában arra vállalkozik, hogy mindezen elméletek relevanciáját a magyarországi (és európai) romák helyzetére vonatkoztatva értelmezze. A déli elméletek (vö. MAKONI–PENNYCOOK 2020) a globális dél és globális észak metaforikus (de egyúttal földrajzi értelemben is megragadható) terének szembeállításán alapulnak. A globális dél eszerint olyan metaforikusan értelmezhető tér, amely azokat az embereket, helyeket és eszméket foglalja magában, akik és amelyek kimaradtak a modernitás nagy elbeszéléséből. A tanulmány kérdésfelvetése az elméleti megalapozásból kiindulva az, hogy mennyiben tekinthető a romák (nyelvi) helyzete (például Magyarországon) déli elrendeződésnek. A szerző érvelésének egyik fő pontja – MIGNOLO (2007) megállapítására támaszkodva – a modernitás és gyarmatiság közötti elválaszthatatlan a kapcsolaton alapszik. A nyelvi kérdések szempontjából a szociolingvisztika déli elméleteinek képviselői a metanyelvi rendszerek felülvizsgálatát is szorgalmazzák, ami a romani nyelvpolitikák gyakorlatainak kritikai megközelítésével

cseng egybe, amennyiben „a romani nyelvpolitikát évtizedek óta a csoportizmus és a nyelvet tárgyként tételező szemlélet” (49) határozza meg. A tárgyasított nyelv, a saussure-i strukturalizmus öröksége nem számol azzal, hogy az emberek, akikkel a kutatások során kapcsolatba kerülhetünk, olyan világban élnek, ahol a nyelvek – de inkább a beszélés különféle módjainak – megragadására szolgáló kategóriák jelentése és felfogása nem feltétlenül esik egybe. Másképp fogalmazva: eltérően gondolkoznak a nyelvről a nyelvészek és nem nyelvészek, de a déli és északi tudósok is (l. még MAKONI–PENNYCOOK 2020).

Linguistic transparency: the political economy of intersectionality címmel JOAN PULJOLAR tanulmánya abból a problémafelvetésből indul ki, miszerint a szociolingvisztika hatása marginálisan jelenik meg az egyenlőtlenségekről és az interszekcionalitásról szóló politikai, oktatási kontextusok diskurzusaiban. A nyelvi változatosságra nem figyelő társadalomtudósok eltekintenek attól, hogy a nyelv úgy itatja át a társadalmi életet, hogy közben az elnyomáshoz is hozzájárul. De elég a nemzetállami és gyarmati ideológiák előállításában betöltött szerepére gondolnunk, ha a marginális pozíció és nyelvi gyakorlatok összefüggéseit szeretnénk megérteni. Bár ezek az ideológiák a nyelv eszméjét alapvetően a hang birtoklásával kapcsolják össze, a nyelvi megkülönböztetés és a nyelv által megképződő egyenlőtlenségek tárgyalása gyakran mégis a tudomány határain belül marad. A szerző éppen a fennálló rend ellen való fellépés szükségessége mellett érvel, amelynek egyik lehetséges módja a szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásával áll összefüggésben.

A második tematikus egységben „Tanácsolnak?” – Társasjáték a lészpedi köszönések gyakorlatáról című tanulmányukban BODÓ CSANÁD, BARABÁS BLANKA, FAZAKAS NOÉMI és LAJOS VERONIKA a konferencián szervezett műhelyalkalom tanulságait is összegezve a moldvai helyi nyelvi gyakorlatokról szóló reflektált diskurzus előmozdítását lehetővé tevő társasjátékot mutatják be. A társasjáték célja az, hogy a nyelvmentéshez való kritikus hozzáállás kialakításához kiindulópontként szolgáljon a játék résztvevői számára. Miként a Moldvában végzett kollaboratív etnográfiai kutatás, amelynek részeként a társasjáték is elkészült, a részvételiség szemléletmódjában zajlott, az ilyen jellegű kutatások alapkérdései is megérthetők a társasjátékon, annak működésén keresztül. A játék létrehozásában kulcsszerepet játszottak – a kutatás résztvevőiként – a moldvai Lészpeden élő nyelvi szakértők, ezáltal a kutatásban alapvetően fennálló hierarchikus viszonyok a kutató és a kutatók között is újraértelmeződtek. Az együttműködés a különböző háttérű résztvevők között lehet az előfeltétele annak, hogy olyan tudás jöhessen létre, amely a résztvevők kérdésfelvetései mentén alakulva válik a közös erőforrássukká a kutatás folyamatában.

A következő tanulmány, melynek címe MoMa – Moldvai magyar beszélt nyelvi, nyelvjárási korpusz (ERIS ELVIRA MÁRIA – HUSZÁR ANNA LAURA – KALIVODA ÁGNES – SASS BÁLINT – VADÁSZ NOÉMI – VARGHA FRUZSINA SÁRA) egy, a magyar nyelvészetben fennálló hiányosság betöltésére irányuló projektet mutat be. Ennek célja a moldvai magyar nyelvjárások kutatására alkalmas szövegkorpusz létrehozása volt. A korpuszépítés TÁNCZOS VILMOS korábbi gyűjtéseinek hanganyagára támaszkodott. Ezek a hanganyagok főképp a hitélet és a vallásgyakorlat köré szerveződő beszélgetéseket tartalmazták, de megjelennek bennük nyelvi kérdések is. A korpusz számos lehetőséget rejt magában: akár konkordanciák kinyeréséről, akár gyakorisági listák készítéséről legyen szó, de alkalmas még véletlen mintavételre és kollokációelemzésre is. A tanulmány a korpusz működését konkrét példákkal illusztrálva mutatja be, hogy milyen sokrétű kérdések megválaszolására lehet alkalmas egy korpuszvezérelt vizsgálat.

A Civilek és nyelvészek a nyelv térbeli változatosságának megjelenítésében című (SZABÓ GERGELY – BLANKÓ MIKLÓS – FAZAKAS NOÉMI – KOVÁCS ÁKOS – PARAPATICS ANDREA) szöveg a nyelv térbeli változatosságát tematizáló kerekasztal-beszélgetés tanulságait összegzi. A beszélgetés sajátosságát a civil tudomány paradigmájához való kapcsolódás adja: vagyis az, hogy nem csupán az egyetemi háttérű résztvevők között alakult ki párbeszéd, hanem ennek létrejöttéhez a kutatással nem hivatásszerűen foglalkozó, civil résztvevő is hozzájárulhatott. A résztvevők háttere több szempontból is eltérő volt, már csak a nyelvészettel különbözőképpen foglalkozó kutatók részvételéből adódóan is. A beszélgetésből kivonatolt részletek a stigmatizáció, írásbeliség és internetes nyelvhasználat kortárs gyakorlatainak megértéshez járulnak hozzá: az eltérő perspektívák dialógusa egy-szersmind a civil kutatókkal való együttműködésben rejlő lehetőségekről is szól.

A harmadik tematikus egység olyan tanulmányokat közöl, amelyek a kutatások módszertani kihívásaival, illetve az ezekből eredő lehetőségeikkel egyaránt szembesítik az olvasót. A tematikus blokk BARABÁS BLANKA tanulmányával kezdődik (Módszertani dilemmák egy nyelvészeti etnográfiai kutatásban), amely a nyelv és nemzet ideológiai kapcsolata mentén realizálódó identitáskategóriák feltárása köré összpontosul. A tanulmány azért is kiemelkedő, mert a szerző szemléletesen kifejti a kutatás során felmerülő dilemmákat és nehézségeket; ezek elsősorban a kutatási helyszín speciális voltában keresendők. A Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktábor (Tusványos) jellegéből adódóan olyan fesztivál, amely a kutatási kérdések szempontjából indokolt választásnak tűnik, ezzel együtt azonban számos kihívást is magában hordozott. Ahogyan a szerző érvelése rámutat, bár a társas valóság és nyelvi gyakorlatok komplexitását a mindennapi interakciók által érthetjük meg, a választott terep korántsem tekinthető mindennapinak, már csak a szociokulturális és politikai beágyazottsága miatt sem. De legfőképpen azért, mert a résztvevők számára a fesztivál nem a hétköznapi valóság helyszíne. A tanulmány az etnográfiai alapokra épített elemzésein keresztül rávilágít a módszertani nehézségekre is, de ami különösen is fontos komponense, az a kutatói pozíció kutatásra gyakorolt hatásának körüljárása.

BAUKO JÁNOS A szocioonomasztikai kutatások társadalmi hatásai című tanulmánya a szlovákiai magyarok névmenedzselését értékeli. A nevek szociokulturális dimenziója és társadalmi működése elválaszthatatlanul összefonódik azzal, hogy a nevek társadalmi meghatározottságú identitásjelek. A tanulmány névmenedzselésre összpontosít, és mutatja be Szlovákia kétnyelvűségi helyzetében való relevanciáját. Lévéen, hogy a névmenedzselés az alkalmazott nyelvészet azon ága, amely egyszerre hasznos és közérdekű, a hatalom és az egyenlőtlenségek dinamikáihoz elvezető kérdések is e kutatások előterébe kerülhetnek. A tulajdonnevek használatának szabályozása, ennek módja, tervezése és problémái olyan égető kérdésekké válnak, amelyek a hivatalos névalakok sztenderdizálása mellett az anyanyelvi névhasználat lehetőségeit is befolyásolják. A szerző éppen arra irányítja rá a figyelmet, hogy a kisebbségi helyzet szociokulturális, politikai és nyelvi körülményei egyenlőtlen helyzeteket eredményezhetnek a névhasználat terén is.

TÜCSÖK DOROTTYA A részvételi kutatások módszertanáról – a bevonódás gyakorlati példái című tanulmánya öt korábbi kutatási projekt (melyek a Nyelvtudományi Kutatóközpont Többynyelvűségi és Edukációs Nyelvészeti Kutatócsoportjának keretében valósultak meg) tanulságait összegezve kínál iránymutatást a részvételi szemléletű kutatások jó gyakorlataihoz. Nem az egyes esetek részletes elemzése a cél, hanem egy átfogó kép kialakítása révén reflektálni a kutatások heterogenitására, és az ezek során gyűjtött ta-

pasztalatokra. Mivel minden helyzet más, vagyis eltérő részvételi megközelítést igényel, a kutatónak folyamatosan újra kell értelmeznie saját pozícióját és szerepét a kutatásban. A hagyományos kutatások hierarchikus viszonyainak átértelmezése együtt jár olyan kérdésekkel, amelyek a szerzőséggel vagy a tudás kialakításának jogával is összefüggésben állnak. Így válik a részvételiség kellően rugalmas szemléletmóddá ahhoz, hogy a résztvevők igényeihez igazodva formálódjon a kutatás folyamata során.

A Társadalmi hatások az iskolában című tematikus blokk GALLI-HIRLING SAROLTA A diákok frazémaismeretének mérhetősége című tanulmányával kezdődik, amely az általános és középiskolás diákok frazémaismeretének méréséhez alkalmazott feladatok módszertanát, valamint azok alkalmasságát vizsgálja. A szerző abból az alapvetésből indul ki, hogy a frazémák ismerete számos nyelvi kompetencia meglétét feltételezi, ezért a különböző, ezek felmérését célzó feladatoknak más-más aspektusokra volna szükséges helyezniük a hangsúlyt. A módszertan alkalmasságára irányuló vizsgálat korpuszát a központi felvételi feladatsorok frazémákra vonatkozó feladatai jelentették; ezek jellemzően a szólások, közmondások és szóláshasonlatok ismeretére kérdeznék rá. A tanulmányban megfogalmazott fő állítás szerint a frazémák szó szerinti felidézését váró feladatok nem elegendőek ahhoz, hogy megfelelően felmérjék a diákok frazémaismeretéhez kapcsolódó nyelvi kompetenciákat, miként a lexikális tudás megléte önmagában már tökéletesen elegendő ahhoz, hogy a diákok a frazémák alakját képesek legyenek felidézni.

A javítás mint feszültség forrása tanár–diák interakciókban című írásában JANI-DEMETRIOU BERNADETT célja a bahtyini heteroglosszia elmélete alapján elemzést nyújtani a tanári javítás gyakorlatáról az osztálytermi interakcióban. A kutatás helyszíne egy olyan magyarországi állami iskola, ahol a vizsgált interakciók egy eleve feszültségekkel teli környezetben valósulnak meg. Ennek oka az, hogy az iskolában magas a többnyelvű roma diákok száma, és a tanulmányi eredménytelenségnek van áteticizált helyi értelmezése. Sőt, a roma gyerekek beszédmodjai, melyek egyaránt támaszkodnak a magyar és romani nyelvhez kapcsolható erőforrásokra, gyakran negatív jelzők mentén válnak a tanári értékelések tárgyává az iskolában. A kutatás a nyelvészeti etnográfia módszertanára támaszkodva a tanár és a diákok közötti interakciók vizsgálatával az iskolai normák reprezentációjának feltárására is kísérletet tesz. A tanórákon készített videófelvételek elemzésével a szerző rámutat arra, hogy a roma diákok otthoni környezetének és az iskola normatív elvárásainak különbségei hogyan válnak feszültség forrásává. A szerző emellett érvel, hogy a javítás az osztálytermi diszkurzív cselekvés olyan manifesztációja, amely nyelvi ideológiák mentén alakul: a pedagógusok egyes beszédmodokat (mint az iskola roma diákjainak cigány beszédmodjai) különböző társas jelentések hordozóiként is azonosítanak.

KOZMÁCS ISTVÁN és VANČO ILDIKÓ A standard nyelvváltozat mint a diszkrimináció eszköze a szlovákiai magyar nyelvtanoktatásban című tanulmánya azokhoz a diskurzusokhoz kapcsolódik, amelyek a kisebbségi magyar nyelvű oktatás problémakörére összpontosítanak. E kutatások fókusza jellemzően a kisebbségek által használt magyar nyelv és a nyelvtanoktatás viszonyára helyeződik. A szerzők ennek feltárására a Szlovákiában hivatalosan forgalomban lévő nyelvtankönyvek elemzésére vállalkoznak. Elemzéseikkel rámutatnak, hogy az anyanyelvoktatás Szlovákiában sztenderdközpontú, tehát erős az a narratíva, amely egy ideálisnak hitt nyelvváltozatot eszményít. Az ennek okán kialakuló preskriptív szemlélet nyelvi alapú diszkriminációhoz vezet, amelyet a vizsgált nyelvtankönyvek indirekt módon közvetítenek. A nyelvi másság nyelvi hátrányként történő azo-

nosítása pedig tovább erősíti a nyelvi diszkriminációt, amely a sztenderd nyelvváltozat felsőbbrendűségén alapul – akár implicit, akár explicit módon. Ezzel párhuzamosan pontosan azt akadályozza meg, hogy a diákok megismerjék a nyelvi változatosságot, amely mindennapjaik során is körülveszi őket.

KRESZTYANKÓ ANNAMÁRIA (*A nemi határok és a zsidóság megjelenése kamaszlányok narratív és vizuális gyakorlataiban*) 16–19 éves budapesti zsidó diáklányok nyelvi és vizuális gyakorlatait elemzi abból a célból, hogy feltárja azokat a nemi határokat és nemi szerepekre vonatkozó ideológiákat, amelyek e korosztály reflexióiból rajzolódnak ki. A kutatás az identitás narratív és vizuális konstrukcióit szociokulturális nyelvészeti keretben vizsgálta, így hangsúlyozva a nyelvi gyakorlatok és az identitáskonstrukciók egymással való szoros összefüggését. A vizsgálat módszere a szociokulturális nyelvi portfólió volt, amely lehetővé tette a diákok nyelvi és vizuális reprezentációinak megismerését: a diákoknak öt élethelyzetet kellett három rajzon keresztül megjeleníteniük önmagukra vonatkozóan. A kutatásban a képiség és a test szerepe kétségkívül fontos szemponttá vált: a test a társas térben a szemiotikai repertoár részeként értelmeződött, ezért a rajzok a beszédmódok mellett az öltözködés, párválasztás és gyermekvállalás szempontjából is az elemzés részét képezték. A szerző amellett érvel, hogy a testábrázolások megkönnyítik a beszédmódokról való metanyelvi reflexiók feltárását, ezzel párhuzamosan a nyelvi és nemi ideológiák reflektált értelmezését is lehetővé teszik.

A soron következő tematikus egység tanulmányainak középpontjában a többnyelvűség áll. BORBÉLY ANNA *Pozitív nyelvészet és nyelvi emlékek* című tanulmánya a nyelv és az identitás kapcsolatát pozitív nyelvészeti aspektusból vizsgálja a beszélők által őrzött pozitív nyelvi emlékek feltárása révén. A pszichológiában is használt pozitivitás fogalma nemcsak a beszélők nyelvi gyakorlatainak értelmezésekor lehet hasznos a nyelvészet számára, hanem akkor is, amikor a cél a jó nyelvi gyakorlatok terjesztése. A tanulmány a pozitív nyelvi emlékek és a fenntartható kétnyelvűség összefüggéseire mutat rá. Nyelvi emlékek tekinthető mindazon megélt, elmesélt vagy újramesélt történet, amely a nyelvről, nyelvi jelenségekről és a beszélőről szól – ez lehet az emlékező személy elmesélt története, de mások által megélt esemény is. A szerző longitudinális kutatás során készült interjúk elemzésére vállalkozik, amely a magyarországi román–magyar kétnyelvűségekre fókuszált. A szerző rámutat arra, hogy a pozitív és a negatív nyelvi emlékek egyaránt jelen vannak az adatközlők múltjáról szóló beszámolóiban. A narratívák szerkezeti egységeinek vizsgálatával feltárhatóvá vált, hogy az elmesélt történetek a nyelvi fenntarthatóságot is erősítik, így a fenntartható kétnyelvűség ekként történő vizsgálatának köszönhetően a nyelvcsere is új perspektívából tekinthetünk.

A Családi nyelvpolitika moldvai többnyelvű falvakban című tanulmány, melynek szerzői PETTERI LAIHONEN, BODÓ CSANÁD, GÁSPÁR JUDIT és JANI-DEMETRIOU BERNADETT, a családi nyelvpolitika kritikai keretrendszerének diskurzusához kapcsolódik. A tanulmány azzal foglalkozik, hogy az otthon maradók családi nyelvpolitikájáról mi mondható el egy (munka)migrációban érintett kontextusban. Ez kevésbé kutatott szegmens a családi nyelvpolitika témakörében, mert a kutatások fókusza elsődlegesen a kivándorló személyekre irányul. A szerzők félig strukturált interjúk elemzésével valósítják meg a családi nyelvpolitika dinamikáinak feltárását, amelyek Bákó megyei településeken otthon maradó anyákkal készültek. A részt vevő nők a Moldvai Csángómagyar Oktatási Programmal kapcsolatban álltak, amely a helyi többnyelvű nyelvi gyakorlatok alakulásának

szempontjából jelentős. Kritikai megközelítés révén a kutatás a család, nyelv és politika empirikus vizsgálatára vállalkozott, egyszersmind reflektálva a családi konfigurációk sokféleségére is. Sőt, az ágencia fogalmának középpontba helyezése által a hatalom és egyenlőtlenségek aspektusai is az elemzés részét képezték. A szerzők következtetése szerint bár a magyar–román nyelvcseré, a migráció és a magyar nyelvi revitalizáció egyaránt megjelenik a kutatásban részt vevő nők narratíváiban, az ágenciát elsődlegesen nem magukhoz, hanem valamely autoritáshoz (pl. iskola) kötik, így a szerzők tanulmányuk végén azt a kérdést fogalmazzák meg, hogy valóban családi nyelvpolitikáról lehet-e beszélni a vizsgált kontextusban.

SIMON SZABOLCS és MISAD KATALIN tanulmánya dél-szlovákiai települések két-nyelvűségi helyzetének feltárását tűzi ki célul egy kérdőíves felmérés eredményeinek elemzése, illetve a hivatalos érintkezés nyelvének vizsgálata által. A kérdőíves felmérésben magyar és szlovák nemzetiségű és/vagy anyanyelvű adatközlők vettek részt, míg a hivatali ügyintézés nyelvének vizsgálatához strukturálatlan interjúkat elemeztek, melyek helyi önkormányzatokban dolgozókkal és ügyfelekkel készültek. Emellett az intézményekben a megfigyelés módszerét is alkalmazták az eredmények árnyalása érdekében. Eredményeik arra mutatnak rá, hogy a szlovákiai magyarok körében jellemző a nemzeti-ség és az anyanyelv kategóriáinak szétartása. A köznyelv nagyobb presztízse összefüggésben áll azzal, hogy a nyelvjárások visszaszorulása megfigyelhető tendencia az érintett településeken. Ez a vizsgált önkormányzatokban használt nyelvekre is hatással van: bár megállapítható, hogy a szóbeli kommunikáció nyelve az ügyfél által választott nyelvhez igazodik, az írásbeli kommunikáció általában szlovák nyelven folyik.

SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLA a családi nyelvi menedzsment és a családi nyelvpolitika kérdéskörét Franciaországban élő, magyar–francia többnyelvű családok szocializációs stratégiáin keresztül vizsgálta. A kutatás hangsúlyt helyezett arra, hogy feltárja, milyen gyakorlatok révén valósul meg az otthoni és/vagy családi nyelv fenntartása, és mindez milyen összefüggésben áll az identitáshoz való viszonnyal. A longitudinális vizsgálat során készített interjúk elemzése rámutat arra, hogy a családok nyelvmegőrzése milyen – olykor eltérő – gyakorlatok mentén szerveződik. Az identitás strukturálódásának vizsgálata az idő és tér összefüggésében nemcsak azt igazolta, hogy a szülők sokszor szükségesnek látják továbbadni a magyar identitást, hanem a családi nyelvpolitika dinamikájának változását a nyelvvesztés és identitásvesztés relációjában világította meg.

A nyelvi különbségek dinamikája című tematikus blokkot KONTRA MIKLÓS Az angol nyelv a mai Magyarországon tanulmánya nyitja, amely az angol térnyerésének problémakörével foglalkozik. Két kölcsőnelem bemutatásával az angol nyelv magyar nyelvre gyakorolt hatását illusztrálja morfológiai és lexikai szinten realizálódó jelenségekkel. A szerző ezt követően rámutat a tárgyalt kérdéskörnek a köz- és felsőoktatás tannyelvében mutatkozó jelentőségére. Konkrétan arra, hogy mennyiben válik kitüntetett szerepűvé az oktatási praxisban az angol nyelv, egyszersmind a tudományos szférában is, reflektálva mindennek a társadalmi életet is befolyásoló eredményeire. A nyelvpolitikai aspektusok beemelésével a szerző a vizsgált jelenséget a nyelvek közötti hierarchiákból fakadó egyenlőtlenségekkel összefüggésben értékeli, ezzel hangsúlyozva azt, hogy a tanulmány elején felvázolt, szavak és morféma szintjén azonosítható jelenségek hogyan válnak fokozatosan társadalmi hatások indikátoraivá.

NÉMETH BOGLÁRKA A regisztrálás jelenségekőre, relevanciája és a „székely nyelvjárás” regisztrálásának lehetőségei. Egy kutatás elméleti megfontolásai című tanulmánya a nyelvjárások regisztrálásával foglalkozó kutatások relevanciájára mutat rá. A kritikai szociolingvisztika szemléletmódját alapul vevő elméleti áttekintés reflektál arra, hogy a nyelvváltozatokról szóló diskurzus kritikai megközelítése nem absztrakt struktúraként tekint a beszélés ekként értelmezett módjaira. A tárgyiasított nyelvet társadalmi konstrukcióként értelmezve a nyelvi gyakorlatok komplexitásának feltárása olyan aspektusokra irányul, mint például az autenticitás kérdése, a nyelvi változatosság újfajta konceptualizációja, vagy a nyelvi gyakorlatokban megképződő identitáskonstrukciók. A tanulmány e keretrendszerhez kapcsolódva a regisztrálás metanyelvi gyakorlatára fókuszál. Ehhez a szerző először áttekinti a regiszter fogalmának alakulását a nyelvtudományban. Saját gyakorlatában ASIF AGHA definícióját alkalmazza: AGHA (2005/2021) a regisztereket a beszélés reflexív modelljeiként határozza meg. A regiszterek ilyen értelemben nem statikus formákként értelmezhetők, hanem képesek folyamatosan újratermelődni, stabilizálódni és transzformálódni a regisztrálás metanyelvi gyakorlatai révén. A szerző amellet érvet, hogy a regisztrálás vizsgálatával a nyelvi változatosság működésének és funkciójának árnyaltabb képét adhatjuk, amely a székely nyelvjárás esetében azért is releváns, mivel egyszerre stigmatizált és idealizált beszédmódként regisztrálódik a diskurzusban.

SINKOVICS BALÁZS A nyelvjárás hagyományörzés? A Szeged környéki ő-zés megőrzése Hódmezővásárhelyen című tanulmánya a nyelvjárások fennmaradásának kérdéskörét Hódmezővásárhelyen vizsgálja. A tanulmány a NyelVÉSZ-projekt egy részét mutatja be, amely a helyi szülőkkel és a nagyszülőkkel készített interjúk tanulságait összegzi. Az interjúkban az adatközlők a nyelvjárás fenntartására vonatkozó, illetve a tanárok ebben betöltött szerepéről való vélekedéseire kérdeztek rá. A szerző előzetesen reflektál arra, hogy jellemző tendencia Magyarországra nézve is a nyelvjárások visszaszorulása. Hogy ennek hátterében a mobilitás, az életmód megváltozása és szocializáció eltérő gyakorlatai állnak, megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor kétségkívül hatással van rá a sztenderdközpontú gondolkodás és a nyelvi diszkrimináció is. Mindezen tények ellenére a nyelvjárási (például „izes”) beszéd presztízse olykor mégis magas, de nem szabad elfeledkezni arról, hogy ebben az esetben egy idealizált nyelvváltozathoz kötődik az értékelés e módja. Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy az adatközlőknek a nyelvjáráshoz fűződő attitűdje alapvetően pozitív, de a részletező elemzés ezt a képet némiképp mégiscsak árnyalja: az adatközlők a nyelvjárás fennmaradásának lehetőségét például sokszor a hagyományörzéssel kapcsolatban tárgyalják. A tanulmány kitekintésében bemutatott, a hódmezővásárhelyi Wass Albert Irodalompártoló Egyesület irodalmi pályázatának felhívása azért is lehet izgalmas az olvasók számára, mert a nyelvjárás megőrzésére egészen sajátos módon tett kísérletet mutat be. A pályázat kiírói olyan irodalmi pályaműveket várnak ugyanis, amelyek ő-ző nyelvjárásban íródtak; ez pedig az írásbeliség aspektusait is beemeli az autentikusként felismert nyelv megőrzésének kérdéskörébe.

A VARGHA FRUZZSINA SÁRA, KOCSS ZSUZSANNA és SZABÓ GERGELY által jegyzett, Magyar nyelvjárási magánhangzók az akusztikai térben című tanulmány abból indul ki, hogy a magyar nyelvjárási adatok eszközfonetikai vizsgálata mindeztidáig kevésbé jelent meg a dialektológiai kutatásokban. A szerzők rámutatnak, hogy A magyar nyelvjárások atlaszának lejegyzései a kutatói percepció alapján készültek el, a nyelvjárási adatokat főként ezek a lejegyzések szolgáltatják. Kevesebbet tudunk azonban a hanganyagok akusztikai jel-

lemzőiről: az akusztikai elemzések beemelése a nyelvjárások vizsgálatába éppen erre válik, melynek célja a magánhangzó-minőségek feltérképezése az első és második formánsérték alapján. Az eredmények arra mutatnak rá, hogy a kutatói percepció nem lehet biztos pont egy-egy magánhangzó minőségének megállapításában, ez pedig az akusztikai vizsgálatok szükségességét látszik alátámasztani a dialektológiai kutatások vonatkozásában.

A kötet zárásaként a kétnyelvűség és nyelvjárások aspektusait érintő tanulmányok olvashatók, amelyek a Termini Kutatóhálózat munkájához kapcsolódnak. BENŐ ATTILA a mezősi nyelvjárásban elemzi a szemantikai érintkezés jelenségét, mely jól szemlélteti a nyelvi és fogalmi rendszerek komplexitását a vizsgált kontextusban. A nyelvjárás megtartásának lehetőségeit tárgyalja PÉNTEK JÁNOS tanulmánya Kalotaszeg kettősségének körüljárásával: a település történeti áttekintésével segíti elő az erdélyi mezősi nyelvjárás és a táji identitás összefüggéseinek megértését. PRESINSZKY KÁROLY a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv korpuszán végzett vizsgálatával a nyelvváltozatok és a kétnyelvűséghez is kapcsolódó nyelvi attitűdök relációját világítja meg, tanulmányában elsősorban a kölcsönzésekre, a kódváltások jelzésére és az ezekhez társuló nyelvi attitűdökre fókuszálva. A sort SÓFALVI KRISZTINA tanulmánya zárja, amely olyan morfológiai aspektusokra irányítja a figyelmet, amelyek a mezősi beszélők által használt román kölcsönzavakat a magyar szövegbe való beilleszkedésük szempontjából elemzi.

3. A kötet a szociolingvisztikai kutatások eltérő kérdezésmódjával a tudományterület interdiszciplináris megközelítéseit, a kutatási kontextusok és a módszertanok sokféleségét egyaránt bemutatja. A tanulmányok – a konferencia előzetes témakijelölésének megfelelően – a társadalmi hatás lehetséges aspektusai köré szerveződnek. A szerkesztők előszavukban arról írnak, hogy a konferencia szervezésével céljuk volt számot adni mindazon „tudományos közösségben hatást kiváltani kívánó törekvésekről is, amelyeknek az akadémiai szférán kívül fellépő társadalmi vonatkozásairól mindeddig kevés szó esett” (7). A kötet a benne közreadott tanulmányokkal pontosan ezt a hiányosságot tölti be, de túl is lép ezen: egyszerre nyújt átfogó képet a szociolingvisták tevékenységeinek társadalmi hatásáról, amely a szakmai körön túlmenően is érvényesül, egyúttal jó kiindulópontként és inspirációként szolgálhat az új kutatások számára is a leendő kérdések megfogalmazásához.

Hivatkozott irodalom

- AGHA, ASIF 2005/2021 Voice, footing, enregisterment. *Journal of Linguistic Anthropology* 15/1: 38–59. <https://doi.org/10.1525/jlin.2005.15.1.38> [Magyarul: Hang, alaphelyzet, regisztrálás. *Replika* 119–120, 141–170. JANI-DEMETRIOU BERNADETT fordítása.]
- MIGNOLO, WALTER D. 2007. Delinking: The rhetoric of modernity, the logic of coloniality and the grammar of decoloniality. *Cultural Studies* 21: 449–524. <https://doi.org/10.1080/09502380601162647>
- PENNYCOOK, ALASTAIR – SINFREE, MAKONI 2020. *Innovations and Challenges in Applied Linguistics from the Global South*. Routledge, London – New York. <https://doi.org/10.4324/9780429489396>

JENEI KAMILLA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Adamikné Jászó Anna, Jókai novellái. Retorikai elemzésekkel

Segédanyagok a nyelvészet tanulmányozásához 233.

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2024. 309 oldal.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA több könyvében írt már Jókai Mór munkásságáról: Jókai és a retorika, Humor és retorika az irodalomtanításban, 33 retorikai elemzés. Jelen kötet nívója, hogy a retorika módszerével elemzi Jókai novelláit.

Sok olvasó számára bizonyára újdonság, hogy Jókai összes novellájának együttes terjedelme vetekszik a regények terjedelmével. Nem csak az oldalak, a témák száma is igen nagy számú: vannak ókori és egzotikus témájú novellák, török és orosz témájúak, európai, illetve magyar témájúak, ezen belül az író koráról szólók, történelmi és ös-történetiek. A novellák egy része nehezen hozzáférhető, ezért a szerző – az elemzések és az elméleti háttér bemutatása mellett – 12 novella szövegét teljes terjedelmével közli, segítve ezzel az olvasó tájékozódását. Ezek a rövid novellák a következők: A fehér angyal, Az eltűnt leányok, Faustina, Az utolsó csatár, Melyiket a kilenc közül?, Sylvester-éjszakák, Miért láttál?, A szegedi vésznapok, Nagymama imakönyve, A nagypapa várkastélya, A béka, A férj kabátja.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA könyve bevezetővel (I.) indul, ahol a szerző bemutatja az irodalmi műfajok rendszerét, különös tekintettel az epikai műfajokra. Olvashatunk a novella fogalmáról, a novella műfajának kialakulásáról, a novellatípusokról, valamint az elemzés különböző módszereiről. Megtudhatjuk, hogy a novellák elemzése történhet pszichológiai, esztétikai-történeti-irodalomtörténeti, poétikai-kompozíciós, szemiotikai-szemantikai, stilisztikai szempontból, illetve vizsgálható a metafora-, idő-, motívumstruktúra is. A műelemzés egyik klasszikus módszere a retorikai elemzés, amely a novellák szövegének igen komplex feltárását teszi lehetővé.

A kötet a II. számozott fejezettől kezdve korszakonként vizsgál Jókai-novellákat a retorikai elemzés módszerével. Jókai Mór három szakaszra osztotta saját munkásságát: az első korszak 1843-ban, a második 1861-ben, a harmadik pedig 1880-ban kezdődött. (Jókai 1904-ben halt meg.) ADAMIKNÉ szerint a novellák szempontjából az első korszakot két részre érdemes osztani: el kell különíteni az 1843-tól 1851-ig tartó időszakot, ezek a korai évek, a novellákban megjelennek a szabadságharc emlékei. A következő novella-korszak az 1850-es évek időszaka, a Bach-korszak. Az ADAMIKNÉ szerinti harmadik, Jókai szerint második korszak (1861-től 1880-ig) a megújuló parlamentarizmus éveit fedi le. Az utolsó korszak alkotásai, Jókai kései novellái 1880 és 1904 között keletkeztek. ADAMIKNÉ a több mint 300 oldalas kötetben rengeteg novellát elemez részben vagy egészében. Recenzióban kizárólag a hosszabban bemutatott elemzésekről teszek említést.

A könyv II., III. és IV. fejezete Jókai novelláinak első korszakát mutatja be. A szerző hangsúlyozza, hogy Jókai legelső művei a romantika korában születtek, tetten érhető bennük példaképek hatása, de semmiképpen nem nevezhetők „zsengéknek”. Már az első szövegekből jól kivehető Jókai egyedi írói hangja. Jellemző a szövegekre az olvasók megszólítása, az olvasónak a művekbe való bevonása, a kérdések alkalmazása. Többféle szerkezetű novellát alkotott az első években: van lineáris, fraktális, kirakós-víziós, mozaikos,

keretes, leíró és lírai jellegű is. Az alkalmazott szerkezetek egy része a huszadik századi novellákra jellemző. Jókai gyakran alkalmaz enthünémát, azaz valószínűségi érvelést. A novellákra jellemző a ritmikus prózaiság, a ritmust elsősorban az alakzatok adják. Szintén az alakzatok, azaz a figurák teremtik meg több esetben a szöveg szellemességét.

Jókai első novellája, A Nepean-sziget 1845-ben jelent meg. A címben szereplő szigetre olyan bűnösöket visznek, akiknek szörnyű tetteiről nem is kellene tudni az embereknek. A szigeten szélsőséges karakterekkel találkozhatunk, ördögi alakokkal, egy ön-bíráskodó „jó ördöggel”, egy ártatlanul bűnhődő nővel, s később annak szerelmesével is. A novella azonnal nagy siker lett, Petőfi Sándor versben üdvözölte, s innentől kezdve több lap is szívesen közölte Jókai novelláit. ADAMIKNÉ retorikai elemzésében két olyan szövegszervezési eljárásra is felhívja a figyelmet, amely Jókai későbbi műveiben is előfordul majd. Az egyik a narratív metalépszisz, amelynek lényege, hogy „az író kilép a szövegből, s bevonja olvasóját a közös cselekménybe” (31). A másik eljárás a kérdések halmozása. Ennek szövegszervező funkciója van, felkelti az olvasó érdeklődését. A novella lezárása rejtélyes, s ezzel együtt jellemző a reformkorra: „Az volt Géza minden viszontagságainak alapja, hogy honát jobban szerette, mint magát, jobban, mint nejét, s hogy az ily szeretetért mi szokott lenni a fizetés? Beszélnek róla a krónikák” (idézi: ADAMIKNÉ, 30). A novellában varázslatosnak ható, szemléletes leírásokat is olvashatunk, melyek a későbbiekben is jellemzik majd Jókai írói művészetét.

A következő novella, melyet a szerző hosszabban elemez, A fehér angyal. A balladai hangvételű, szimbolikus, modern novella Görgeiről szól, aki 1849. augusztus 13-án a világosi fegyverletételt vezette. A döntésről számos történelmi tanulmány és irodalmi mű szól. A fegyverletételt erkölcsi megítélése az árulástól a józan, embermentő tettig igen változatos volt az idők során. A novellában a retorikai szituáció a szabadságharc bukása utáni kilátástalan, kétségbeesett történelmi helyzet. A konkrét helyzet a sebesült fővezér szenvedése, bonyolult lelkiállapota. A szövegnek négy része van, rövid, drámai hatású bekezdések jellemzik. A novella lényegében képek sora. A fehér angyal keretes szerkezetű, különleges módon a keret megkettőződik. A szöveget sejtelmesség járja át, ez annak érvelésében is megmutatkozik. „Lehetséges, hogy a háttérben egy ki nem mondott ellentmondás rejtezik: áruló vagy nem áruló a forradalmi vezér?” (70). A címben szereplő fehér angyal szimbólum voltának értelmezésében is az előbbi kettőséget érezzük. Lehet esetleg pozitív előjel, szemrehányás, vagy a szomorúság, az önvád jelképe. A novella stílusára jellemző a sejtetés, a sejtelmesség és a próza ritmikussága is. ADAMIKNÉ szerint a ritmikus próza az illőség retorikai elvének megfelelően íródott, mivel a témához fennkölt stílus illik.

Az eltűnt leányok című novella kettős keretbe illeszkedik. A mű két fiatal nő sorát írja le, akik apjukat elhagyván a forradalom oldalán csatába mentek. A kereten belül a szöveg mozaikos szerkezetű. A kiindulásban fekete falakat és romokat látunk. A műfaj, ennek megfelelően rom-novella, Jókainál több hasonló szöveget találunk. Lírai, érzelmes hangvételű szöveg, a szakadozottság balladai hatást kelt. Kettős a retorikai szituáció: az egyik a szerző és a korabeli emberek gyászja, a másik pedig a két nőszereplő helyzete, akik a szokásokkal ellentétben harcba indulnak. „A novella stílusa alapvetően egyszerű. Többszörös ellentétre épül: ellentét a lányok jelleme, de ellentétesek a mozaikok is: a másodík, a mulatók rész ellentét a harmadik szomorú, csatatéri résszel. A bevezető és a lezáró mondatok fennkölték, az író főleg költői kérdéseket alkalmaz.” – írja ADAMIKNÉ (93).

A novellák ADAMIKNÉ szerinti második korszaka az 1850-es években megjelent szövegeket fedi le. Ezeket a novellákat mutatja be a kötet V. fejezete.

A Faustina Rómában játszódik, a második században. A címszereplő Marcus Aurelius császár felesége. A retorikai szituáció a kacérkodó Faustina viselkedése körül kialakult helyzet, ami miatt mindenki a császáron nevet. A konfliktust a férj sajátosan oldja meg: halála után istennővé avatja a nőt. „Oh a philosoph ennél égetőbb bosszút nem vehetett volna Rómán, mint hogy azt a nőt, kiben őt élteben egész Róma meggyalázta, holta után egész Rómával imádtatá, a gyalázatot, amit homlokára nyomtak, visszafizette nekik ezeres kamattal” (idézi: ADAMIKNÉ, 121).

A Shirin és A sérthetetlen című művek is a második korszakba tartoznak, ADAMIKNÉ ezek retorikai elemzését is bemutatja. Jókai szélesebb körben ismert novellái közé tartozik A nagyenyedi két fűzfa, ez is a második korszak alkotása.

A Melyiket a kilenc közül? régebben szintén népszerű volt az olvasók körében. A karácsonykor játszódó történet 1856-ban jelent meg a Vasárnapi Újságban. A szöveg korábban az iskolai olvasókönyvekben is szerepelt, film és színdarab is készült belőle. A történet egy „nemzetközi vándoranekdota”, melynek német változata is van. ADAMIKNÉ szerint a novella érvelése kettős, a szöveg egésze a szépség, az öröm és a művészet mellett érvel, a mester pedig döntése mellett: egyik gyermeket sem adja pénzért cserébe, sőt a dalolás jogáról sem hajlandó lemondani.

Petőfi Sándor emlékét idézi a Sylvester-éjszakák. Jókainak több hasonló tárgyú novellája is van. A novella 1822, 1841, 1844, 1846 és 1857 Szilveszter éjszakáját mutatja be, megtudhatjuk, mi történt ezeken az éjszakákon Petőfivel, kezdve születésétől az 1822-ről 1823-ra virradó éjszakától. Az utolsó éjszakán a költő síron túli életébe nyerünk bepillantást. „Szilveszter megszemélyesítései: szeszélyes agglegény, jókedvű öreg úr; unalmas vén ember; hideg, embertelen uzsorás; jókedvű cimborá; háborult szellem – a gyász zárja le a sorozatot” (202).

ADAMIKNÉ felosztása szerint a novellák harmadik korszakába tartozik – természetesen számos más szöveggel együtt – a Miért láttál?, A Kardvas és a Villám, és a Mégsem lesz belőle tekintetes asszony. Ezek a szövegek az 1860-as és az 1870-es években íródtak. A könyv VI. és VII. fejezete foglalkozik a novellák harmadik korszakával.

Az 1880 és 1904 közötti alkotásokat ADAMIKNÉ és maga Jókai Mór is egy korszakba sorolja, kései műveknek tekinti; ezekkel a könyv VIII. és IX. fejezete foglalkozik. A szerző ebből a korszakból A leaotungi emberkék, A háromszínű kandúr, A béka, és A férj kabátja című novellák retorikai elemzését ismerteti részletesebben. – 1891-ben jelent meg A béka című novella a Nemzetben. Olyan, „mintha előre vetítené a későbbi nagy realista-naturalista író, Móricz Zsigmond témáit és stílusát” – írja ADAMIKNÉ (281). A retorikai szituáció, a „külső szituáció” az emlékezés: az elbeszélő egyes szám első személyben írja le, hogyan tértek be egy csárdába, mit láttak ott. A „belső szituáció” egy kislány tragikus helyzete. A lánynak még a nevét sem tudjuk meg, a csaplárné békának szólítja. ADAMIKNÉ szerint A béka leíró és mozaikos szerkezetű novella, mely meglepetésre, csattanóra épül: kiderül, hogy az anyátlan kislány apját, Gavallér Jóskát a következő hajnalban fogják kivégezni. Leírások alkotják a mozaikokat, az egyes szövegrészeket a sivárság, a magány kapcsolja össze.

Jókai utolsó novellája, A férj kabátja a Vasárnapi Újságban jelent meg 1904-ben, az író halálának évében. ADAMIKÉ szerint A férj kabátja lényegében két novella, a második

az első magyarázata. Az anekdotikus, rövid történet Nizzában kezdődik, ahol Baltaváry Tihamérné, férje nélkül, a decembert tölti. Nemsokára távirat érkezik a budapesti rendőrhivataltól: kiderül, hogy Baltaváry öngyilkos lett. A történet, rövidege ellenére, több fordulatot is vesz. ADAMIKNÉ párhuzamot von az öngyilkosság gondolata és az idősödő író lelkiállapota között. A történet maga is talányos, s a valósággal való kapcsolatáról is csak sejtéseink lehetnek. ADAMIKNÉ kötete Jókai első novellájával is bővebben foglalkozott, az utolsó novella szövegközlése által a „könyv kapott egy keretet” (287).

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA kötete kitűnő segítőtársa lehet minden Jókai iránt érdeklődő olvasónak, s azoknak a magyartanároknak is ajánlható, akik Jókai novelláinak ismeretetésével szeretnék tanítványaik szívéhez közelebb hozni az író munkásságát. Az utóbbi időben számos szülő és pedagógus véli úgy, hogy Jókai olvasása már túl nehéz a mai gyerekeknek. A terjedelmes regényekhez képest a novellák minden bizonnyal könnyebben befogadhatók a fiatalabb olvasók számára.

CSÉPÁNY NIKOLETTA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Guttman Miklós

(1944–2025)

Guttman Miklós, az emberileg és szakmailag is nagyra becsült magyarnyelvész, dialektológus kollégánk 2025. szeptember 12-én, nem sokkal 81. születésnapja után, vagyis életének 82. évében elhunyt. Megrendített bennünket életvidám ember- és munkatársunk halálesete, de arra ösztönöz ez minket, hogy méltóképpen megemlékezzünk róla.

Guttman Miklós 1944. szeptember 4-én született a Vas megyei, Szombathely közeli községben, Náraiban. Szülőfalujának hagyományörző közege egész életére szólóan meghatározta valóságsszemléletét, pályafutásának mikéntjét. Itt végezte el általános iskolai tanulmányait, majd Szombathelyen érettségizett a Savaria Gimnáziumban. Ezután, 1969-ben a Pécsi Tanárképző Főiskolán szerzett magyar-történelem szakos általános iskolai tanári oklevelet, amelyet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán előbb 1973-ban történelem, majd 1977-ben magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári diploma megszerzésével egészített ki. Már felsőfokú tanulmányai során is fogékony volt az élőnyelvi, névtani, néprajzi és helytörténeti sajátosságok iránt.

Első munkahelye a Jáki Általános Iskola volt. Itt 1969-től 1974-ig tanított. Felkeltette érdeklődését az iskolások nyelvhasználatának nyelvjárási jellemzői. A témakör később tudományos kutatómunkájának fő területe lett.

A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi (később Nyelvészeti) Tanszéke az idő tájt volt alakulóban, és az alapító tanszékvezető, Szabó Géza meghívta szervezeti

egységébe Guttmann Miklóst oktatónak. Így a főiskolai ranglétrát bejárva, a tanársegédi státusztól a főiskolai tanáriig, ennek az intézménynek volt a főállású oktatója 1974-től végleges nyugdíjazásáig, 2012-ig. Mivel jelentős tapasztalatokat szerzett az általános iskolai magyartanításban, ő lett a tanszék anyanyelv-pedagógiai stúdiumának oktatója, tantárgyfelelőse, a tanítási gyakorlatok szervezője. Emellett részt vett a tanszék más tárgyainak (például a dialektológiának, az élőnyelvi speciális kollégiumnak) a tanításában is.

Közben külszolgálatot teljesített magyar lektorként a Maribori Egyetem Pedagógiai Karán 1981 és 1984 között, 2000 táján pedig inspektorként, azaz szakfelügyelőként a Lendvai Kétnyelvű Iskolában és a szomszédos települések oktatási intézményeiben. Mindkét esetben feladata volt értelmiségiek képzése a muravidéki magyarság számára a magyar mint anyanyelv és környezetnyelv szempontjából.

Mind szombathelyi, mind maribori oktatóként intenzív kutatómunkát végzett Magyarországon a Vas megyei, a nyugat-dunántúli illetőségű, illetve Szlovéniában a Lendvátájéki, muravidéki magyar nemzetiségű diákok nyelvhasználatának körében. Kutatásának eredményeit számos publikációban, konferencia-előadásban tette közzé. Ebben a témakörben, a Vas megyei általános iskolai tanulók nyelvhasználatáról írt értekezése alapján szerezte meg az egyetemi doktori címet 1980-ban. A nyugat-dunántúli általános iskolai tanulók nyelvét vizsgáló monográfiájával pedig a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot nyerte el 1995-ben. Ez a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 202. köteteként meg is jelent (GUTTMANN 1995). A muravidéki nyelvföldrajzi kutatásainak eredménye egy társszerzővel elkészített, ugyancsak a MNyTK. sorozat darabjaként (182.) napvilágot látott könyv (GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987).

Kutatási tevékenységének sokoldalúságáról más kiadványok is tanúskodnak. Még a tanszékre való kerülésekor közreműködött a Vas megye földrajzi nevei című gyűjtemény közreadásában (BALOGH–VÉGH szerk. 1982). Élénken érdekelte a régióban levő szomszédos nyelvek érintkezésének kérdésköre is, erről árulkodik többek között a *Bibliotheca Slavica Savariensis* 9. kötete (GUTTMANN 2005). Szülőfalujának, Nárainak nyelvészeti, néprajzi, helytörténeti vonatkozásait nem is egy könyvben vázolta fel (GUTTMANN 1991, 2014). Azzal a céllal, hogy dialektológiai-szociolingvisztikai kutatásainak tanulságai anyanyelv-pedagógiai szempontból is minél szélesebb körben hasznosuljanak, az ELTE Savaria Egyetemi Központjának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke Hajba Renáta és Tóth Péter szerkesztésében tanulmánykötetben adta ki idetartozó közleményeit (GUTTMANN 2024).

Mind oktató-, mind kutatómunkájához számos egyéb tevékenységforma fűződött. Munkahelyén kétszer is volt vezetői beosztásban: 1989 és 1993 között az oktatási és általános főigazgató-helyettesnek, 2002-től 2005-ig az általános és tanulmányi rektorhelyettesnek a teendőit teljesítette. – A tanszéken továbbra is elvégezte alapfeladatait, sőt más munkálatokba is bekapcsolódott. Tanszéki kollégáihoz hasonlóan ő is többször vállalta a magyarszakos hallgatók nyelvjárásgyűjtő terepgyakorlatának szervezését, számos hallgató szakdolgozatát konzultálta, nemegyszer lett díjazott az Országos Tudományos Diákköri Konferencián tanítványának pályamunkája. – A tudományos közéletből is kivette részét, több ilyen társaságnak, munkabizottságnak is tagja volt. Rendszeresen közreműködött a szombathelyi dialektológiai szimpozionok, egyéb tudományos konferenciák megrendezésében, köteteik kiadásában. – Szívégyének tartotta a nyelvi ismeretterjesztést is. Különösen a Muravidéki Magyar Rádió nyelvművelő műsorában és a [Muravidéki]

Népűjság ilyen jellegű rovatában való szereplésre fordított figyelmet. Írásaiból – társszerzőkkel, -szerkesztőkkel együttműködve – két válogatás is napvilágot látott.

Munkájának jó néhány elismerése, kitüntetései közül a Csűry Bálint- emlékéremnek és -díjnak (1990), valamint a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjének (2011) örült leginkább. Büszke volt a Széchenyi Professzori Ösztöndíj elnyerésére is.

Ejtsünk egy-két szót róla mint magánemberről is! Nagyon szerette a természetet. Szívesen időzött kőszegi szőlőbirtokán és almásában. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy sokat tett családjáért, feleségéért, lányáért, unokáiért.

Személyében a szombathelyi dialektológiai műhelynek és a magyar nyelvjáráskutatásnak egyik kiváló szakemberét veszítettük el. Ebbéli örökségét, jó ember voltának emlékét megőrizzük, és az utókor figyelmébe ajánljuk.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.
- GUTTMANN MIKLÓS 1991. *Adatok Nárαι nyelvéhez, néprajzához*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely.
- GUTTMANN MIKLÓS 1995. *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében a Nyugat-Dunántúlon*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- GUTTMANN MIKLÓS 2005. *Anyanyelv, dialektus, kétnyelvűség, oktatás*. Berzsényi Dániel Főiskola Szláv Filológiai Tanszékcsoport, Szombathely.
- GUTTMANN MIKLÓS 2014. *Nárαι nyelvi múltjából*. Nárαι Község Önkormányzata – Nárαιért Egyesület – Sárgaliliom Alkotó és Közösségi Ház, Nárαι.
- GUTTMANN MIKLÓS 2024. *Élőnyelvi vizsgálatok anyanyelv-pedagógiai tanulságai*. Savaria University Press, Szombathely.
- GUTTMANN MIKLÓS – KÖBÖLKUTI KATALIN 1987. *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

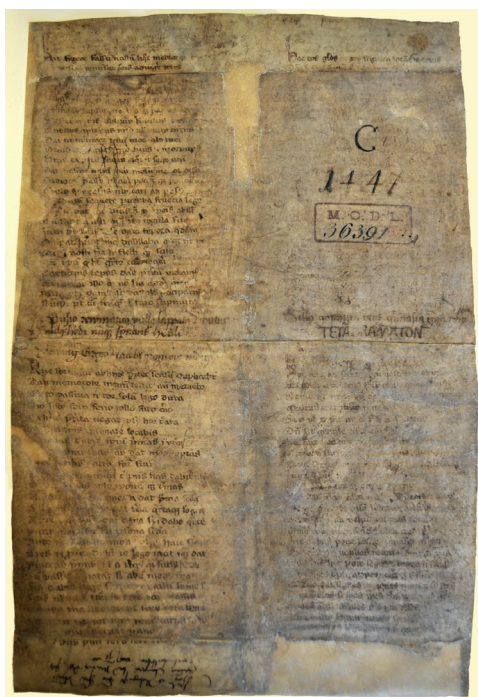
NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy latin grammatikátöredék és magyar nyelvű bejegyzései a kolozsmonostori konvent levéltárában*

1. Bevezetés. A tanulmányban bemutatni kívánt kódextöredékek a kolozsmonostori konvent 1447 és 1450 között kelt iratok másolatát tartalmazó jegyzőkönyvének borítójaként maradtak fenn a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, Budapesten (HUMNL-OL-DL 36391). A használaton kívülre került kódexek kivágott levelei általában helyben váltak könyvkötéssé vagy levéltári anyag borítójává, így helyezhették a levéltári iratot a hosszanti oldalukon összevarrt két levélpárba, amelynek külső fele erősen kopott, nagy része szinte olvashatatlan.

1. kép

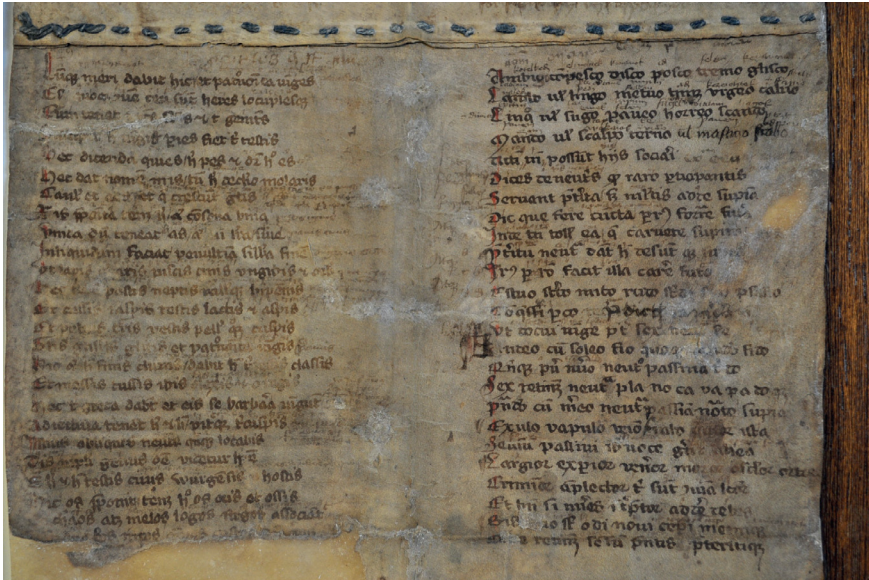
A pallium felső része az egyik levélpár 3v–2r, az alsó része a másik levélpár 4v–1r oldalai

* Hende Fanni kutatása a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Itt szeretnénk megköszönni Haader Leának és Kocsis Rékának a hasznos megjegyzéseiket, tanácsaikat.

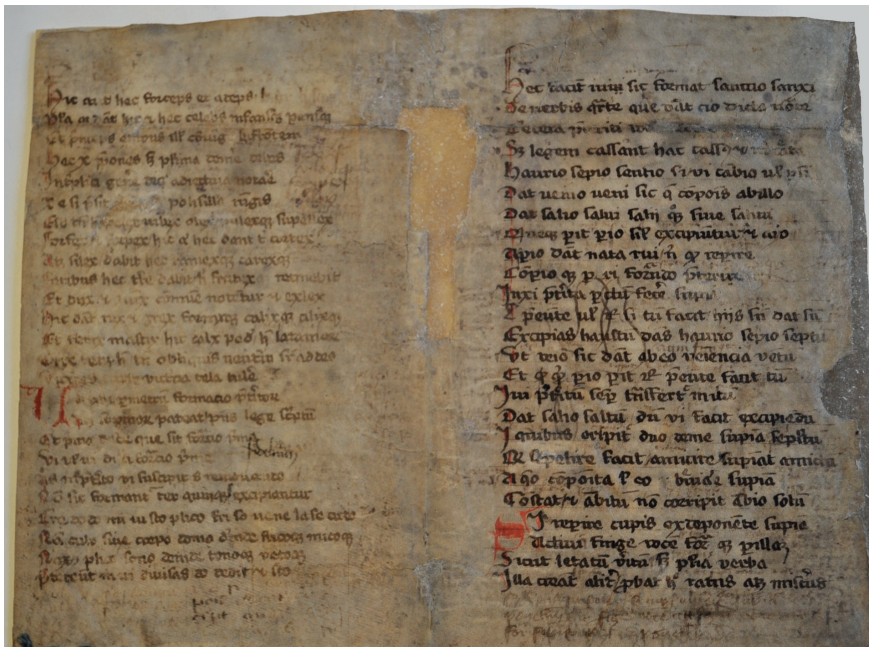
2. kép

Az alsó levélpár 1v–4r oldalai

3. kép

A felső levélpár 2v–3r oldalai

2. Az őrzőirat. Kolozsmonostoron a bencés kolostorban a 14. századtól kezdve folytattak hiteleshelyi tevékenységet, amelynek középkori működéséről az ott készült protokollumok regesztáival együtt JAKÓ ZSIGMOND adott ki kétkötetes forráskiadványt (JAKÓ 1990). A hiteleshelyi tevékenység keretében többek között jogbiztosító iratokat, peres anyagokat és tanúvallomásokat állítottak ki, amelyeknek szövegét jegyzőkönyvekbe másolták és megőrizték. Ezeket a kéziratokat gyakran helyezték erős, már nem használt pergamen kódextöredékekbe, hogy megóvják őket a rongálódástól. A konvent működése és a levéltára a 16. század második felében Kolozsvárra költözött át, ezért az egykori grammatika kódex keletkezési/használati, illetve a töredék palliumként való felhasználásának helyeként nemcsak Kolozsmonostor, hanem Kolozsvár is elképzelhető. (Részletesebben l. a tanulmány zárófejezetében.) A töredéket jelenleg a jegyzőkönyvről leválasztva, de az irat mellett őrzik, a protokollum pedig a 20. században új kötést kapott.

2.1. A protokollum másolói. Bulichin János és Schleuning Gergely jegyzők készítették a jegyzőkönyvet. Előbbi kolozsvári polgár volt, aki csak rövid ideig állt a hiteleshely alkalmazásában, 1456-ban már Bécsben tanult. JAKÓ egyetlen protokollumhoz kötötte őt. A klerikus Schleuning szintén Bécsben tanult, majd onnan visszatérve Kolozsvárra, a hiteleshely nótáriusaként dolgozott. Azonban ő sem maradt hosszú ideig, feltehetően csak 1451-ig, utána Kolozsvár plébánosa lett. JAKÓ további három jegyzőkönyvben azonosította az írását (JAKÓ 1990: 54–55, 122, 154–159), amelyek közül kettő korabeli papírlemezben van, a harmadik pedig 20. századi kötésben. Schleuning neve a grammatikátöredéken is feltűnik, a negyedik levél verzó oldalán. Fölötte két sor íráspróba látható a Iohannes de Garlandia, 13. századi nyelvésznek tulajdonított *Distigium* című metrikus szójegyzékből: „*Pusio reumaticus pullus lappatus et hirtus / Hinnulus heredi nunquam spernantur herili*” (WALTHER ed. 1965: 1026, nr. 22913; HUNT 1991: 337).

2.2. Néhány kísérő bejegyzés. A negyedik levél verzó oldalán az alsó margón fejjel lefelé olvasható egy bejegyzés. A 2–3 levélpár felső és az 1–4 levélpár alsó részét a pallium kialakításakor visszahajtották, hogy az irat méretéhez igazítsák a fragmentum méretét. Az így visszahajtott alsó sávra került egy bejegyzés, amely ma, a pergamennek az irattól való elválasztása és kiegyenesítése után már fejjel lefelé látható. A bejegyzés: „*Honorabili et religioso viro fratri Iohanni vicario claustris Beate Marie Virginis sub Zentmihalkew*”. Feltehetően az egyik nótárius íráspróbaként vagy emlékeztetőnek írhatta fel a Szentmihályköve vár alatti, 1363-ban alapított, és 1551-ig működő pálos kolostor vikáriusának címzését (F. ROMHÁNYI 2000: 64).

Az egykori pallium külsején, felül, a második levél rektó oldalán látható az ügyek kezdődátuma, az 1447-es évszám és egy *c* betű, amelyet a konvent levéltárának egyik rendezésekor adhattak a jegyzőkönyvnek.¹

3. A grammatika szövege. A fragmentumok ugyanabból a kódexből származnak: Alexander de Villa Dei *Doctrinale puerorum* című tankönyve 14. században másolt kéziratának

¹ Ezt a rendezési elvet a hiteleshely később is megtartotta, például a 17. században Pálfi István requisitor (BOGDÁNDI 2012: 29–33, 51–54, 157–164). Hasonló jelzetek láthatók több protokollum in situ kódextöredék-palliumán is: HU-MNL-OL-F 15-21 (Protocollum (majus) G (1617–1623)), HU-MNL-OL-F 15-26 (Protocollum (majus) N (1629–1636)) és a lefejtett fragmentumokon: HU-MNL-OL-Q 406-17 és a töredék párján: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fragm. C 71; HU-MNL-OL-Q 406-14, Q 406-19, Q 406-28. (HENDE 2018: 73, 75, 76, 80).

két szomszédos levélpárját alkotják, a belső bifolium két levele között további két levélpár volt. A töredékeken a főnevek neméről, a befejezett igeragozásról és a supinum képzéséről, illetve a hiányos és rendhagyó igékről szerepelnek részletek: a mű első részének 600. és 703., illetve a 911. és az 1000. sora közti szövegek. A főszöveget egy kéz készítette, abban csak egy helyen, a 964. sorban látható egy használói kéz, amely egy felsornyi betoldást tett. A töredéken még interlineáris és marginális bejegyzések nyoma is látható, de sajnos ezek többsége szinte a láthatatlanságig elhalványodott. Az esetleges főkéz általi javításokat és a használói kezek bejegyzését teljes bizonyossággal elkülöníteni nem lehet a szöveg halványsága és ennek következtében kisszámban fennmaradt glosszák miatt.

Ha a szöveget összevetjük a kritikai kiadással (REICHLING kiad. 1893), azt látjuk, hogy a töredéken lévő szövegvariáns hasonlóságot mutat három 13. századi kézirattal (REICHLING kiad. 1893: CXXIV, nr. 10, 11, 12) és az editio princeps-szel – amelyet a kutatás 1470 körül Velencében Vindelinus de Spira nyomdájának termékeként tart számon (ISTC ia00419400; GW 00940a) –, de nem egyezik meg velük teljesen. A kritikai kiadástól való eltérések között szerepelnek olyan szavak, amelyek más alakban láthatók, több esetben a szavak sorrendje sem egyezik meg a kiadással. Előfordul, hogy nemcsak más szó szerepel a sorban, hanem a kritikai kiadásban nem hozott, hozzáadott sorok is láthatók a kéziratban. Ez utóbbi, jelentősebb eltéréseket vesszük vizsgálat alá, amelyek közül csak az egyikre találtunk párhuzamot a kritikai apparátusban hivatkozott könyvek között. Ezért a töredék szövegének vizsgálatakor felhasználtuk DIETRICH REICHLING és RAFFAELE PARISELLA által is jegyzékbe vett, de a kiadáshoz fel nem használt, elsősorban 13. századi kéziratokat (PARISELLA 2009; REICHLING kiad. 1893: CXXV–CLXVI, nr. 13, nr. 20, nr. 22, nr. 24, nr. 30, nr. 57*, nr. 66)² és két nyomtatványt, a Gerardus de Zutphania (GW 1051), illetve Ludovicus de Guaschis (GW 1010) megjegyzéseivel ellátott 1488-as kiadványokat.

A töredék első levél rektó oldalán a szerző azt a szabályt írja le, hogy az *-ur* végű főnevek semleges neműek, erre példa a *murmur* ('moraj, zúgás') szó, míg azok a főnevek, amelyekben az *-ur* szóvég előtt *t*, *x* vagy *f* van, hímneműek (REICHLING kiad. 1893: 42, 603–604. sor). A fragmentumon e két szabályt közlő sor között az erős kopás miatt csak a *multus erat* kezdetű sor nyoma látható. Ez alapján feltételezhető, hogy a Gerardus-féle nyomtatványban a hexameter részét képező *Multus erat murmur veteres quoque sic posuere* sor vagy a több kéziratban fennmaradt *multus erat murmur tamen improprie reperitur* változat volt olvasható (PARISELLA 2009: 132), egy vizsgált kódexben azonban szerepel egy rövidebb változat is: *Multus erat murmur* (REICHLING kiad. 1893: nr. 13, 37v). A 14. században élt Gerardus ki is fejti kommentárjában, hogy a régiek gyakran hímnemű főnévként használták a *murmur* szót, és ezt János evangéliumának 7. fejezetének 12. sorával bizonyítja: *Et murmur multus erat de eo erat in turba* (GW 1051: k6_{a-b}).³ Ez a szabálytól eltérő használatot említő sor eredetileg nem volt a Doctrinale része, ezt azok a kéziratok támasztják alá, amelyekben csak glosszaként maradt fenn (PARISELLA 2009: 132; REICHLING kiad. 1893: nr. 66, 19r).

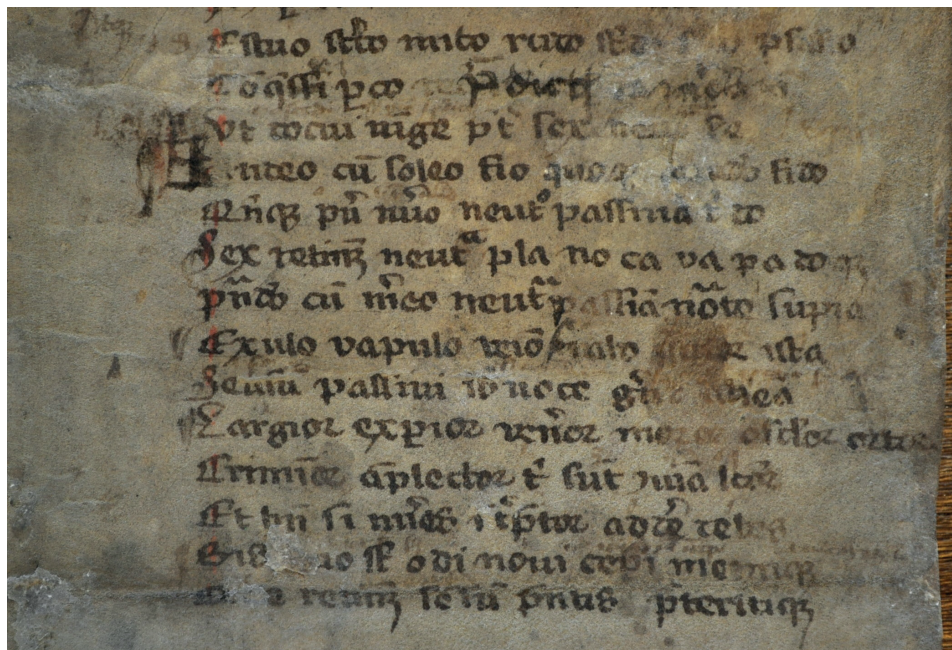
A levéltári töredék negyedik levelének rektó oldalán is megfigyelhető eltérés a kritikai kiadástól: a 975. sor a 977. és a 978. sor között szerepel még egy plusz sorral együtt.

² REICHLING hibásan közli a leírásban a nr. 22 jelzetét, helyesen: British Library, Arundel MS 394.

³ A Biblia kritikai kiadásában is hímnemű, és csak három kéziratot hoz, amelyben semleges nemű: *murmur multum* (WEBER kiad. 1969: 1670).

4. kép

A Doctrinale-töredék 4r oldala

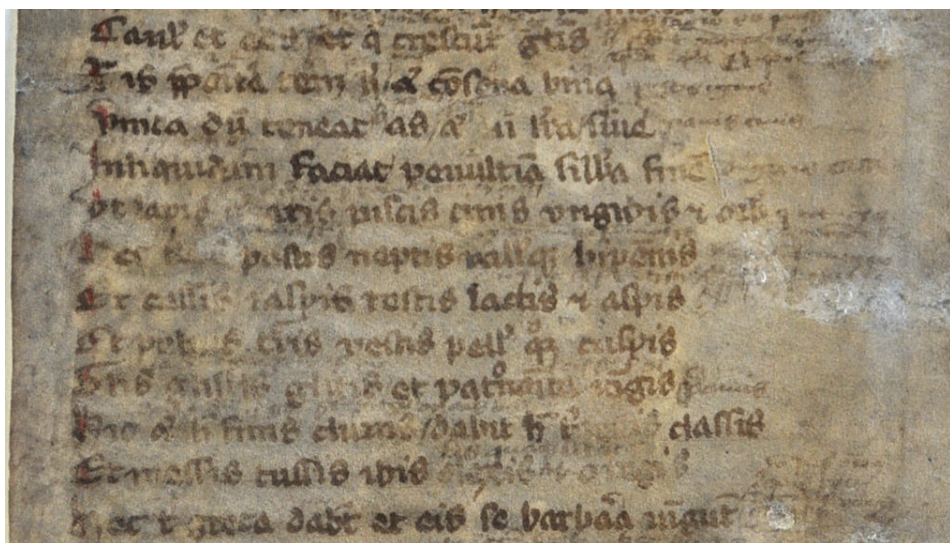
A kritikai kiadásban az említett három sor: „sex retinent neutra pla. no. ca. va. pa. do. supina / Audeo cum soleo, fio quoque, gaudeo, fido / quinque, puer, numero neutropassiva tibi do. / exulo, vapulo, veneo, fio, quattuor ista” (REICHLING kiad. 1893: 64). A töredéken ezek a sorok a következő rendben olvashatók: „Audeo cum soleo, fio quoque, gaudeo, fido / quinque, puer, numero neutropassiva tibi do. / sex retinent neutra pla. no. ca. va. pa. do. / prandeo cum mereo neutrapassiva notate supina / exulo, vapulo, veneo, fio, quattuor ista.” A plusz egy sor a félig álszenvedő igékhez kapcsolódik: „prandeo cum mereo neutrapassiva notate supina”. A kiadás alapján a *supina* szó a fölötté lévő sor utolsó szava, és a töredéken feltehetően helyhiány miatt került az alatta lévő sor végére. Ez, a *prandeo* szóval kezdődő sor – a *supina* szó kivételével – teljesen megegyezik egy 13. század végi kódex szövegváltozatával (PARISELLA 2009: 150). A Würtembergische Landesbibliothekben őrzött, 13. században másolt kódexben is szerepel ez kisebb eltéréssel: a *notate* helyett *teneto* olvasható. A sorvégi eltérő szó mellett a betoldás helye is eltér: a kódexben a 979. sor után látható (REICHLING kiad. 1893: 64). A *prandeo* és *mereo* igéket nem a hexameter részeként, hanem a kommentárban említi a Franciaországban őrzött kézirat (REICHLING kiad. 1893: nr. 13, 53v). Ez a két ige feltűnik a Gerardus-féle nyomtatványban a hexameter részeként, de Gerardus a kommentárjában felhívta a figyelmet, hogy eredetileg nem szerepelt Alexander de Villa Dei művében (GW 1051: q2_a).

A javító, illetve használói kezekről a sorok közé és a margókra írt bejegyzések, ahogy fent írtuk, mára alig betűzhetők ki. Néhány megfejtendő szó alapján azonban lehet következtetni arra, hogy milyen jellegű bejegyzéseket írtak a grammatikát használó kezek.

A sorközi glosszák között van olyan, amely a főszöveget javítja. Például kimaradt betűket told be, ahogy az első levél verzó oldalán a közelre mutató *has* szóban pótolja a hiányzó *h* betűt. A sor végén pedig, a harmadik declinatióba tartozó főnevek ismertetésénél két példát a margóra ír: a *panis* és *canis* szavakat az *-is* végződés előtt *n*-et tartalmazó csoportra hozza példaként (HU-MNL-OL-DL 36391 iratborítója, 1v). Szintén ezen az oldalon ugyanez a javító kéz a 642. sor második felét kivakarta: *lexis et orexis(!)* és fölé írta a helyes szöveget: *lis quoque litis*.

5. kép

A töredék 1v részlete

A kivakart rész se REICHLING, se PARISELLA kritikai kiadásának apparátusában nem található meg, vagyis a felhasznált kéziratokban és nyomtatványokban nem szerepelt a főszövegben. Nem a hexameter részeként, hanem glosszaként, Gerardus de Zutphania megjegyzései között található a kivakart két szó. A versben a nőnemű főnevek tárgyalásához tartozik, miszerint a görög és idegen szavak nőneműek, erre példa a kivakart, ám nyomaiban kibetűzhető, és Gerardus kommentárjában is szereplő görög szavak, a hibásan írt *orexis* 'kívánság' és a *lexis*, amelynek jelentése 'szó' (GW 1051: 1). A Vatikánban őrzött kéziratban is a görög eredetű szavakhoz fűzött kommentár részeként szerepel az *orexis* szó (REICHLING kiad. 1893: nr. 11, 34v). PARISELLA felhívja a figyelmet, hogy a Doctrinale 633. sora megegyezik Iohannes de Garlandia Compendium Gramatice című művének 456. sorával, és ennek 457. sora végén a *lexis* és *orexis* szavak láthatók (PARISELLA 2009: 134).

A kódextöredék a hiányos és rendhagyó igéket tárgyaló részben példákat hoz azokra az igékre, amelyekre nem érvényes az a szabály, hogy a tárgyesetet vonzó igéknek van participium perfectuma és supinuma.⁴ A 961. sorban kezdődő igéknek hiányoznak ezek az alakjai. Megfigyelhető, hogy a 961. sorban *ambigo* helyett *ambio*-t írt a főkéz, a hiányzó *g* betűt pedig egy kéz a sorban úgy pótolta, hogy a szóvégi *o* betűhöz húzott egy hurkot

⁴ A magyar bejegyzések is ebben a részben láthatók, ezekkel lentebb foglalkozunk.

lefelé, és mellé írt egy *o* betűt; ezért ér össze a következő szó elejével az *ambigo* szó. A 963. sorban a főkéz kihagyta az igék felsorolásából a *fugit* igét, amelyet egy használói kéz betoldó jellel a helyére utalva a sorok között pótolta (*fúget*-ként⁵), illetve a következő sor végére valószínűleg ugyanő beillesztette a *vel mastigo scabo* három verslábát. A kritikai kiadás alapján a *praedictis iungere curo* szöveg szokott állni a sorvégen, ha nem felsor szerepel (REICHLING kiad. 1893: 63). A középkori latinság szótárából kiderül, hogy itt a *mastico* 'rág' jelentésű ige jelenik meg (MKLSz. 6: 266). Ez szintén nem szerepel a két kritikai kiadásban, valamint az általunk vizsgált egyik kéziratban, nyomtatványban sem. E sorok közé talán egy másik használói kéz többféle elemet is beírt: szórványosabban latin vonzatokat és szinonimákat gyűjtött, szisztematikusabban pedig bejegyezte az igék magyar jelentését. Ezeket a lentebbiekben mutatjuk be.

4. A töredék magyar–latin bejegyzései. A vizsgált Doctrinale-töredék magyar bejegyzései mindezekig azok közé a nyelvemlékek közé tartoztak, amelyekről volt ugyan tudomásunk, de – mivel felfedezőjüket a hordozó mű leírásakor más célok vezérelték, semmint ezek publikálása – maga a bejegyzés ismeretlen maradt. JAKÓ ZSIGMOND a fentebbiekben többször is hivatkozott feldolgozásában éppen csak megemlítette, hogy a szöveg „... sorai között a 16. században írt magyar szavak olvashatók” (JAKÓ 1990: 154).

Ahogy már esett szó róla, a töredéket szemügyre véve megállapítható, hogy lapjain több helyen szerepelnek olyan bejegyzések, amelyek még grammatikakönyvként való használatából származnak. Ezek egy részéről látszik, hogy latinul íródtak, más részükről a felület roncsolódása, az írás elhalványulása miatt inkább csak sejteni lehet ugyanezt. A 4r oldal első négy sorának környezetében azonban feltűnnek a JAKÓ által megemléltett magyar nyelvű bejegyzések: egy kéz beírta a főszövegben felsorolt igék legtöbbjének magyar jelentését (részletesen l. lentebb). A magyar igék mellett többször latin (tárgyi) bővítmények is feltűnnek, afféle tipikus nyelvkönyvi kifejezéseket megőrkítve, olykor pedig rokon jelentésű latin igét találunk a főszöveg szavaihoz kapcsolódóan.

4.1. Magyar–latin kétnyelvűség a korabeli bejegyzések tükrében. Ismeretes, hogy már az ó- és korai középmagyar korból is viszonylag jelentős számban maradtak fenn magyar nyelvű bejegyzések a latin nyelven írt kéziratok vagy nyomtatott könyvekben, illetve önálló leveleken, levélegyűtteseken: egyrészt szavak, szókapcsolatok, másrészt szövegemlékek. (A 16. század közepe előtti beírásokkal az utóbbi években DÖMÖTÖR ADRIENNE foglalkozott a gyűjteményezés, rendszerezés szándékával (DÖMÖTÖR 2018, 2019, 2022); a marginálisok típusaival és az ómagyar kori anyanyelvű kódexek marginálisaiával pedig PAPPNÉ KOCSIS RÉKA (PAPPNÉ KOCSIS 2023).) A latin alapszöveg és a magyar bejegyzések viszonya igen különböző lehet – a szoros fordítástól a szabadabb tolmácsoláson át a teljes függetlenségig. (Ez utóbbi az az eset, amikor a scriptor a beíratlan helyeket pusztán írófelületnek használja valamely tartalom megőrkítéséhez.)

Az alapszöveggel összefüggésben álló magyar bejegyzések a korszak kétnyelvűségének beszédes dokumentumai. Két különösen jellemző csoportot figyelhetünk meg közöttük. Egy részük arról tanúskodik, hogy a bejegyző a latinul olvasottak alapján magyar nyelvű megszólalásra készül, és ennek céljából anyanyelvén jegyzetel, például prédikáció(vázlat)ot készít, vagy csak beír a latinnak megfelelő bizonyos szavakat, kife-

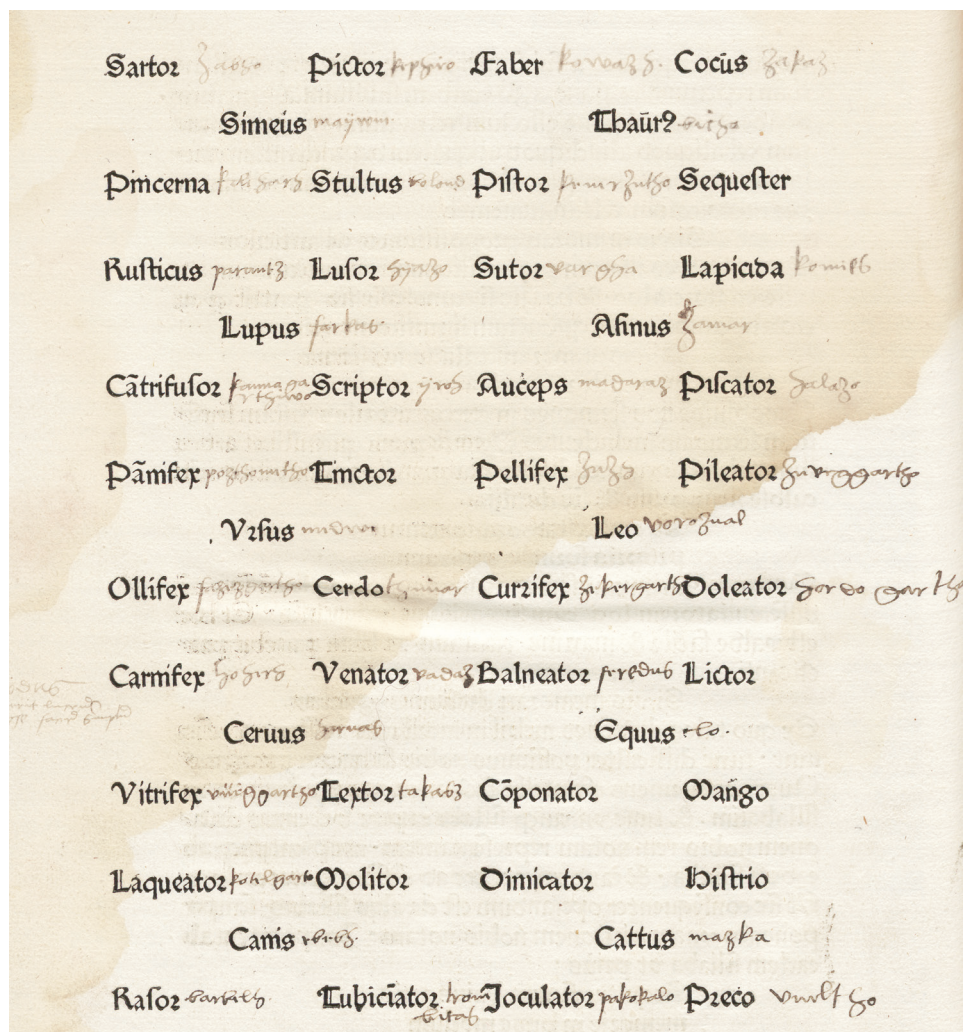
⁵ Köszönjük SARBÁK GÁBORNak, hogy megerősítette az igeforma-olvasatunkat.

jezéseket. A prédikációs segédletek az anyanyelvű igehirdetés gyakorlatának természetes velejárói; elkészítésük jól megalapozott latintudást és anyanyelvű szónoki felkészültséget egyaránt igényel. A bejegyzések másik jellemző csoportja úgy keletkezik, hogy az (akár alapszintű) oktatásban részt vevő tanuló – vagy az ismeretátadásra készülő tanár – mindennapos használatú latin szavak társaságába írja be magyar megfelelőjüket. Ezt többnyire a szótanulás, illetve szótanítás érdekében teszi (azaz: szótároz), vagy az a cél vezeti, hogy valamely megtanulandó latin szósor memorizálásához állítson kapaszkodókat. A két meghatározó bejegyzéscsoport nem válik el mereven, hiszen latin szavakat tanulni, szöveget preparálni minden tanulási szinten és bármely könyv használata során igényként merülhet fel – amint erre a korszakból is ismeretesek példák. (A beírástípusokról részletesen l. DÖMÖTÖR 2018, 2019, 2022. és hivatkozásai.)

A most vizsgált nyelvemlék esetében a beírások oka a szótanulás (vagy szótanítás) és a memoriter emlékezetbe vésésének elősegítése is lehetett. Ismeretes a korszakból egy másik olyan glosszasorozat is, amelyet a scriptor vélhetően a memorizálás megkönnyítése érdekében írt a latin szavak mellé – ezt egy 1473-ban Nürnbergben megjelent (szerző nélküli) összeállítás *Ars memorativa* része őrzi (l. 6. kép). Az ősnymtatvány a gyöngyösi ferences könyvtárból került az OSZK-ba, de a magyar szavakat még a gyöngyösi időszakot megelőzően, 1500 körül írták a könyvbe (talán Zólyomlipcsén). A scriptor az emlékezőtehetség gyakorlására szolgáló 50 szavas főnévsorozathoz jegyzett be 42 magyar szót (14v): állat- és foglalkozásneveket (vö. BORSA 1954). Elsősorban a magyarul nehezebben értelmezhető szavakat hagyta ki a szótározásból, ez azonban nem tűnik szigorú elvnek (vö. KISS 2007: 21). Valószínűleg tehát nem érdemes találgatásokba bocsátkozni a glosszátor szempontjaival kapcsolatban – és ez ugyanígy igaz a jelen tanulmányban vizsgált nyelvemlékre is.

6. kép

Ars memorativa (14v): magyar bejegyzések 1500 körülről
(OSZK, Inc. 1243 (2))

4.2. A kolozsmonostori/kolozsvári, a soproni és a pécsi oktatás korabeli dokumentumai. További hazai provenienciájú Doctrinale-példányok. A kolozsmonostori/kolozsvári nyelvemlék magyar szavai az egykori grammatikai tankönyv azon részénél láthatók, ahol a hexameterben memorizálandó grammatikaszöveg bizonyos nyelvtani kivételeket sorol. (A keletkezés vagylagosan megadott helyéről l. lentebb, a tanulmány zárófejezetében.) A beírások vélhetőleg egy aktuális tanulási(-tanítási) feladathoz kapcsolódhattak. A kérdést azonban, hogy a fennmaradt töredéknek vajon miért éppen ezzel a helyével foglalkozott a scriptor, míg más helyeivel nem, nem lehet megválaszolni.

Kézenfekvő lenne a beírásokat a kötetet használó diáknak tulajdonítani. Az a tény ugyanakkor, hogy az egykori könyv pergamenből készült, rögtön el is bizonytalanítja a feltételezést. A nagyon drága alapanyagból kivételes célokra, nem pedig mindennapi iskolai használatra szoktak könyvet készíteni. A korabeli tankönyvek papírra íródtak: a diákok egy alappéldányról másolták le maguknak a szövegeket. Esetleg a papírnál jóval tartósabb, strapabíróbb pergamenkötet is egy ilyen alappéldány lehetett. Ez viszont inkább arra utal, hogy tanár írhatta a bejegyzéseket, tanításra előkészítendő az anyagot. Emellett szólhatna az is, hogy ismernie kellett az alapszöveget, hiszen a példányt ki tudta egészíteni egy kimaradó szóval (a jelenségre ugyanakkor esetleg más magyarázat is adódhat, valamilyen betoldás egy másik kéz munkája is lehet; l. lentebb). Ezzel szemben inkább diák glosszátort valószínűsíthet a magyar nyelvű bejegyzések két feltűnő és javítatlanul maradt szótározási hibája (l. lentebb). Vagyis az összegyűjthető tények alapján tanári és tanulói kéz is szóba jöhet bejegyzőként.

A kolozsmonostori/kolozsvári kívül ismeretesek további hazai használatú kéziratok Doctrinale-példányok is, közülük kettőről biztosan tudható, hogy szintén az oktatás szolgálatában álltak. Az egyiket (amelynek töredéke az utóbbi negyedszázadig megtekinthető volt a Soproni Levéltárban) a soproni plébániai iskolában használták a 15. század első felében. Fennmaradt két levele – az 1447. évi bordézsmajegyzéken – ugyancsak városi iratok borítólapjaként őrződött meg. (Katalógusbeli leírása: MADAS et al. 2006: 76–77.) A töredék azonban 1996 után eltűnt.⁶ MOLLAY KÁROLY 1967-ben még látta az iratot: leírta fizikai jellemzőit, közzétette szövegét a latin nyelven ráírt glosszákkal együtt, és illusztrációként az egyik lap fotómásolatát is közzétette (MOLLAY 1967: 34, 35–39).⁷ Ebből egyértelműen megmutatkozik, hogy a kolozsmonostori/kolozsvári és a soproni kézirat nem azonos kódexből származnak: az utóbbi anyaga papír, és az írásképek is teljesen eltérő. Ebben a töredékben egyébként nincsenek magyar glosszák, ami természetesen semmit nem árul el a hajdani kézirat egészének glosszázottságáról. Annak ismeretében, hogy a 15. század első feléből, 1435 körülről egy másik soproni tankönyvtöredék is fennmaradt, ami ráadásul éppen egy latin–magyar némenklátúra, az ún. Soproni szójegyzék (HÁZI 1927), különösen nehéz feltételezni, hogy a Doctrinale itteni példányát egyáltalán ne érintette volna a latin–magyar kétnyelvűség hatása.

A harmadik Doctrinale-kéziratot, amelyet bizonyosan a hazai oktatásban használtak, egy kolligátum tartalmazza. A kötetben több grammatikai munka mellett a Doctrinale-ból csak egy részlet szerepel. A tulajdonosi bejegyzés alapján a 14. században másolt kódexet feltehetően a pécsi egyetemen használták. Később Bajorország egyik bencés apátságába került, jelenleg pedig a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzik (CSAPODI–CSAPODINÉ 1993: nr. 2018; Kódexek a középkori Magyarországon 1985: nr. 68). A kolligátumban lévő Doctrinale-részlet tartalma fedésben van a kolozsmonostori/kolozsvári töredéken olvasható szöveggel; már csak ezért sem származhatnak azonos kódexből.

⁶ Polán Miklósné kutatáshozjárati munkatárs ímélbéli szíves közlése Dominkovits Péter levéltárigazgató nevében, MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára, 2020.

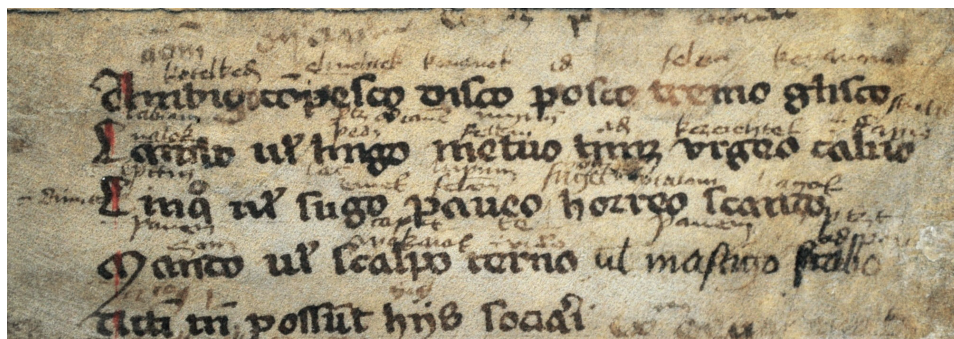
⁷ A Hungaricana közgyűjteményi portálon elérhető a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában lévő, az őrzőiratról és az in situ levélpárról készített fénykép digitális másolata: HU-MNL-OL-DF 204661 (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/156291>)

Van még tudomásunk néhány további hazai provenienciájú Doctrinale-ról is, ezek használatáról azonban nem tudunk közelebbit. A németújvári (Güssing) ferences kolostor könyvtárában két nyomtatványt őriznek az 1500-as évek elejéről. Az egyikben magyar nyelvű bejegyzések is szerepelnek egy latin–magyar szójegyzékkel együtt – sajnos olvashatatlanná válva.⁸ A másiknak a tulajdonosi bejegyzése mellett a Magyarországon készült bőrkötése támasztja alá hazai eredetét (CSAPODI–CSAPODINÉ 1993: nr. 2303, nr. 2307a). Elveszett kötetként tartja számon a kutatás Liebhard Egkenvelter pozsonyi jegyző kéziratát, amely szintén tartalmazott glosszákat (CSAPODI–CSAPODINÉ 1994: nr. 1318). Hasonlóan csak említésből ismerjük a 15. század végén a királyi udvarhoz tartozó, feltehetően nyomtatott példányt (CSAPODI–CSAPODINÉ 1994: nr. 1261).

4.3. A kolozsmonostori/kolozsvári kétnyelvű bejegyzések. A lentebbiekben a kolozsmonostori/kolozsvári glosszák bemutatása következik. Ezek kétnyelvűsége nemcsak abban áll, hogy a scriptor a megtanulandó (megtanítandó) latin alapszöveget az anyanyelvén megglosszázza, hanem a főszöveg latin szavait is többször szószerkezetbe illeszti. Amennyire ez néhány szó alapján megállapítható, az ily módon beírt magyar és latin szavak valószínűleg ugyanahhoz a kézhez köthetők. Esetenként a latin szó társaságába rokon jelentésű szó is odakerült. (Hogy ugyanattól a kéztől-e, erre nehéz volna megbízható választ adni egy-egy magányos szó írásképe alapján.) A bejegyzések a 16. század során, esetleg azt némileg megelőzőleg keletkezettek.

7. kép

A kolozsmonostori/kolozsvári Doctrinale 4r oldalának első négy sora a kétnyelvű glosszákkal

A négy sor bejegyzéseit az alábbiakban kétféleképpen mutatjuk be. Először csak a magyar igék listája következik a bejegyzés sorrendjében, azután pedig egy kétnyelvű jegyzékben az alapszöveg latin igéi alapján haladva vizsgáljuk meg a glosszákat. A főszö-

⁸ A Klosterbibliothek (Franziskanerkloster Güssing) könyvtárosa, ANTON BRUCK tájékoztatása szerint könyvtáruk katalógusa számontart egy mikrofilmkópiát az OSzK-ban, amely a kötetről készült; ez a katalógusbeli feljegyzés azonban tévesnek bizonyult. Megvan ugyanakkor az OSzK-ban a fentebb hivatkozott CSAPODI–CSAPODINÉ 1993-ban is feltüntetett xeroxmásolat, ezen azonban alig láthatók a glosszák. ANTON BRUCK – akinek segítőkészségét ezúton köszönjük meg – úgy találta, hogy a kötet eredetijében is az olvashatatlanságig elhalványultak a bejegyzések.

vegnek a versritmus megtartása érdekében használt *vel* előfordulásait nem tüntetjük fel, továbbá nem foglalkozunk a lap tetején látható egyéb latin nyelvű beírásokkal (tollpróbák?) sem. A főszöveg latin szavait normalizálva, a glosszákat betűhűen közöljük.

A bejegyzések feltárásakor nagy haszonnal tanulmányoztuk az időben legközelebb álló két- és többnyelvű, magyar jelentéseket (is) megadó szótárakat. (A fennmaradt nomenklaturák nem hívhatók segítségül, mivel – elnevezésüknek megfelelően – kizárólag vagy túlnyomó többségben főneveket gyűjteményeznek.) A szavakat visszakerestük továbbá a magyarországi latinság kétféle szótárában is. A második listában található utalások a következő munkákra vonatkoznak: AMBROSIUS CALEPINUS, *Dictionarium Decem Linguarum* (1585); VERANCICS FAUSTUS, *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae Linguarum* (1595); SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latinoungaricum* (1604), valamint BARTAL ANTAL, *A magyarországi latinság szótára* (1901), továbbá a HARMATTA JÁNOS, BORONKAI IVÁN, BELLUS IBOLYA és SZOVÁK KORNÉL szerkesztésében megjelent *A magyarországi középkori latinság szótára* (MKLSz. 1987–2017).

A bejegyzésből tizenöt magyar szóelőfordulás olvasható ki (néhányik bizonytalanabbul); vannak ismétlődő igék is. Az első lista ezeket a szóelőfordulásokat sorolja fel, megadva a szavak valószínűsíthető olvasatát (szögletes zárójelben), és néhány esetben a mai formáját vagy a jelentését is; az olvasati bizonytalanságokról a lentebbiekben lesz szó.

ketelkedem [kételkedem], *ehnelitek* [ehnyeitek] 'enyhítek', *keuanok* [kévánok], *felem* [félem], *keuanom* [kévánom], *nalok* [nyalok], *felem* [félem], *kezerehtek* [készserehtek] 'kényszerítetek', *?epetem* (a szó problematikus, l. lentebb), *emek* [emek] 'szopok', *felem* [félem], *vtalom* [utálom], *hagok* [hágok], *ezem* [eszem], *wakarok* [vakarok].

A második lista a fentebb leírtaknak megfelelően a környezetükkel együtt veszi számba a magyar szavakat. Itt a főszöveg négy sorának mind a huszonhárom latin igéjét feltüntetjük a társaságukba beírt magyar megfelelőikkel együtt. A főszövegnek a fentebbiekben már megemlített javításait, betoldásait itt is jelezzük, és a bejegyzésekhez több esetben megjegyzéseket, magyarázatokat fűzünk. A szómegfeleltetéseket kiegészítjük továbbá a beírt *idem*-ekkel, a latin igéket (tárgyas) szerkezeté bővítő főnévi bejegyzésekkel és az olykor felbukkanó rokon jelentésű latin igével is.

ambigo (a *g*-t egy *o*-ból alakította ki a scriptor, majd az *o*-t a szóhoz toldotta –

ketelkedem (a személyragot rövidítés jelzi)

compesco – ***ehnelitek***

Az *enyh*- szótól *ehny*- változatából. Az *-ejt* képző *j*-jét a scriptor *li* betűkapcsolattal írja. A *j* betű *ly*-nal való helyettesítése (amelynek írásváltozataként tekinthetünk a *li* megoldásra) nem mondható gyakorinak, de bizonyos lejegyzők és szerzők helyesírásában mégis visszatérő eljárás. (Például a 16. századi könyvnyomtatás nevezetes darabjában, a Debreceni disputában nagy számmal fordulnak elő *jöllyünk*, *szílyat* típusú formák, a kéziratok pedig még a 18. században is kínálnak adatokat, például egy

boszorkányper 1715-ből: *alyándikozott, tolyás* stb.⁹) – A leírtakat támogatja, hogy az általában ’elfojt, megszorít’ stb. jelentésüként szótározott *compesco* igét a CALEPINUS-szótár a ’lecsendesít, megnyhít’ jelentéssel hozza (és később majd SZENCI is). Az MKLSz. több mint tíz jelentés(változato)t ad meg, közöttük az ’enyhít’-et is felveszi.

disco – **keuanok**

A scriptor tévedésből a következő ige, a *posco* magyar megfelelőjét írta a ’tanul’ jelentésű szó fölé. A hiba jellege inkább másolt szövegre vall (bár diktálás esetében sem lenne teljesen kizárt). Különös, hogy a glosszátornak a későbbi olvasás, használat során sem tűnt fel a tévesztés (vagy legalábbis nem javította).

posco – *idem*

A bejegyző nyilvánvalóan nem vette figyelembe a főszöveg előző latin szavát, csak a fölé írt (téves) magyar szót nézte, hiszen kizárólag erre vonatkoztatva (lenne) helytálló az *idem* megjegyzés.

tremo – **felem**

glisco – **keuanom**

A magyar szó a második betűt követően – részben az írásképp, részben a lap állapota miatt – nehezen, bizonytalanul betűzhető ki, és az általában számontartott jelentések (’nő, terjed’ stb.) sem kínálnak megoldást. A CALEPINUS-szótár azonban egy ’felette igen kíván’ jelentést is megad (ez sem VERANCICS-nál, sem SZENCI-nél nem szerepel), az MKLSz. pedig többek között a ’kíván, óhajt’ jelentést is szerepelteti. Ez utóbbiak jelentik a kulcsot a szóalak valószínűsítéséhez.

lambo – **nalok** – *labiam*

lingo – *pertinet ad canem*

Sem magyar megfelelő, sem az *idem* megjegyzés nem szerepel a szó felett.¹⁰

metuo – **felem** (esetleg *féltem*)

Nem állapítható meg egyértelműen, milyen betű következik az *l* után. Úgy tűnik, hogy egy *t* követi a *fél*-t, amelyet nagyon közelről, talán betoldásként (a *t*-t talán mintegy korrigálva) követ az *e*. De az is lehet, hogy a *t* szándékolatlan áll a szóban, amit akár a múlt idő jeleként, akár a *félt* ige képzőjeként írhatott le a bejegyző. A ’félt’ jelentésmegadás feltételezését gyengíti, hogy *metuo* alatt a vizsgált szótárak egyike sem ad meg ilyen jelentést.

timet – *idem*

urgeo – **kezerehtek**

Az általában ’szorít, sürget, űz’ jelentésekkel számon tartott szót Verancsics ’kényszerít’-ként szótárazza (majd SZENCI-nél is megjelenik ez az értelmezés). A jelentés az MKLSz.-ben is megtalálható (az *adurgeo* formánál).

calvo – ?*decipio*

Nem látszik fölötte magyar szó, talán a ’félrevezet, becsap’ jelentésű ige szinonimájaként a *decipio* van ideírva (MKLSz.: ’rászed, megcsal’).

⁹ Az adatok a következő két nyelvtörténeti korpuszból származnak (amelyekben számos további példa is található a jelenségre; köszönjük VARGA MÓNIKÁNAK az adatszolgáltatást): *ked.nytud.hu* és *tmk.nytud.hu*. (Az utóbbi leírása: DÖMÖTÖR et al. 2017.) – A fentebb hozott adatokat az *ly* megtartásán kívül normalizált olvasati formájukban adtuk meg.

¹⁰ Köszönjük SARBÁK GÁBORNAK a latin szókapcsolat kiolvasáshoz nyújtott segítségét.

linquo (az interlineáris *o* a főszövegben máshol is használatos rövidítésjel) –

epetem* – *dimitto (ez utóbbi a margóra írva).

Az igesorozat legkülönösebb bejegyzése. (Egyben csak némi bizonytalansággal feltárható adat, amelyben a *t* és az ezt követő *e* vagy egymásra csúszott, vagy esetleg az *e* kimaradt). A latin szót általánosan 'hagy, elhagy' jelentéssel tartják számon – így mindhárom korabeli szótár, valamint az MKLSz. is –, de fölötte mégis az *epetem* glossza valószínűsíthető. A szó elé a margóra írt *dimitto* ige azonban árulkodó, hiszen vele kapcsolatban latin nyelvű értelmezésre gondolhatunk. Ha a közös pontot keressük a *linquo* és a *dimitto* jelentései között, azt az 'elvet' értelmű 'elhagy' szinonimában találhatjuk meg. A *linquo* ilyen értelmezését erősíti, hogy közkeletű szótárak a *desero*-val tartják szinonimnak;¹¹ ez utóbbi igének mind a CALEPINUS-, mind a VERANCICS-, mind pedig a SZENCI-szótár az 'elvet' jelentését adja. Vö. továbbá MKLSz.: *desidere* 'elmulaszt'. Mindennek ellenére azonban nem az *elvet* igét látjuk a bejegyzésben: az *l+v* betűk helyén egy *p* jelenik meg, egy másik értelmes, ám ide nem illő magyar igét formázva. A hiba jellege ez esetben bizonyára másolt szövegre vall (akkor is, ha nem tipikus hibahelyzetnek mondható tévesztésről van szó). Különös, hogy az olvasás, használat során ez a tévesztés sem tűnt fel beírójának (vagy legalábbis nem javította).

sugo – ***emek*** – *lac*

paveo – ***felem*** – *lupum*

fuget (a szó interlineáris betoldás, jellel a helyére utalva) –

A fölő írt bejegyzés nem olvasható ki. A beszúrt szó esetleg a következő sor utólagos hozzáírását produkáló kéztől származhat. A hiány észrevételezése arra vall, hogy a beíró vagy már korábban tudta fejből a szöveget (ez esetben az iskolai foglalkozást előkészítő tanárra lehet gondolni), vagy pedig a diák egy előtte fekvő másik példányból dolgozott, illetve az iskolai foglalkozáson elhangzott felolvasás alapján tette meg kiegészítését.

horreo – ***vtalom***

A szó a korabeli szótárakban 'iszonyodik, irtózik' és/vagy 'retteg' (CALEPINUS, VERANCICS, SZENCI) jelentéssel szerepel, míg a glosszátor egy másik, ezekben nem szereplő szinonimát használ, amelynek forrása a fentebbi szótárak forrásain nyilvánvalóan túlmutat.

scando – ***hagok***

mando – ***ezem*** – *panem*

Bár a szó második *e*-jének vonalvezetése szokatlan, az *o*-val [ö] való olvasat nem valószínű, tekintettel az egész bejegyzéssor *e*-ző jellegére.

scalpo – ***wakarok*** – *caput*

cerno – *inviso* (esetleg *reviso*) *te*

Nincs fölötte magyar szó, annak helyét egy latin rokon jelentésű ige foglalja el. (A szó második betűje talán a felület sérülése miatt nem látszik.) A 'néz, lát' jelentésű *cerno* (CALEPINUS, VERANCICS is hozzá) így a korabeli szótárakban 'meglátogat'-ként számontartott másik igével egészül ki (CALEPINUS és SZENCI is szerepelteti mind

¹¹ Pl. <https://it.wiktionary.org/wiki/linquo>; <https://logeion.uchicago.edu/linquo>; <https://alati.us.com/ls/index.php?l=liquere.stb>.

az *inviso*-t, mind a *reviso*-t). A *cerno* és az *inviso* összetartozására az MKLSz. világít rá a legélesebben: az utóbbi számos jelentése és jelentésárnyalata között mind a 'megnéz'-t, mind a 'meglátogat'-ot szerepelteti.

mastigo (a szó utólagos hozzáírás a főszöveghez, valószínűleg másik kéztől) –

panem

Nincs fölötte magyar szó.

scabo (a szó utólagos hozzáírás, l. m. f.) –

Nem látszik fölötte magyar szó; a kiolvasható betűk latin nyelvű beírást sejtetnek.

5. Nyitott kérdések: a töredék elsődleges és másodlagos használatának ideje, helye. A két levélpár másodlagos felhasználásának idejét nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani, ezzel összefüggésben pedig a Doctrinale keletkezésének adatai is kétféle feltételezést engednek meg. A töredéken és a jegyzőkönyvben is olvasható az egyik nótárius neve, az írárok alapján azonban nehéz meghatározni, hogy maga Schleuning írta-e rá a nevét a fragmentumra és a protokollumban üresen maradt helyekre. Amennyiben ő jegyezte be a nevét íráspróbaként, akkor a protokollumok készültével egy időben, a 15. század közepén használták fel a töredéket palliumnak. Ez esetben a kolozsmonostori bencés apátságban működő hiteleshely nótáriusa egy már nem használt kódexből kivágott levelekkel borította a protokollumot. Amennyiben a töredéken szereplő név nem a jegyzőtől származik, akkor elképzelhető, hogy a töredéket a hiteleshely levéltárának későbbi, Kolozsváron történt rendezésekor kapta a dokumentum. Ebben az esetben az egykori Doctrinale-kódexet a kolozsvári városi oktatásban használhatták, és Kolozsváron vált kötőanyaggá.

A töredéken látható magyar bejegyzések akár a 16. századot valamivel megelőzően is odakerülhettek: sem a betűk duktusában, sem a hangjelölésben, sem pedig a szóhasználatban vagy a grammatikai jelenségek között nem található olyan jellegzetesség, amely segíthetne közelebből meghatározni a beírás korát. Amennyiben a 15. században jegyezték be a magyar szavakat, akkor elképzelhető, hogy a grammatikát a kolozsmonostori bencés oktatásban használták fel, és a jegyzőkönyv másolásával egyidőben került a dokumentumra borítóként. Ha a magyar szavakat a 16. században írták be, akkor az egykori kódex a 16. században még használatban volt, és palliumként később használták fel már Kolozsváron. Ebben az esetben a jegyző neve is a koraújkori bekötés után került a töredékre, és a grammatikát a kolozsvári városi oktatás egyik tanújaként tarthatjuk számon.

Kulcsszók: középkori tankönyv, Doctrinale, glosszák, magyar–latin kétnyelvűség.

Felhasznált források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára: HU-MNL-OL-DL 36391. Kolozsmonostori protocolum „c minus” 1447–1450. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/161004>
- HU-MNL-OL-DF 204661. Bordézsmajegyzék, 1447. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/156291>
- PARISELLA 2009. H. Cambridge, Peterhouse 215.
- PARISELLA 2009. B. Bodleian Library Rawl G. 96.
- REICHLING kiad. 1893: nr. 10. Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, Cod. poet. et phil. quart 58.
- REICHLING kiad. 1893: nr. 11. Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1764.

- REICHLING kiad. 1893: nr. 12. Biblioteca Nazionale Marciana, Ms. Lat. cl. XII, 109 (=4099).
 REICHLING kiad. 1893: nr. 13. Bibliothèque Nationale de France, Latin 18523.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 20. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. XXV, Sin. 5.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 22. British Library, Arundel MS 394.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 24. Oxford, Corpus Christi College, 121.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 30. BSB, Clm 14354.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 57*. Cambridge, University Library, Oo. 6. 110.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 66. Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2443.

Hivatkozott irodalom

- CALEPINUS, AMBROSIUS 1585. *Dictionarium decem linguarum*. Lugduni. (Faksimile kiadása: MELICH JÁNOS, *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. MTA, Budapest, 1912.)
- BARTAL, ANTONIUS 1901. *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Franklin Társulat, Budapest.
- BOGDÁNDI ZSOLT 2012. *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület. <https://doi.org/10.36240/etf-274>
- BORSA GEDEON 1954. Egy 1500 körüli latin–magyar szójegyzék. *Magyar Nyelv* 50: 201–202.
- CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA 1993. *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II. Fennmaradt kötetek, K–Z*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
- CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA 1994. *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. III. Adatok elveszett kötetekről*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2018. Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvmemlékek (nem csak) a margón. In: BOROS ISTVÁN – TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Litteris vincimur*. Szent István Társulat, Budapest. 89–110, 273–278.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2019. Mit bír el a papír? Világi (vendég)nyelvmemlékek a kései ómagyar korban. In: HAADER LEA – JUHÁSZ DEZSŐ – KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 399–418.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2022. Fóliók készleten. Ívfüzetek és papírlapok magyar nyelvű feljegyzései a XVI. század közepéig. In: BOROS ISTVÁN – TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Cura scriptorum*. Szent István Társulat, Budapest. 29–49.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN – NOVÁK ATTILA – VARGA MÓNIKA 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/nyk.2017.113.3>
- HÁZI JENŐ 1927. A Soproni magyar–latin szójegyzék. *Magyar Nyelv* 20: 149–168.
- HENDE FANNI 2018. Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextörödékek. *Turul* 91: 64–80.
- HUNT, TONY 1991. *Teaching and Learning Latin in Thirteenth Century England. I. Texts*. D. S. Brewer, Cambridge.
- JAKÓ ZSIGMOND 1990. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS FARKAS GÁBOR 2007. Ars memoriae a 15–16. századi Magyarországon. In: BALÁZS Mihály – GÁBOR Csilla szerk., *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 13–42.

- Kódexek a középkori Magyarországon = CSAPODI CSABA, TÖRÖK GYÖNGYI, TÖRÖK JÓZSEF szerk. 1986. *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 1985. november 12.–1986. február 28.* Interpress, Budapest.
- MADAS, EDIT – LAUF NOBILIS, JUDIT –SARBAK, GÁBOR – VIZKELETY, ANDRÁS Hrsg., 2006. *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron.* (Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae V.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 76–77.
- MKLSz. = HARMATTA JÁNOS – BORONKAI IVÁN – BELLUS IBOLYA – SZOVÁK KORNÉL szerk. 1987–2017. *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára.* Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, Budapest. (Online változata: <https://clph.elte.hu/llmaeh/MKLSz/index.html>)
- MOLLAY KÁROLY 1967. Többnyelvűség a középkori Sopronban II. A latin nyelv (1352–1450). *Soproni Szemle* 21/4: 27–40.
- PAPPNÉ KOCSIS RÉKA 2023. *Az ómagyar kódexek marginálisainak rendszeres feldolgozása.* Doktori (PhD) disszertáció. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. <https://doi.org/10.15476/elte.2023.166>
- PARISELLA, RAFFAELE 2009. *Il Doctrinale di Alessandro di Villedieu nella revisione di Giovanni di Garlandia.* Doktori disszertáció. Università degli Studi di Firenze, Firenze. <https://hdl.handle.net/2158/559090>
- REICHLING, DIETRICH kiad. 1893. *Das Doctrinale des Alexander de Villa Dei.* A. Hofmann, Berlin.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX 2000. *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Pytheas, Budapest.
- B. SIMON RENÉE 1959. *Verancsics Faustus dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT 1604. *Dictionarium Latinoungaricum.* Noribergae. (Faksimile kiadása KÖSZEGHY PÉTER-től, MTA Irodalomtudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.)
- VERANCICS, FAUSTUS 1595. *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae Linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae.* Venetia. (A magyar anyag modern kiadása: B. SIMON 1959.)
- WALTHER, HANS ed. 1965. *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi II/3.* Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.
- WEBER, ROBERTUS kiad. 1969. *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem. II.* Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart.

Fragment of a Latin grammar and its Hungarian glosses from the archives of the convent of Kolozsmonostor

In the Benedictine monastery of Kolozsmonostor (today Cluj-Mănăştur), a public authentication office operated from the first half of the 14th century to the middle of the 16th century. The authentication office issued legal documents and copied their texts into protocols. Two bifolia, which are to be presented in the study, were used as covers for protocols containing the copies of charters issued between 1447 and 1450 (HU-MNL-OL-DL 36391). These folios come from Alexander de Villa Dei's textbook entitled *Doctrinale puerorum*. The protocols recorded on the spot may have been covered by leaves of locally used codices, so the grammar fragment can provide a glimpse into the educational situation in Kolozsmonostor/Kolozsvár (today Cluj-Napoca). The significance of the fragment is enhanced by the glosses in Hungarian that it contains, which do not only support the Hungarian provenance of the former codex copied in the 14th century but also enrich the range of old language records of Hungarian. The native entries can be seen in interlinear positions of four lines in the preserved section of the grammar book that lists certain Latin verbs

as examples. These glosses contain synonyms and nouns in the accusative in Latin as well. One of the users of the book – perhaps in order to make the verbs easier to memorize, or perhaps with the aim of expanding their vocabulary – glossed a few lines (although not carefully enough in some respects). In this study, we investigate written bilingualism and define the place of the entry in the system of language records. Then we present the Hungarian verbs of the glosses one by one, and we list the above-mentioned Latin glosses as well. Since the language record investigated originates from the 16th century or a few decades before that, we also try to draw conclusions from comparisons with the earliest Hungarian dictionaries.

Keywords: medieval schoolbook, doctrinale, glosses, Hungarian-Latin bilingualism, codex fragments.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

HENDE FANNI

HUN-REN-OSzK Fragmenta et Codices Kutatócsoport

Számunk szerzői

DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, buky@hung.u-szeged.hu – DR. CSÉPÁNY NIKOLETTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanító- és Óvóképző Kar, Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék, csepány.nikoletta@tok.elte.hu – DR. DEME ANDREA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék; MTA–HUN-REN NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport; ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, Általános és Magyar Nyelvészeti Intézet, deme.andrea@btk.elte.hu – DR. DÖMÖTÖR ADRIENNE, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, domad13@gmail.com – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GONDA ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, gonda.zsuzsa@btk.elte.hu – DR. GYÖRFFY ERZSÉBET, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, gyorffy.erzsebet@arts.unideb.hu – DR. HENDE FANNI, HUN-REN-OSzK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, hende.fanni@oszk.hu – DR. HOFFMANN ISTVÁN, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, ihoffmann53@gmail.com – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, horvath.laszlo@nytud.hu – JENEI KAMILLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, jenei.kamilla@btk.elte.hu – DR. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, molnarz03@gmail.com – DR. NAGY L. JÁNOS, Szegedi Tudományegyetem, nlszeged@gmail.com – DR. NÉMETH MICHAEL, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Magyar Filológiai Tanszék, michal.nemeth@uj.edu.pl – DR. PALÁGYI LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, palagyi.laszlo@btk.elte.hu – DR. M. PINTÉR TIBOR, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, m.pinter.tibor@kre.hu.